

Матеріали

V Міжнародної науково-практичної конференції
«Інтердисциплінарні підходи у дослідженні
Голодомору-геноциду»

STOP GENOCIDE

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний музей Голодомору-геноциду
Інститут дослідження Голодомору
Державний історико-культурний заповідник «Межибіж»
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Фундація Голодомору-геноциду українців (Чикаго, США)
Світовий Конгрес Українців
Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса
Міжнародна асоціація дослідників Голодомору-геноциду
Хмельницька міська та обласна спілка краєзнавців України
Науковий центр імені Юрія Бойка-Блохіна

МАТЕРІАЛИ

V Міжнародної науково-практичної конференції

«МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ»

(Київ, 25 листопада 2021 р.)

Електронне видання

Київ
2022

*Рекомендовано до друку вченою радою філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду
(протокол № 5 від 24.06.2022 р.)*

Рецензенти:

Дегтярьова Ія Олександрівна, докторка наук з державного управління, професорка, професор кафедри публічного управління і проектного менеджменту ННІМП ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України

Сергійчук Володимир Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, ректор Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Редакційна колегія: С. Маркова, д.і.н, доц. (відповідальний редактор), Н. Романець, д.і.н., доц. (заступник відповідального редактора), члени редколегії: О. Стасюк, д.і.н., Д. Білий, д.і.н., проф., І. Петренко, к.і.н., А. Козицький, к.і.н. (упоряд.), доц., М. Костів, Ph.D. в галузі історії.

За достовірність викладеної інформації відповідальність несуть автори статей

Інтердисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 листопада 2021 р.). Київ: Національний музей Голодомору-геноциду; Інститут дослідження Голодомору 2022. 227 с.

Збірник доступний за покликаннями:

URL: <https://holodomormuseum.org.ua/conferencia/v-mizhnarodna/>

URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/v-mizhnarodna/>

До збірника увійшли наукові дослідження учасників V Міжнародної науково-практичної конференції «Інтердисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду», присвячені Голодомору 1932–1933 рр., а також масовому штучному голоду 1921–1923 рр. та іншим проявам злочинної політики комуністичного режиму СРСР щодо України. Головна увага зосереджена на витоках, механізмах здійснення та наслідках організованого більшовиками геноциду української нації. Колоніально-репресивна та геноцидна політика Москви щодо України розглянута у широкій історичній ретроспективі, показано її тяглість та послідовність упродовж 1921–2022 рр.

Видання розраховане на освітян, істориків, політологів, правників та усіх, хто цікавиться історичним минулим України.

ЗМІСТ

Стасюк О. Вступне слово	5
Лозинський А. Вітальне слово	11
Gluzman S. The Madness of the Strong Requires Supervision	14
Байкеніч Д. Голодомор-геноцид у Кішинському районі Харківської області	16
Білий Д. Русифікація українського населення Кубані в 1932–1933 рр. як складова геноциду українців	22
Волос О. Міжнародна допомога голодуючим Миколаївщини у 20-х роках ХХ ст	28
Засєкіна Л., Гордовська Т. Голодомор і жінки: механізми трансгенераційної травми	33
Іванець А. До питання про використання судово-каральних органів у 1935 р. як елементу механізму замовчування Голодомору (за матеріалами архівно-кримінальної справи М. Омерди)	38
Капустян Г. Як нищили НЕП	48
Кліщинський П. Вивчення теми Голодомору 1932–1933 рр. в курсі «Історія та культура України» в закладах вищої освіти України	55
Козицький А. Інструменталізація історії Голодомору в сучасній Росії: маніпуляції, фальсифікації, заперечення	60
Комарніцький О. Організація харчування студентів педагогічних закладів освіти УСРР в роки Голодомору 1932–1933 рр.	76
Malko V. The Holodomor Genocide Denial as Part of Russia's Hybrid War against Ukraine	82
Маркова С. Україна, український хліб, голод і людиноненависницька ідеологія комуністичного тоталітарного режиму СРСР і сучасної РФ	89
Марочко В. Джеймс-Ернест Мейс (1952–2004): «...бути максимально чесним»	105
Михайлик А. Голод 1921–1922 рр. і доля української гуманітарної інтелігенції	111
Мовчан О. Життя в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. очима іноземних робітників (за матеріалами ЦДАГО України)	116
Молдавський Р. Значення усноісторичних джерел у вивченні Голодомору- геноциду	132
Нікілєв О. Соціально-демографічні наслідки Голодомору на Дніпропетровщині (за «Національною книгою пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років»)	137
Олійник С., Сидорук С. Репресивна діяльність радянської влади в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: юридичний аспект	143
Петренко І. Спротив українців Чернігівщини геноцидній політиці комуністичного режиму 1932–1933 рр.	149
Подкур Р. Агентурні мережі як один із методів збору органами ГПУ УСРР інформації про Голодомор 1932–1933 рр.	155
Романець Н. Криміногенна ситуація у містах Дніпропетровської області під час Голодомору 1932–1933 рр.	166
Сергійчук В. Український хліб як фундамент російської більшовицької влади напередодні масового штучного голоду в УСРР в 1921–1923 рр.	172

Сидун І., Зозулінська Д. Пам'ять про Голодомор у рецепції українських ЗМІ	177
Смілянець О. Збройні практики спротиву в контексті масового штучного голоду 1921–1923 рр. в Україні та Голодомору 1932–1933 рр.: компаративний аналіз	182
Солодковська І., Філінюк А. Голод 1921–1923 рр. та українсько-польські взаємини: до постановки проблеми	190
Теслюк Р., Андрусишин Н., Бачинська М. Теоретико-методичні підходи до розуміння змісту категорії «демографічні втрати» Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. та геноциду в Україні 2022 р.	197
Філінюк А. Тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у працях представників української діаспори США	206
Шугальова І. «Дитячий концтабір»: Миргородський сиротинець у роки Голодомору	215
Januszkiewicz B. Głód w latach 1921–1923 i etnodemograficzne zmiany w mieście i rejonie Kamieniec Podolski	222

Олеся Стасюк,
доктор історичних наук,
Генеральний директор Національного музею
Голодомору-геноциду

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановний читачу!

24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала неспровоковане повномасштабне військове вторгнення в нашу країну. Цинізм таких дій полягає у тому, що це сталося у 90-ті роковини Голодомору-геноциду українців, вчиненого комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 роках. Рівно через 90 років після цього, вже у XXI столітті, Росія знову вчиняє геноцид українців на очах у всього світу. Як таке могло статися? Чому сьогодні, як і в часи Сталіна, із кремлівських кабінетів лунають накази убивати українців, нищити основи незалежного існування цілого народу? Відповідь на це запитання очевидна: зло змогло повернутися лише через те, що його не покарали в свій час.

При комуністичному тоталітарному режимові, який заснував Ленін і розбудував Сталін, будь-який виступ проти панівного нарративу означав самопожертву та великий ризик. Люди, що відважилися сказати слово правди, обирали тим самим сповнений небезпек, важкий шлях боротьби. Найпоширенішим способом вижити у часи тоталітаризму було мовчання і рабська покірність. Але мовчання мільйонів призводить і до мільйонних жертв.

Українці є одним із тих народів, які протягом XX ст. сповна відчували на своїй долі усі методи тоталітарного пригнічення та масового винищення. Цей трагічний шлях почався для нашого народу у той момент, коли на частині території колишньої Російської імперії восени 1917 року утвердився комуністичний більшовицький режим. Спочатку російським більшовикам не вдалося поширити свою владу на українські землі. У момент розпаду Російської імперії, українці, так само як литовці, латиші, естонці, поляки та фіни, звільнилися від російського владарювання й почали створення власної держави. У Києві була проголошена Українська Народна Республіка, яка в наступні роки навіть отримала дипломатичне визнання від кількох великих держав Європи та Азії. Однак, унаслідок трьох російсько-українських воєн 1917–1920 років російські більшовики змогли окупувати більшу частину українських земель.

Одразу після встановлення в Україні свого режиму, тут, за наказом із Кремля, почалося створення «продовольчої армії» яка вилучала зерно і вивозила його із України в Росію. У травні 1921 року голова Ради народних комісарів Росії Ленін у телеграмі до очільників більшовицького режиму в Україні Фрунзе, Петровського та Раковського писав, що «...урожай на юге чудесный. Теперь главный вопрос всей советской власти, жизни и смерти для нас – собрать с Украины 200–300 тысяч пудов ... все забрать, обставить тройным кордоном войска, все места добычи, ни фунта не пропускать, не давать раскрасть. Поставить дело по-военному».

Наслідком такої агресивної продовольчої політики та примусового вилучення зерна у голодуючих районах України, став перший масовий штучний голод 1921–1923 років, який забрав життя 3,5 млн українців.

Досвід інструменталізованого використання масового штучного голоду 1921–1923 років, а також приховування його справжнього перебігу, більшовики використали, готуючись до свого наступного злочину – значно масштабнішого удару по основах існування української нації. Зруйнувавши шляхом колективізації та розкуркулення соціальну структуру українського суспільства, комуністи організували у 1932–1933 роках в Україні злочин геноциду, який був скерований на нищення української нації як цілісності, що, своєю чергою, мало усунути потенційну можливість виходу України зі складу СРСР. Створення передумов геноциду українців почалося ще наприкінці 1920-х років. Зокрема, напередодні Голодомору-геноциду більшовики розпочали широку кампанію репресій проти української інтелігенції та української національної Церкви. Метою Голодомору-геноциду мала стати ліквідація базових підстав національно-визвольного руху українців та недопущення відновлення Української держави.

Під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років комуністичний режим знищив в Україні та на українських етнічних землях у межах тогочасного СРСР 10,5 мільйонів українців. Більшовики тривалий час заперечували сам факт голоду, заборонивши навіть використовувати слово «голод» на позначення того, що вони вчинили в Україні. Зверну вашу увагу, що у такий же самий спосіб сучасний політичний режим путінської Росії забороняє називати «війною» своє вторгнення до нашої держави. За 90 років, які минули від вчинення першого геноциду українців, Кремль анітрохи не змінився. Приховуючи злочини керівництва СРСР, його правонаступниця РФ продовжує нав'язувати світу міфи про «загальносоюзний голод», який нібито незалежно від намірів російських більшовиків вразив територію СРСР на початку 1930-х років.

Винищення української інтелігенції продовжилось у ході «великого терору» та інших масштабних репресивних кампаній 1930-х років, які призвели до загибелі близько 600 тисяч осіб.

Уже восени 1939 року комуністичні репресії були поширені на західноукраїнські землі, які зайняла Червона армія у ході реалізації таємних домовленостей пакту Молотова-Ріббентропа. Протягом 1939–1941 років десятки тисяч мешканців цих земель були вивезені у концтабори та на поселення у віддалені райони СРСР, тисячі ув'язнені та розстріляні. А після завершення Другої світової війни, замість післявоєнного відновлення, у 1946–1947 роках комуністичний режим організував третій штучний масовий голод, який забрав життя 1,5 мільйона українців.

Лише таким інструментом масового винищення як виморювання голодом комуністичний режим Кремля знищив 15,5 млн українців, які загинули мученицькою смертю в 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 роках. Для порівняння, це приблизно стільки ж людей, скільки зараз мешкає у Данії, Норвегії та Фінляндії разом узятих. Ретельні підрахунки демографічних втрат українців унаслідок дій російського комуністичного режиму були здійснені в 2019–2021 роках у матеріалах досудового розслідування Служби безпеки України щодо вчинення Голодомору-геноциду українців.

Ще одним народом на українській землі, який масово винищував Кремль, стали кримські татари. У травні 1944 року комуністичний тоталітарний режим здійснив депортацію кримських татар (киримли) із Криму до Середньої Азії та Сибіру. Протягом двох тижнів з Кримського півострова переселили понад 193 тисячі осіб, яких виселили довічно. Ще 13,2 тисячі киримли додатково депортували в 1945–1946 роках. Різке погіршення умов життя на новому місці розселення призвело до суттєвого скорочення чисельності кримськотатарського народу. У листопаді 2015 року Верховна Рада України визнала примусове виселення кримських татар, яке призвело до створення для цього народу таких умов життя, які вели до його пришвидшеної депопуляції, актом геноциду.

Росія завжди розглядала Україну як головний об'єкт своєї геноцидної політики. Це було пов'язане із тим, що заперечуючи право українців на існування та винищуючи їх, Кремль намагався, водночас, привласнити культуру та історію нашого народу. Існування Російської імперії (включаючи і її комуністичний варіант) неможливе без України. Саме тому періоди прямого фізичного винищення українців, насамперед представників національної культури, Москва чергувала із умовно «мирними періодами», коли Росія чинила геноцид духовний і моральний. У ті моменти, коли сила українського опору русифікації зростала, Кремль знову вдавався до фізичного геноциду українців.

Сьогоднішня агресія Росії проти України не стала винятком. Путінська пропаганда навіть не намагається приховувати, що напад на нашу державу був вчинений через відчуття того, що «українці йдуть назавжди». Російський очільник не втомлюється повторювати, що українці та росіяни є нібито одним народом, а отже для нього особисто окремого українського народу не існує. Згідно зі збоченою путінською логікою, відповідно, й Українська держава не має права на незалежне існування. Опублікована 3 квітня 2022 року на сайті державного Російського інформаційного агентства «Новості» стаття Тимофія Сергєйцева «Що Росії робити із Україною?» прямо закликає здійснити ліквідацію українців як окремої нації, пояснюючи, що проголошена Путіним «денацифікація» насправді означає «деукраїнізацію».

Така риторика нічим не відрізняється від гітлерівської. Нацистський режим Третього рейху вчинив Голокост, знищив мільйони людей інших національностей, призвів до жахливого руйнування цілих країн, включно із Німеччиною, яка цей режим і породила. Німецький нацизм був засуджений, а нацистська ідеологія – заборонена. Найбільшою помилкою демократичних держав світу у XX столітті стало те, що вони не вчинили того ж самого із комуністичним режимом Радянського Союзу. Задовільнившись поразкою СРСР у «холодній війні», колективний Захід не став вимагати від посткомуністичних держав Східної Європи і насамперед Росії провести реальну та послідовну декомунізацію, а також юридично засудити злочини комунізму. Тим самим проблема була перенесена у XXI століття. Лише окремі держави, що виникли після розпаду СРСР, з власної ініціативи проводили декомунізацію.

Тим часом у Росії відбувалися діаметрально протилежні процеси. Путін, який де факто є правонаступником комуністичного режиму, трансформував його залишки у новий вид тоталітарного правління, який подекуди називають путінізмом, а подекуди – рашизмом (симбіозом фашизму і сталінізму). Прикриваючись облудними розмовами про захист російської мови та

культури, Москва нав'язує російськомовним мешканцям різних країн світу ідеологію і свої правила гри. Головною метою Кремля є перетворення Росії у супердержаву. Ціна, яку доведеться за це заплатити, Путіна зовсім не цікавить.

Зомбуючи громадян Росії, путінська пропаганда використовує справжню орвеллівську «новомову», на якій вбивства українців називаються «звільненням». Мільйони росіян повторюють цю брехню, навіть не пробуючи задуматися, від кого чи чого вони нас збираються «звільнити»? Очевидно від життя? Протягом трьох місяців російської агресії проти України загинули тисячі цивільних мешканців нашої держави, у тому числі понад 300 дітей. Квітучі до війни українські міста Маріуполь, Ірпінь, Буча, Гостомель, Бородянка перетворилися у руїни. Понад десять мільйонів українців змушені були залишити місця свого постійного проживання, понад п'ять мільйонів серед них виїхали за кордон.

Злочин геноциду, який сьогодні Росія вчиняє в Україні, має особливо жорстокий і цинічний характер. До прикладу, в одному зі звільнених міст України російські окупанти застрелили молоду матір, а її живу дитину прив'язали до вже мертвої жінки та прикріпили між ними міну. Коли розмотували, міна здетонувала. Подібні звірства підтримує значна частина жителів РФ, які були накачані рашистською пропагандою через телевізор.

За опитуваннями соціологів компанії *Active Group*, більшість росіян не проти, якби їх війська напали і на інші країни. 86,6% росіян підтримують потенційний напад на країни Європейського Союзу. 46% респондентів абсолютно впевнені в тому, що уряд Росії має атакувати ЄС, а 40,6% вважають допустимим розширення військових дій.

Трійка країн, які, згідно з соціологічним опитуванням, стануть наступними жертвами нападу Росії, – це Польща (75,5% опитаних), країни Балтії, серед яких Литва, Латвія, Естонія (41%), а також Болгарія, Чехія, Словаччина та Угорщина (39,6%). Під час опитування респонденти мали змогу обирати кілька країн. Указ Путіна про присвоєння 64-й окремії піхотній бригаді звання «гвардійська» є доказом, що геноцид українців у містах та селах України був схвалений очільником Кремля.

З упевненістю можна констатувати, що Путін не збирався зупинитися на Україні, просто Україна стала для нього кісткою в горлі.

Збройні сили України та добровольчі формування Територіальної оборони борються сьогодні не лише за існування України, а й за увесь демократичний світ. У цій боротьбі українці демонструють надзвичайну самопожертву. Український прикордонник Ігор Дашко під час боїв за Маріуполь, аби не дати російським окупантам захопити радіостанцію, підірвав себе гранатою разом із станцією. Останніми словами Героя України були «Слава Україні!».

Другим із сотень прикладів героїзму є морпіх, Герой України Віталій Скакун. Щоб зупинити просування ворожої танкової колони, було прийнято рішення на підриг Генічеського автомобільного моста. Виконати це завдання визвався сам Віталій. Міст підірвав разом із собою. Його героїчний вчинок значно уповільнив просування ворога, що дало можливість ЗСУ організувати оборону.

Ми зобов'язані перемогти! Зокрема і завдяки підтримці усього демократичного світу. Важливою для нас сьогодні є не лише матеріальна, але й моральна підтримка нашої держави. Уже протягом квітня 2022 року

парламенти Чехії та Бразилії визнали Голодомор 1932-1933 років геноцидом, а парламенти Естонії, Латвії, Канади та Литви прийняли ухвали, в яких визнали дії, вчинені політичним та військовим керівництвом Росії у ході теперішньої російсько-української війни, геноцидом української нації. Україна дуже вдячна за таку моральну солідарність.

Геноцид, який вчиняють сьогодні росіяни в Україні, має інше обличчя, аніж Голодомор 1932–1933 років. Цього разу це не виморювання голодом, – це вбивства жінок, дітей, старших людей. Багато жертв російських окупантів знаходять зі зав'язаними за спиною руками, зі слідами жорстоких тортур і знущань. Геноцид сьогодні – це масові згвалтування; тотальне нищення майна та інфраструктури міст і сіл, яке призводить до виникнення ситуації гуманітарної катастрофи; це примус переходити на окупованих територіях на російську мову навчання; це знищення культурних пам'яток та цінностей, пам'ятників історії та архітектури, українських книг тощо; це знищення людей, без яких не може існувати нація, які є зберігачами культури, традицій, мови; це вбивства вихователів і викладачів; це насильницька передача дітей до Російської Федерації (307,4 тисячі дітей окупанти незаконно перевезли на територію Росії, з них понад 2 тисячі сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування); це викрадення медичного обладнання з лікарень, розташованих на окупованих територіях України та ін. Зрештою, геноцид сьогодні – це знищення української сільськогосподарської техніки й елеваторів, що мало на меті зірвати посівну кампанію, це викрадення українського зерна, так, щоб знову використовувати голод як інструмент пригнічення і знищення.

Звірськими та жорстокими серед дій російських окупантів є приклади катувань цивільних та українських військових на окупованих територіях, де російські живодери вирізають кістки у живих людей та замість них затягують колючий дріт. Про ці та інші злочини вони самі розповідають своїм рідним. Подібна розмова була перехоплена СБ України. Найаморальнішим є те, що їхні рідні це підтримують та шкодують, що не можуть взяти в цьому участь.

Це все, що потрібно знати про державу-терориста та її народ. Україна уже звернулася до США із закликом визнати Росію державою-спонсором тероризму. Литва ж уже ухвалила відповідний документ, в якому визнала Росію державою-терористом.

Гібридний характер геноциду, який розпочала Росія проти українців одночасно з військовим вторгненням до України 24 лютого 2022 року, дає підстави задуматися над тим, чи не варто внести зміни до існуючих міжнародних документів, які регулюють запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Розмови про те, що прийнята ООН у грудні 1948 року «Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» не захищає належним чином великі людські групи від небезпеки масового винищення, тривають вже віддавна. Україна і демократичний світ уже сьогодні можуть розпочати роботу в цьому напрямку. Саме Україна, громадяни якої стали сьогодні жертвами російського гібридного геноциду, може виступити промоутером цього процесу внесення змін до міжнародного законодавства.

Не меншу увагу сьогодні слід приділяти й тому, як під егідою науки та культури, останніми роками Росія намагалася нав'язувати міжнародній спільноті своє світобачення і руйнувати демократичний світ. «Русській мір» неможливий без воєн, без окупацій та без репресій. Насилля та війна є його

родовими ознаками. Після перемоги над агресором, який завдав підступного удару Україні, демократичний світ має провести депутатізацію Росії, оскільки заміна одного Путіна не змінить усю систему.

Хочу також зауважити, що перемога над путінізмом стане водночас остаточною перемогою демократичного світу й над комунізмом. Лише спільно ми зможемо посадити політичне та військове керівництво РФ на лаву підсудних у Гаазі та зберегти демократичний світ.

Слава Україні!

Аскольд Лозинський,
юрист, експрезидент Українського конгресового
комітету Америки, президент Світового конгресу
українців у 1998–2008 рр.

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Сучасна війна, агресія москалів в Україні, запланована Путіним і Кремлем, але завзято підтримана Кирилом і Московською так званою церквою, а також звичайними московськими солдатами та їхніми матерями, відкрила багато дечого, а найважливіше – характер москаля, нецивілізованого брутального агресора. Правда, ще залишилися поодинокі дурні українці, які вважають, що Путін випадковий московський агресор. Цим дурним чи сліпим моїм знайомим по національності присвячую цей текст.

У перших роках Холодної війни, після Другої світової війни, наївні американські урядові чиновники усвідомили потребу боротися з радянщиною, захищаючи при цьому поневолені народи, між ними, не зрозуміло майже для всіх других поневолених народів, і російський. Ці речники через свою міжнародну розвідку Центральним розвідувальним управлінням навіть старались заангажувати до такої хибної політики зорганізовану українську громаду. Одначе їм вдалося заангажувати тільки поодиноких осіб, які погодилися стати американськими агентами та займатися такою дезінформацією. Більшість української громади була занадто свідомо московської агресії та відчувала, що СРСР – це тільки продовження людиноненависницької Російської імперії.

На терені США активно діяла група російської діаспори, яка пропагувала цю пропагандистську позицію. Одначе навіть ця облудлива російська громада не затаювала своє становище щодо українців. Для пропаганди серед американців виходив місячник Російської видавничої компанії «Russia». Редактором був полковник Николай Рібакоф. Появлялися такі статті, як наприклад, «Росія, США і змагання до звільнення», авторства того полковника. Найбільш, як для мене, показовою була стаття архимандрита Петра Коганика під заголовком «Найбільша брехня століття “Україна”», надрукована у грудні 1952 року. Хіба християнський архимандрит допустився такого: «Змагаючи до знищення більшовизму, одначе, ми не маємо права підкосити колишню Великоросійську імперію, як це роблять українські сепаратисти (з допомогою добрих і чесних але мильних американців) відчленувати від імперії Малу Росію (яка сьогодні зветься Україна)... Навчання історії Малої Росії переконує, що Україна як нація ніколи не існувала... Українці не заслуговують будь-якої допомоги у своїх сепаратистських цілях... Виходить що більшовицькі управителі Москви розуміють тепер краще значення українського сепаратистського руху. Тому вони почали переселювати українське населення у інші частини Советського Союзу, знищуючи таким шляхом видуманих «українських» мешканців».

Краще не сказав навіть Путін. Він і архимандрит одностуді. Путін просто повторив слова архимандрита.

Ще один московський ліберал – поет Йосиф Бродський. Як дисидент прибув до США у 1977 році. Дали йому нагоду вчити у славних університетах Єля, Колумбія, Кембридж, Мишиген. У 1987 році він був нагороджений

найпрестижнішою нагородою за літературу – Нобелівською премією. Після проголошення незалежності України написав поему на цю тему:

«Щодо незалежності України»

Любий Карле XII, битву під Полтавою,
слава Богу, програно. Як мовив гаркавий,
«час покаже кузькіну матір» руїни,
кістку посмертної радості із присмаком України.

То не зелено-квітний, роз'їджений ізотопом, –
жовто-блакитний майорить над Конотопом,
склепаний з каїни, певно, приберегла Канада.
Дарма що без хреста, та хахлам не треба.

Гей ти, рушнік, карбованець, в спітнілій жмені насіння!
Не нам, кацапам, в зраді їх звинувачувати.
Самі під іконами сімдесят років в Рязані
з залитими очима жили, як при Тарзані.

Скажемо ж їм, дзвінкою лайкою паузи суворо гаючи:
скатертиною вам, хахли, рушніком дорога!
Геть від нас у жупані, не кажучи у мундирі,
за адресою з трьох літер, на всі чотири боки.
Хай же тепер у мазанці хором ганси
разом з ляхами раком вас ставлять поганці.

Як у петлю лізти – так разом, добираючи галузку в хащі,
а курку з борщу одинаком гризти краще.
Прощайте, хахли, пожили разом – годі!
Плюнути у Дніпро, чи що, мо потече зворотньо,
спогорда нехтуючи нами, як швидкий, вщент набитий
шкіряними кутками та віковою образою.

Не згадуйте про нас погано. Вашого неба, хліба,
нам, подавись ми макухою та стелею, не треба.
Годі псувати кров, рвати на грудях одержу.
Закінчилось, певно, кохання, якщо воно мимохідь й було.

Нащо длубатись даремно у рваних коренях дієсловом?
Земля вас народила, ґрунт, чорнозем з підзолом.
Годі домагатись прав, звинувачувать нас в одному, іншому.
Ця земля не дає вам, кавунам, спокою.

Ой же ж Левада-степ, краля, баштан, варенік!
Більше, гляди, втратили – більше людей, ніж грошей.
Якось вже переб'ємося. А щодо сльози з ока –
немає на неї ради, чекати іншого разу.

З Богом, орли, казаки, гетьмани, наглядачі!
Лиш коли прийдеться й вам вмирати, буйволи,
белькотатимете ви, шкребучи край матрасу,
рядки Александра, а не брехню Тараса».

Ці рядки мабуть варто повністю прочитати, що не сонним вже не снились всі неправди.

Я був недавно учасником прем'єри українського фільму про війну «A Rising Fury» (Наростаюча хуртовина), що проходить на відомому нью-йоркському кінофестивалі «Трибека». Казала режисерка, що тяжко було з господарями узгодити синопсис фільму, бо написаний нею проєкт для них був занадто «антиросійським». От мудрі американці.

Але чого дивуватися американцям? От мої українські знайомі – русофіли і агенти ЦРУ! Не Путін випадковий! Він просто москаль! Він такий, як москальський архимандрит, як ліберальний поет (Бродський не один, є Солженіцин, є інші), та московська мати, якої син солдат вбиває невинних українських дітей. От «брехня Тараса!»

«Кохайтесь чорнобриві,
та не з москалями,
Бо москалі лихі люди,
Роблять лихо з вами!»

Це було написано задовго до Путіна.

Semen Gluzman,

President of the Association of Psychiatrists of Ukraine,
Leading Researcher of Holodomor Research Institute
National Museum of the Holodomor-Genocide

THE MADNESS OF THE STRONG REQUIRES SUPERVISION

Today we are witnessing a truly apocalyptic spectacle: the unconscious of the whole nation is becoming its historical reality. It is the observation of a Russian writer who long ago left his homeland. For all my cautious attitude to psychoanalysis, I have to support the words of a colleague, a former doctor. It is, of course, about Russia. Especially about Russia, scorched by the efforts of its President Vladimir Putin.

In 1712, the English publicist John Abertnot published the pamphlet *The Art of Political Lying*. Three centuries with a tail have passed, and the pamphlet is still relevant today. Russian President Putin has consistently, harshly, and cynically lied, highlighting the old problem of the influence of unlimited power on the limited minds of state leaders.

Fresh, topical lies are more dangerous than lies covered in the mold of time. Old lies also need to be studied, revealing it like a frog. A physiologist does not research a frog to learn to croak. Experiencing negative feelings towards the Russian president and his completely non-Christian vassal Kirill, we must remember that we too passed without much disgust the upper limit of cynicism and paganism – buying and storing relics in his bedroom. However, I suspect that this period of accumulation of “holiness” in our country is still going on. It is clear. Now many are fascinated by the aesthetics of the ugly. We live in a period of mastering disgust. It, of course, is not about the relics themselves. And about buyers, including deputies of the Verkhovna Rada.

The madness of the strong requires supervision, Shakespeare said. President Putin has a problem with that. But he has millions of supervisors. Silent, constantly looking around. They must not demand the return of the body of their son, who died in the undeclared war in Ukraine. As the Spanish philosopher, Vives wrote to Erasmus of Rotterdam in the early 16th century: “We live in such difficult times when it is dangerous to speak and remain silent.” The God-fearing old woman who puts the bushes in the hearth of Jan Hus, and the deceived child who informs the father, are different stages of a long series of events that began in the name of God and lead to forgetfulness of His name.

We know: there is a love of knowledge, but there is a lust for knowledge. Here the old words of the historian Kliuchevsky are relevant: before psychology was the science of the soul, and now – the science of its absence. Vladimir Putin is known to have a host of psychologists. Including the military. He, like his predecessor Adolf Hitler, dreams of a time when the lawyer profession will be considered shameful. Hence the honest, consistent elimination of the legal system in Russia. He understands that virtue is boring and moral people are tired. They, morally oriented, have only one thing left – to fulfill their civic duty in an openly criminal state.

Is there a personal responsibility of a citizen living under dictatorships? Of course, but there is also the possibility of complacency: where everyone is guilty,

no one is guilty. We know that it is as easy to make intellectuals as it is to make them gray. But in the realm of sincere, conscious religious experience, no conflict of conscience is possible. Because the voice of the Almighty is clear, and the only question is whether I will obey it.

Soon all these considerations will be relevant in Russia, where it will be the time for the dictator and his pseudo-intellectual servants to look for an opportunity to avoid personal responsibility for participating in the Russian-Ukrainian and undeclared war. The most convenient explanation would be that where everyone is to blame, no one is to blame.

Dead Hitler allowed many Germans to forget about personal responsibility. What will happen in Russia? Vladimir Putin is clearly not the one to commit suicide.

Then it will be, after our victory. Not a very pleasant sequel.

УДК:(477.53)“1932/1933”

Дмитро Байкеніч,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД У КІШІНСЬКОМУ РАЙОНІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлено перебіг і наслідки Голодомору в Кішінському районі Харківської області. Наведено спогади місцевого населення про шляхи виживання під час геноциду. Показано участь місцевих активістів і партійного керівництва в процесі хлібовилучення.

Ключові слова: Кішінський район, хлібовилучення, Голодомор, спогади.

The course and consequences of the Holodomor in the Kishinsky district of the Kharkiv region are highlighted. Memories of the local population about the ways of survival during the genocide. The participation of local activists and party leadership during grain forfeiture is ostended.

Key words: Kishinsky district, grain forfeiture, Holodomor, memories.

Для висвітлення теми було використано архівні джерела, спогади очевидців, оприлюднені науковцями та краєзнавцями, а також місцеву пресу. Системного дослідження Голодомору в Кішінському районі із залученням цієї джерельної бази не проводилося, що визначає його актуальність.

Кішінський район було створено в 1923 р. на півдні Полтавщини. Станом на 1932–1933 рр. він входив до Харківської області. Його площа на той час – 918,8 км². До складу входило 20 сільських рад з населенням 59,6 тис. осіб¹.

Згідно з постановою Кішінського РВК «Про хлібозаготівлю з урожаю 1932 р.» район мав протягом серпня вивезти 45% зібраного хліба. Завершити хлібозаготівлю планувалося до 7 листопада. Всього з врожаю 1932 р. район мав здати державі 9,2 тис. тонн зерна².

10 серпня 1932 р. Кішінський райвиконком ухвалив постанову «Про порядок здачі контракції, виконання твердих завдань, молотьбу та порядок обліку зданої продукції», яка визначила норми і терміни виконання хлібозаготівель селянами-одноосібниками та колективними об'єднаннями району. Так, для усупільненого сектору надавався термін виконання до 1 листопада, водночас одноосібники мали здати збіжжя значно раніше – до 15 вересня. Найважчими були умови виконання хлібозаготівель для «кулацько-заможних» господарств, яким встановили строк до 15 серпня, тобто дали лише п'ять днів із моменту затвердження постанови³.

15 серпня 1932 р. у місцевій газеті «За соціалістичне село» було оприлюднено постанову ЦВК та РНК СРСР «Про охорону соціалістичної

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 8. Спр. 234. Арк. 24.

² За соціалістичне село. 4 серпня 1932 р. № 54. С. 1; 6 серпня 1932 р. № 55. С. 1.

³ За соціалістичне село. 12 серпня 1932 р. № 57. С. 4.

власності» від 7 серпня. Під публікацією було розміщено статтю з відповідним закликом – «Рішуче вдарити тих, хто розкрадає громадську власність». Також зазначалося, що «розкрадання громадського майна – одна з форм класової боротьби куркуля проти переможного наступу соціалізму. Громадська власність – основа радянського ладу»⁴.

Для пропаганди гасел комуністичного тоталітарного режиму, використовувалася розгалужена мережа робсількорів. Зокрема, 10 серпня 1932 р. повідомлялося про початок рейду преси для боротьби з втратами врожаю на місцях. З цією метою сільради району організували бригади із робітників стінних газет, робкорів, сількорів, парткорів та активу робітників і колгоспників. Вони перевіряли дотримання заходів щодо збереження врожаю на полях, біля молотарок, на зерносховищах тощо. Серед іншого перевірялася організація з охорони врожаю (об'їзди ланів, варті). Вся зібрана інформація надходила до райгазети для подальшого оприлюднення⁵.

Не зважаючи на шалений тиск у процесі хлібовилучення, деякі голови колгоспів та артільей не поспішали виконувати злочинних наказів про вивіз наявного зерна. Так, у с. Комендантівка голова артільі «Червоний колос» Яловий прямо заявляв: «Я план хлібозаготівлі виконав по своєму колгоспу на 20%, хватить для мене, хай другі виконують». Інші члени управи його підтримали: «Вірно Яловий сказав, хліба нема, грошей теж нема, хай держава де хоче бере, а у нас ще багато коней, свиней та людей, їх треба годувати. Хліба нема»⁶.

Відтак Кішпінський район виконував план незадовільно, і 14 листопада 1932 р. Харківський обком КП(б)У розпорядився повністю зупинити відвантаження товарів за листопадовим планом⁷. До самого ж району було направлено комісію з метою перевірки процесу хлібовилучення, вивозу зерна з глибинних пунктів тощо. У зв'язку з «явно незадовільним керівництвом хлібозаготівлями з боку Кишенківського РПК» уповноваженого по хлібозаготівлям Шляхіна з роботи зняли⁸. 17 грудня Харківський обком КП(б)У ухвалив рішення про направлення до району бригади обласних робітників (буксирів) для організації хлібовилучення та «злому куркульського саботажу»⁹.

Основними виконавцями хлібовилучення залишалися місцеві активісти. В. Кучмій з с. Григоро-Бригадирівка так описує цей процес: «Колгоспникам у 32-му році не видали й по грамові зерна на трудовень, ще «грамотії» з високих кабінетів створили ударні групи з комсомольців та старших безмозких дурнів для викачки зерна. Їх із других сіл понаганяли. Вони робили руйнівні обходи кожного двору, кожної хати; повальні обшуки, люті погрози... Коли знаходили в хаті чи сараї бодай один качан кукурудзяний або проса трохи, або зерна, – пощади не було»¹⁰.

Буксирні бригади, що з'явилися наприкінці осені – на початку зими 1932 р., діяли жорстко, без огляду на наслідки своєї «роботи». Залізними прутами вони протикали землю, шукаючи заховане збіжжя. Ходили по хатах

⁴ За соціалістичне село. 15 серпня 1932 р. № 58. С. 1.

⁵ За соціалістичне село. 10 серпня 1932 р. № 56. С. 1.

⁶ За соціалістичне село. 7 листопада 1932 р. № 85. С. 4.

⁷ *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 248–249.

⁸ Державний архів Харківської області. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 6–7.

⁹ Там само. Арк. 64–65.

¹⁰ Воля О. *Безкровна війна... Народна епопея*. Т. II. Київ: Вид-во «Рута», 2010. С. 83.

чи не щодня. Як зауважував В. Онуфрієнко з хут. Онуфрієв (Кішпінківська Лів. с/р), «витягання хліба було дуже суворе, дуже жорстоке, і безоглядне. Отже, не тільки хліба рештки забирали, але забиралося все, що можна було з'їсти. Дуже часто бувало, ті приходили, витягали борщ, або що зварили,... що сьогодні не знайшли хліба, тоді треба завтра знайти»¹¹.

«Наша сім'я залишки їжі ховала у кушинах на горищі. Інші люди, у кого було зерно, закопували в землю. Але і там його знаходили активісти за допомогою довгих шпичаків», – згадувала ті часи Н. Овчаренко з с. Лещенки¹².

У с. Новий Орлик буксирниками були і місцеві колгоспники, і приїжджі активісти. Вони так само нищпорили по хатах і клунях місцевого люду¹³. Згідно зі спогадами К. Андрієнко, ударники ходили великими групами до десяти осіб. Вони забирали також і непродовольчі запаси: «вовну, моташки – все забирали. Моя мати ковдри та постилки ткали. Так і основу вигребли»¹⁴.

За спогадами Н. Сайгак, у с. Старий Орлик вилученням зерна займалися винятково приїжджі. «Односельці не могли, не осмілювались, соромились відбирати у «своїх», – згадувала вона¹⁵. Її слова підтверджують спогади Д. Баранника з с. Баранники (Коваленківської с/р): «Влада робила ось як: щоб забрати хліб, присилала людей з Орлика, а наших посилали туди. Це щоб не було жалю до своїх. Активістів набирали із бідняків»¹⁶.

«Голодувати почали у 1932 році. Хліба хоч і заховали, але взяти не мали змоги. Активісти налітали зненацька і штрикали піками куди попало. У 1933-му шукати було вже ні в кого: люди на хуторі вимерли майже всі», – згадував О. Мороз з с. Шенгури¹⁷.

Місцевих активістів, які забирали хліб, населення ненавиділо. Доречним буде навести спогад Є. Блохи із с. Прав. Кішпінки про активіста Петра Загребельного, який помер взимку і дуже довго лежав біля дороги: «Ішов... шукати поїсти, та й впав і замерз. Всі його ненавиділи люто. Довго він там лежав, доки жінки не вмовили поховати його. Закопали там же, біля дороги»¹⁸.

Через невиконання плану хлібозаготівель у районі з колгоспів були вивезені всі посівні фонди. Новий уповноважений І. Попов наприкінці грудня 1932 р. «за цілковиту бездіяльність та покровительство районних організацій, які не вжили заходів до того, щоб зламати куркульський саботаж

¹¹ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Дж. Мейс; наук. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 551–552.

¹² Капустян Г. Пам'ять 33-го кличе молодих: Сповіді свідків і слово історика (науково-пошуковий проект) / Кременчуцький державний політехнічний університет ім. Михайла Остроградського; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2008. С. 318.

¹³ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2-х книгах. Книга друга / Упорядн. О. Веселова, О. Нікілев. Київ: ВД «КАЛИТА». 2009. С. 221.

¹⁴ Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / Кер. проекту о. Юрій Мицик. Київ, 2012. Т. 8. С. 35.

¹⁵ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 502.

¹⁶ Голяник В. П. Трагічні сторінки моєї вітчизни. Кобеляки: КП Видавництво «Кобеляки», 2013. С. 35.

¹⁷ Там само. С. 87.

¹⁸ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / Упорядн.: О. Веселова, О. Нікілев. Київ: ВД «КАЛИТА». 2009. С. 149.

хлібозаготівель» отримав сувору догану та був звільнений з посади¹⁹. Заарештовано було й голову КК РСІ Авдюніна²⁰.

На початку січня 1933 р. район все ще відставав від планів здачі збіжжя. Так, по колгоспному сектору було виконано лише 77,3% плану, а по одноосібному – 52%. Станом на 31 січня 1933 р. одноосібний сектор так і не виконав планів хлібозаготівлі, досягши ледве 58,3%²¹.

Гостра нестача збіжжя в районі підтверджується й невиконанням мобілізації насінневих фондів. Для вирішення цієї проблеми застосовували навіть «чорні дошки». Зокрема, 16 лютого 1933 р. сільські партійні та комсомольські організації Дашківки, Коваленківки та Мартинівки були занесені на «чорну дошку» за бездіяльність у мобілізації насіння²².

За спогадами місцевого населення, найсильніший голод почався з грудня 1932 р. Щоб вижити, люди харчувалися різноманітними рослинами і корінням, домашніми і дикими тваринами та птахами. Через нестачу кормів для годівлі колгоспної худоби, у місцевих колгоспах значна частина коней та корів загинула. Мертві туші стали складовою «раціону» голодуючого населення.

«Люди їли все, що можна було їсти: кору дерев, лободу, сушили листя липи, перетирали і з того пекли ліпники. А вони такі були недобрі, в горлі застрявали. Товкли пусті качани кукурудзи і теж з них пекли ліпники, а тоді після них дуже животи боліли, жолуді збирали», – згадувала К. Андрієнко²³.

Якийсь час люди виживали, вимінюючи свій незначний домашній «скарб» на продовольство. «Тоді ж батьки, матері придане дбали, то виносила мати все за кусочок хліба на базар», – описувала ситуацію К. Кіптіла²⁴.

Дещо легше було тим, хто отримував хоч мінімальний пайок. Зокрема родина В. Онуфрієнко вижила за рахунок діда та батька. «Нам трохи легше було, ніж іншим, чому? Тому, що дід мій уже працював у рибальській артілі, от і йому трошки давали борошна. І він трошки нам давав. Тепер, батько мій грав у оркестрі, і щоб рятувати від голоду членів оркестри, якийсь Христіян Автономов... подбав про те, щоб дати хоч невеличкі пайки. Маленькі пайки, але давали», – згадував свідок²⁵.

Ситуація дещо покращилася навесні 1933 р. Людей рятувала риба, яка під час весняного паводку переміщалася болотами й озерами у північно-східній частині району. Так згадував Д. Лісний з під с. Деменки (Вільхуватська с/р): «Їсти не було чого. Рятувалися пустими качанами кукурудзи. А в основному вижили рибою. Під час паводку риба ішла болотом на Василівку, тож ловили хто чим міг, навіть руками, і їли сушену, парену і так, шматками. А хто їздив на роботу в Кунівку..., тому давали суп-кандьор із червоного проса. Та все одно люди мерли»²⁶.

Місцеві селяни не дуже хотіли йти до колгоспів. Розповсюдженою була приказка, що «у колгоспі за паличку роблять, у радгоспі – за харч». Стабільне

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 8–9.

²⁰ За соціалістичне село. 6 січня 1933 р. № 104. С. 1.

²¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 322; За соціалістичне село. 6 січня 1933 р. № 104. С. 1; 4 лютого 1933 р. № 113. С. 1.

²² За соціалістичне село. 12 жовтня 1932 р. № 77. С. 4; 18 лютого 1933 р. № 118. С. 1.

²³ Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. С. 35.

²⁴ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область. Полтава: Оріяна, 2008. С. 986.

²⁵ Великий голод в Україні 1932–1933 років. Т. 3. С. 558.

²⁶ Голяник В. П. Трагічні сторінки моєї вітчизни. С. 42.

продовольче забезпечення ангажувало голодних селян йти на роботу в радгоспи. За спогадами К. Кіптілої, у радгоспі добре годували, що й спасло її від голодної смерті²⁷.

До радгоспів люди масово йшли за кілька кілометрів із навколишніх сіл. «У сусідньому селі Колісники був радгосп, ото ми туди із братом ходили на роботу. Віддаль невелика, всього чотири кілометри, а вставати приходилося рано, бо нас таких було багато. Пололи зернові. Нам за те давали по 300 г хліба на день. Ми одну половинку з'їдали, а другу несли додому», – згадувала І. Прищепа з с. Мотрино²⁸.

Під час Голодомору в районі поширювалися різні хвороби. Заслаблі внаслідок довготривалого голодування люди вмирали навіть від легких захворювань. За спогадами К. Кіптілої: «недоїданіє сильне було, а шо воно як болінь прямо підключалася: то грип, а тоді ще тиф тягався. То так боліли. А тоді найбільше ще шкарлатін»²⁹.

Тривалий голод призводив і до психічних розладів із фактами канібалізму та трупоїдства. Такі факти відомі, на жаль, і на цій території.

У районі загинула велика кількість людей. Перші смерті від голоду були вже наприкінці осені 1932 р. За спогадами В. Онуфрієнка, вони малими дітьми бігали зі школи, щоб подивитися на мертвого чоловіка, який лежав у складі будматеріалів: «Він у кутку лежав там. А вже опух... Нам учитель лиш сказав, що перестаньте тепер говорити, бо, каже, не можна»³⁰.

За спогадами В. Дейнеги у с. Мотрино було 300 дворів: «В кожному по сім, вісім, а то й сімнадцять душ. Вимерло більше половини, особливо померло багато дітей», – наголошувала свідок³¹.

Як згадували старожили, найбільша кількість смертей припала на березень–червень 1933 р.³² Н. Овчаренко зазначала: «На хуторі Лещенки люди почали помирати із зими 1933 року, зокрема троє чоловік. Всіх померлих скидали в одну велику яму. Хоронили їх рідні, які були ще в силі це зробити. А на кінець зими люди почали мерти одне за одним, вимирали цілими сім'ями»³³.

За спогадами В. Онуфрієнка на його хут. Онуфрієнків під час Голодомору загинула п'ята частина мешканців. Він зазначав, що у віддалених від р. Дніпра степових селах смертність становила більший відсоток³⁴.

«У Шматковому було 360 дворів, і в кожному по троє – четверо дітей, а то й по десятеро. І всі оті великі сім'ї вимерли. Жив біля нас сусід Шверник Родіон, у нього було четверо дівчат і шестеро хлопців, всі померли: і діти, і батьки. А як ховали? Яму викопують, і хоч людина ще дихає і їсти просить, під'їдуть возом, вилами поскидають і везуть на кладовище», – розповідала О. Щербина³⁵.

У с. Прощуради (Коваленківська сільрада) померла понад половина населення. Про це згадував Ф. Герасименко: «Будучи посильним у сільраді, я

²⁷ Національна книга пам'яті жертв голодомору в Україні. Полтавська область. С. 986, 988.

²⁸ Голяник В. П. Трагічні сторінки моєї вітчизни. С. 33.

²⁹ Національна книга пам'яті жертв голодомору в Україні. Полтавська область. С. 987.

³⁰ Великий голод в Україні 1932–1933 років. Т. 3. С. 557.

³¹ Голяник В. П. Трагічні сторінки моєї вітчизни. С. 30.

³² Воля О. Безкровна війна... Т. II. С. 83.

³³ Капустян Г. Пам'ять 33-го кличе молодих. С. 318.

³⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років. Т. 3. С. 543.

³⁵ Голяник В. П. Трагічні сторінки моєї вітчизни. С. 34.

носив зведення у Комендантівку, так у ньому писалося, що 310 умерло, а 290 душ залишилось»³⁶.

У с. Поводи (Озерянська с/р) із 265 душ населення з голоду померло 132 людини. З них – 46 дітей, 18 немовлят³⁷.

Померлих із хат та дворів забирали переважно створені місцевою владою бригади. Вивозили спеціально організованими підводами. Ховали на кладовищах у групових ямах-могилах. Траплялися випадки, коли рідні ховали померлого члена родини на власних обійстях.

Загалом місцеве населення голодувало до врожаю 1934 р. «У 1934 році був добрий урожай, і люди ожили», – згадувала О. Щербина з с. Шматкове³⁸. З лівого берега Ворскли – у Ревущанській сілграді також засвідчували гарний врожай. «У 1934 році видався добрий урожай. Дали хліба, і люди знову ожили», – згадувала й К. Полонська³⁹.

Отже, населення Кішинського району зазнало страшних страждань під час Голодомору. Його виконавцями були місцеві активісти та партійні працівники, безапеляційно керовані згори. Вжити людям вдалося завдяки вживанню сурогатів, а також можливості отримати пайок за роботу в колгоспах чи радгоспах. У районі від голоду загинула велика кількість людей.

³⁶ Там само. С. 40–41.

³⁷ Голяник В. П. *Трагічні сторінки моєї вітчизни*. С. 61.

³⁸ Там само. С. 34.

³⁹ Там само. С. 23.

УДК:94(477.63)''1932/1933''

Дмитро Білий,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історичних досліджень
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КУБАНІ В 1932–1933 РОКАХ ЯК СКЛАДОВА ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються процеси відродження української культури та освіти, які розгорнулися серед українського населення Північного Кавказу (переважно – Кубані) в 20–30-х рр. ХХ ст. Наукова новизна й актуальність дослідження зумовлюються тим, що автор робить спробу вперше на ґрунті доступних джерел та аналізу існуючої літератури розкрити передумови, обставини, перебіг і наслідки національно-культурного розвитку українського населення Кубані у 1920–1933 рр. У статті висвітлюються підстави цього розвитку та структури, які його забезпечували, як на рівні стихійної ініціативи місцевих українців, так і завдяки впливу певних офіційних заходів та інституцій. Окрема увага приділена динаміці забезпечення потреби українців Кубані як у освіті рідною мовою, так і інших національно – культурних потреб. Розглянуті процеси та механізми переходу шкіл всіх рівнів Кубані на українську мову, створення та діяльність україномовних видавництв, театральних, літературних та музичних об'єднань. На початку 1930-х рр. ці доволі масштабні процеси почали гальмуватися центральною владою та були повністю припинені на початок 1933 р., що супроводжувалося Голодомором – фізичним винищенням значної частини українців Кубані – та асиміляційними процесами деукраїнізації. Причини цієї антиукраїнської політики та її наслідки також розглядаються в цій статті.

Ключові слова: Кубань, Північний Кавказ, українізація, національний розвиток, освіта, геноцид.

The processes of revival of Ukrainian culture and education which unfolded among the Ukrainian population of the North Caucasus (mainly – of Kuban) in the 1920s and 1930s have been examined in the article. The scientific novelty and relevance of the study are due to the fact that, for the first time, the author has attempted to reveal the preconditions, circumstances, course and consequences of national and cultural development of the Ukrainian population in Kuban in 1920–1933 on the basis of available sources and analysis of existing literature. The reasons for this de-velopment and the structures that provided it both at the level of spontaneous initiative of local Ukrainians and due to the influence of certain official events and institutions have been highlighted in the article. Particular attention is paid to the dynamics of providing for the needs of Ukrainians in Kuban both in education in their native language and other national and cultural needs. The processes and mechanisms of transition of schools of all levels in Kuban to the Ukrainian language, creation and activity of Ukrainian language publishing houses, theatrical, literary and musical associations have been considered. In the early 1930s, these rather large processes began to be held back by the central government. They were completely stopped at the beginning of

1933, which was accompanied by the Holodomor, the physical elimination of many Ukrainians in Kuban and assimilation de-Ukrainization processes. The reasons for this anti-Ukrainian policy and its consequences have also been considered in this article.

Key word: Kuban, North Caucasus, Ukrainization, national development, education, genocide.

Національно-культурний розвиток українців Кубані в 1921–1932 рр. був обумовлений і залежав від багатьох факторів, які виникли в історичний період між затвердженням радянської влади на Кубані та остаточним закріпленням сталінської репресивної диктатури, яка мала фатальні наслідки для українського населення Кубані. Компактне переселення в XVIII ст. на Кубань Чорноморського козацького війська утворило там домінуючу українську спільноту з усталеними традиціями, збереженням історичної пам'яті, економічним і соціальним устроєм. Нові переселенці з України постійно поповнювали українське населення Кубані, інтегрувалися у створену чорноморськими козаками громадську структуру, що забезпечувало надійне зберігання своєї національної ідентифікації, і в той же час ці переселенці підтримували серед місцевих українців відчуття тісного контакту з Україною. У кінці XIX ст. Кубань вже склалася як високорозвинутий аграрний регіон, що надавало українцям Кубані відчуття самотності свого краю і необхідності боротьби за поглиблення його автономії.

Про кількість населення Кубані та її місцевий національний склад можуть свідчити дані загальноросійського перепису, проведеного в 1897 р. Згідно з ним, населення Кубанської області на той час складало вже 1 911 133 особи. Згідно з даними цього перепису, україномовне населення Кубанської області складало 49,7%, або 949 833 особи, а російське – 39%, або 745 341 особу).

Відстоюючи свою національну культуру від негативного впливу імперської русифікаційної політики, українці Кубані згуртовувалися навколо ідей українського національно-визвольного руху. Упродовж XIX і початку XX сторіч у Кубані поширювався вплив національно-культурного розвитку, який відбувався в Україні.

Під час громадянської війни в Кубані більшість українського місцевого населення проявила високий рівень національної свідомості і розуміння власних національних інтересів. Напружена боротьба в ці роки за національне самовизначення проявилася в утворенні незалежної Кубанської Народної Республіки, де домінували українські політичні лідери, прагнення до спілки з Україною, українізації освіти.

До 1921 р. національно-культурний розвиток серед українців Кубані досяг досить високого рівня, і в ньому брала участь більшість українського населення. Не маючи власних національно-державних структур і навіть національно-територіальної автономії, українці Кубані бачили єдину можливість для підтримки національно-культурного розвитку в захисті функціонування своєї мови в освітніх установах.

Згідно із Загальносоюзним переписом населення 1926 року, українці на Кубані складали 1 141 000 осіб, або 66% від загальної кількості населення

регіону¹. Фактично до 1926 року національно-культурний розвиток українців Кубані був сконцентрований, у першу чергу, в галузі українізації місцевих шкіл. У більшості випадків українізація шкіл проходила за ініціативою станичних і хуторських громад.

З 1927 р. процеси українізації в Кубані починають значно поглиблюватися. Національно-культурний розвиток вийшов за межі народної освіти, українізуватися почав радянський і партійний апарат, газети, видавництва, поширюється діяльність українських місцевих літераторів і музикантів. У цей час ми бачимо, як глибинні процеси національного самовизначення, що довгий час розвивалися серед українського населення Кубані, знайшли широку підтримку державних органів. До участі в національно-культурному розвитку були залучені всі верстви українського населення Кубані. Поступово українці Кубані отримали можливість мати власні освітні установи від дитячих садків до вищих навчальних закладів, газети, українську літературу. Швидко зміцнювалися зв'язки з Україною, розвивалася творчість місцевих українських митців.

У 1932 р. Північнокавказький педінститут (м. Краснодар) був перейменований у Північнокавказький український педінститут ім. Скрипника, у тому ж році він випустив 164 вчителів для українців Північного Кавказу, Сибіру, Казахстану, Далекосхідної Республіки. Узагалі, до 1937 р. планував довести випуск українських учителів до 415 осіб на рік².

Є матеріали, які свідчать, що на кінець 1932 р., коли розпочалася деукраїнізація на Північному Кавказі, українською мовою працювали 1609 шкіл I ступеня з 221 463 учнями й 5 581 учителем та 259 шкіл II ступеня з 42 148 учнями й 1 552 викладачами, також 12 педагогічних технікумів і короткочасні педагогічні курси, діяла мережа масових політосвітніх установ. В інших районах Кубані, які не увійшли після районування 1925 р. до складу Кубанської округи, українізаційні процеси не визначалися такою інтенсивністю.

Поступово у цей період починає розвиватися українське книговидавництво на Північному Кавказі. У 1929 р. було видано українську читанку для 3-го року навчання «Новим шляхом», підручник з математики для 2-го року навчання, лекції для самоосвіти «Українська мова» та «Курс арифметики. Масовий випуск української літератури починається в 1931 р., коли у видавництвах Північного Кавказу вийшло 149 українських книг та брошур, творів місцевих україномовних письменників загальним тиражем 958 000 примірників. За планом 1932 р. передбачалося видати 600 назв з тиражем 4 880 тис. примірників³.

Процеси згортання українізації та насильницька русифікація українців Кубані безпосередньо була пов'язана із проведенням колективізації та створенням штучного голоду в краї, що фактично призвело до геноциду українців. На Кубані проведення колективізації ускладнювалося ще наявністю згуртованого козацького населення, готового чинити опір зі зброєю нововведенням радянської влади. Для того, щоб зламати опір українського

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2894. Арк. 78–82.

² Красное знамя (м. Краснодар). Київ, 1993. С. 310.

³ Білий Д. *Малиновий клин. Нариси з історії українського населення Кубані*. Київ: Україна, 1994. С. 94.

селянства Кубані, влада вдалася у липні 1932 р. до значного збільшення норм хлібозаготівель, що призвело до голоду в цих районах, який прийняв колосальні масштаби.

Винищуючи селянство на Кубані, керівництво СРСР переслідувало водночас ще одну мету – припинити розвиток тенденцій, спрямованих на зростання намагань українців власними силами визначити своє політичне майбутнє. Недаремно удар, спрямований на значні елементи національної державності УРСР, не оминув і українське населення Кубані. Масові арешти української інтелігенції в Кубані розпочалися у 1929–1931 рр. у зв'язку зі справами «Союзу Кубані та України» та «Спілки визволення України». Але в кінці 1932 р. в Москві вийшла постанова, яка не тільки перекреслила всі досягнення українізації, але й на довгі роки та десятиріччя загальмувала будь-які прояви національно-культурного розвитку українців Кубані. Це була постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області» за підписами голови РНК СРСР В. Молотова та Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна⁴.

У цій постанові жорстко критикувалися швидкі темпи проведення українізації в Україні та заборонялося її проведення на Північному Кавказі. Так, наказувалося негайно перевести на Північному Кавказі справовиробництво радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети та журнали, що видаються українською мовою, на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання у школах на російську мову». ЦК і РНК зобов'язали крайком та крайвиконком «терміново перевірити й покращити склад керівників шкіл в «українізованих» районах». Водночас із тим наказувалося: «Вислати терміново у північні області СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ)... усіх жителів за винятком дійсно відданих Радвладі...»⁵.

Ця постанова зводила нанівець будь-яке забезпечення національно-культурних прав українців Кубані, фактично заперечувала право українцям-кубанцям офіційно вважати себе українцями та водночас давала початок масовій депортації українського населення Кубані, почавши з найбільш розвинутої у національно-культурному плані української станиці Кубані Полтавської, у якій українці складали більше 80% населення.

Деукраїнізацію Кубані місцева влада, безапеляційно виконуючи постанову, проводила швидко й оперативно. Уже 29 грудня 1932 р. на засіданні Президії Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету була прийнята постанова з українізації. У ній під приводом того, що «українізація ряду районів і станиць, яка проводилася на Північному Кавказі, не виходить з культурних інтересів населення і служить легальною формою класовому ворогу для організації опору заходам Радянської влади та утворення під цим прикриттям контрреволюційних організацій», наполегливо пропонувалося припинити українізаційні процеси, перевести до 1 січня 1933 р. справовиробництво у радянських організаціях і станицях і районах на російську мову, за 3 дні перевести українізовані газети на російську мову, а також листівки, брошурки, багатотиражки, стіннівки та іншу літературу

⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 475–477.

⁵ Там само.

українською мовою, перевести викладання усіх працюючих короткотермінових курсів (радянських, педагогічних, колгоспних тощо) на російську мову, до осені 1933 р. перевести викладання в усіх школах на російську мову, припинити радіомовлення українською мовою⁶.

22 грудня 1932 р. в органі преси Північно-Кавказького крайового комітету ВКП(б), крайвиконкому і крайрадпрофу газеті «Молот» з'явилася передова стаття, яка, повторюючи постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, обґрунтувала те, що «саме станиця Полтавська, у минулому цитадель Росії, центр національно-буржуазного руху, стала і зараз центром особливо впертого антирадянського саботажу». Припинення українізації пояснювалося тим, що вона відроджує в Кубані ідеологію буржуазного націоналізму, проводять її і викладають в українських школах буржуазні націоналісти, білогвардійці, петлюрівці, самостійники, куркулі тощо. У цій статті українізація розглядалася як контрреволюційна політика, яку проводили вороги народу, щоб зібрати в Кубані «кращі кадри інтервентів і контрреволюціонерів». Українські книги, газети, журнали, які виходили на Північному Кавказі, звинувачувалися в культивуванні націоналістичних ідей «кубанської самостійності», збоченні ленінської політики партії. Усі ці видання пропонувалося негайно перекласти російською мовою «як більш зрозумілою для кубанців». Виселення жителів станиці Полтавської та заборона українізації розглядалися як вирішення однієї проблеми – розгрому куркульського саботажу в Кубані та його ідеології кубанського буржуазного націоналізму та його конкретних носіїв.

Стаття ставила конкретне завдання – знищити усі прояви української національної свідомості в Кубані, тавруючи її як ідеологію буржуазного націоналізму. Це означало не тільки закриття українських шкіл і газет, але й фізичне знищення тих, хто був носієм цієї свідомості. 13 лютого 1933 р. Колегія Народного комісаріату освіти РРФСР видала «Постанову про виконання постанови директивних органів у зв'язку з українізацією закладів народної освіти», в якій були розроблені заходи про переведення роботи «українізованих» освітніх установ з української мови на російську.

Конкретно деукраїнізацію проводила спеціальна комісія, перед якою звітували про проведену роботу відповідальні керівники багатьох відомств РРФСР і СРСР. Так, 9 липня 1933 р. Нарком освіти РРФСР А. Бубнов у своєму звіті спецкомісії підтвердив практичне виконання постанови НКО РРФСР про те, що всі українські школи на терені РРФСР до осені 1933 р. переводяться на російську мову⁷.

Деукраїнізація проводилася дуже швидко і категорично. Один з новоприбулих викладачів українського педагогічного технікуму в станиці Уманській писав, що 20 лютого 1933 р. його викликали до НКВС, де наказали зібрати всі українські підручники та принести туди, і що технікум переходить на російську мову викладання. На другий день він отримав російські книжки, а в технікумі викладання почалося російською мовою⁸.

Про наслідки роботи з деукраїнізації, яка велася на Північному Кавказі та в Кубані, зокрема свідчить звіт, який був надісланий до Народного комісаріату освіти РРФСР 22 квітня 1933 р. У ньому зазначалося, що до весни 1933 р. на

⁶ Державний архів Краснодарського краю. Ф. Р-1594. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 614.

⁷ Там само. Арк. 11.

⁸ Полежаев И. Живем тревожно, но впереди мировая революция... Дневник из 1933 года. Советская Кубань. 1988. 17 грудня.

Північному Кавказі в усіх школах краю припинено викладання українською мовою і української мови як спеціального предмету, а замість нього введена російська мова. В усіх українських школах, де є належна кількість підручників, викладання вже повністю переведено на російську мову, а інші будуть переведені до осені 1933 р.⁹ До 1 березня 1933 року усі 12 українських педагогічних технікумів переведені на російську мову навчання. Під час переведення цих технікумів на російську мову були проведені чистки педагогічного складу, внаслідок яких він був повністю оновлений в Уманському і Полтавському технікумах, а в інших – у значній мірі. Робота усіх короткочасних курсів була переведена повністю на російську мову у грудні 1932 р., як і робота усіх політично-освітніх закладів.

Терміново були відкриті курси з вивчення російської мови для вчителів колишніх українських шкіл, на заочному відділенні при Краснодарському педагогічному інституті відкривався короткочасний факультативний курс російської мови¹⁰. Знищуючи результати українізації, сталінське керівництво залишало населення Кубані без історичної пам'яті, національно-культурного підґрунтя, що полегшило державі розшарувати населення, зламати його опір. Таким чином, деукраїнізація та насильницька русифікація українців Кубані в 1932–1933 рр.

⁹ Державний архів Ростовської області. Ф. 64. Оп.3. Спр. 77. Арк. 13.

¹⁰ Там само. Арк. 14–15.

УДК:94(477.63)''1921/1923''

Ольга Волос,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії освіти,
теорії й методики суспільствознавчих предметів
Миколаївського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти

МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ МИКОЛАЇВЩИНИ У 20-х РОКАХ ХХ ст.

На фактологічному матеріалі розкрито благодійницьку діяльність міжнародних організацій на теренах губернії та в місті Миколаєві в період із 1922 до 1923 року. Визначено основні категорії населення регіону, яким у першу чергу міжнародні благодійники надавали продовольчу допомогу. Зауважено щодо економічної ситуації в губернії в період голоду 1921–1923 років. Зазначено важливість наданої допомоги постраждалому населенню краю.

Ключові слова: голодуючі, благодійники, міжнародні організації, міжнародна допомога, Голодомор, Миколаївська губернія.

The factual material reveals the charitable activities of international organizations in the province and in the city of Nikolaev in the period from 1922 to 1923. The main categories of the region's population who were primarily provided with food aid by international benefactors are identified. The economic situation in the province during the Famine of 1921–1923 is noted. The importance of providing assistance to the affected population of the region is noted.

Key words: hunger strikers, benefactors, international organizations, international aid, Holodomor, Mykolaiv province.

Про голод на теренах України в радянській державі довго мовчали, хоча міжнародна спільнота ще восени 1921 року почала бити в набат. І саме тоді між урядом УСРР та міжнародними організаціями укладено угоди про надання допомоги голодуючим в Україні. Лише після масового поширення голоду республіканський уряд розпочав розробку заходів щодо його подолання. На VI Всеукраїнському з'їзді Рад у грудні 1921 року необхідність допомоги голодуючим розглядалася лише в контексті підготовки до сівби. З'їзд схвалив резолюцію про надання селянству неврожайних губерній державної насінневої позики. Влітку 1922 року губернію вразив новий неврожай. Валовий збір зерна, хоч утричі перевищив минулорічний, однак становив лише 40% від середньорічного рівня 1916 року. Нестача хліба могла бути задоволена за рахунок республіканських ресурсів¹.

Значно гіршим у цей час був і стан тваринництва. Поголів'я худоби, порівняно з 1921 роком, скоротилося в губернії на 58% (у багатьох селах збереглося не більше 10% худоби)².

¹ Державний архів Миколаївської області (далі – Держархів Миколаївської обл.). Ф. 608. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 80.

² Там само. Спр. 16. Арк. 52.

Не зважаючи на катастрофічну загрозу, надавати допомогу голодуючим міжнародним організаціям дозволили лише навесні 1922 року, коли ситуацію приховувати стало неможливо. Без участі міжнародних благодійників масштаб жертв масового штучного голоду на теренах Миколаївщини був би значно більшим.

Навесні 1922 року до губернії почала надходити допомога, надана міжнародними організаціями: Комітетом охорони здоров'я Ліги Націй, Американською адміністрацією допомоги (АРА), місією професора Ф. Нансена, французьким Червоним Хрестом, Міжнародною лігою допомоги дітям, «Джойнт» – Американським єврейським об'єднаним розподільчим комітетом – та іншими організаціями.

Із березня 1922 року на Миколаївщині почала діяти Американська адміністрація допомоги (АРА). Її допомогу спочатку отримали 10% тих, хто голодували, а наприкінці 1922 року – близько 80% голодуючого населення. Допомога надавалася борошном, крупами, рисом, горохом, цукром, молоком, медикаментами, взуттям, одягом. Міжнародна ліга допомоги дітям в Україні на кошти, виділені Всесвітньою конференцією (Париж), відкрила на Миколаївщині їдальні. Активну роль у наданні допомоги голодуючим брали представники Німецького Червоного Хреста³.

На початку травня 1922 року створили Районний комітет Миколаївської губернії при Американській адміністрації допомоги голодуючим із відділеннями у повітах⁴. Уповноваженим Миколаївського відділу АРА призначили містера Резкіна, уповноваженим від керівництва УСРР став товариш Капустянський. Містер Резкін 18 травня повідомив в Одесу про те, що розпочалося надання продовольчої допомоги в Миколаївській губернії, видано пайки семи тисячам дітей у трьох їдальнях⁵.

Уже з 19 травня 1922 року почалася реєстрація дітей в їдальнях АРА. У першу чергу з 10.00 до 14.00 реєстрували дітей віком до 10 років, потім – від 10 до 14 років. Медогляд дітей розпочали з 20 травня 1922 року. Його проводили два лікарі та два асистенти безпосередньо в їдальнях, де обладнали спеціальне приміщення. Огляд дітей віком до 15 років проводили з 09.00 до 21.00⁶. Станом на 1 липня 1922 року медична комісія оглянула 16 тисяч дітей, із яких 12 тисяч визнали такими, що потребували допомоги

У травні 1922 року міжнародна організація АРА готова була надати допомогу в розмірі 170 тисяч пайків для Миколаївської губернії, у тому числі 17 тисяч пайків знедоленим міста Миколаєва. Миколаїв розділили на райони, які у свою чергу поділили на квартали з закріпленими вулицями. Біля їдалень АРА розмістили оголошення з інформацією про видачу їжі по групах (по 300 осіб кожна, інтервал харчування між групами – 40 хвилин)⁷.

Розподіл продуктів харчування відбувався в такому порядку: на дитячі будинки видавали на два тижні, потім адміністрація закладу надавала звіт про витрати, після чого запас поповнювали. Адміністрація будинків вела суворий звіт по формах, установлених АРА. Продукти надавали винятково

³ Там само. Ф. Р-614. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 165.

⁴ Там само. Спр. 81. Арк. 109.

⁵ Там само. Арк. 8.

⁶ Там само. Ф. 608. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9.

⁷ Тяжелая годовщина 1921–1922 гг. Бюллетень № 1 Николаевского губернского комитета по оказанию помощи голодающим. Николаев: Издание Губкомпомгола. 1922. С. 12.

найбільш виснаженим дітям один раз на день у вигляді сніданку, обіду чи вечері. Інше харчування забезпечували місцеві організації. Допомогу АРА дорослому населенню мали розпочати пізніше.

Траплялися випадки, коли на вантажі місії професора Фрітьйофа Нансена в морських портах накладали штрафи. Так, у червні 1922 року начальник станції міста Херсона наклав штраф у розмірі 126 мільйонів карбованців⁸. У подальшому наказом уповноваженого від керівництва УСРР при іноземних організаціях по Миколаївській губернії Капустянського заборонили такі дії відносно вантажів для голодуючих⁹.

Серед проблем, які особливо проявилися в цей час, була проституція, у тому числі дитяча. У липні 1922 року провели заходи щодо боротьби з дитячою проституцією серед дівчаток віком 10–16 років. У зв'язку з цим посилили нагляд за будинком для дівчаток і жінок.

1 липня 1922 року на засіданні Миколаївського губернського комітету при організації АРА оголосили, що досягнуто згоди з Американською організацією допомоги про збільшення контингенту серед дітей і дорослих.

У період із 14 червня до 18 липня 1922 року на харчування дорослого населення АРА надала 14 996 пудів 24 фунти маїсової крупи, з яких використали 11 002 пуди 30 фунтів¹⁰.

Унаслідок поширення інфекційних хворіб (холера, дизентерія) розпорядженням уповноваженого АРА по Миколаївській губернії містера Резкіна від 11 липня 1922 року дітям до 5 річного віку дозволили отримувати харчові пайки додому. За його ж розпорядженням, починаючи з 18 вересня того ж року, всі діти повинні були надалі харчуватися тільки в приміщеннях їдалень¹¹.

Центральний Комітет Допомоги голодуючим 24 липня 1922 року прийняв рішення про видачу продовольства вчителям міських і сільських шкіл. За рішенням ЦК Допомоги голодуючим, АРА та місії Нансена, міських учителів включали до списків обслуговуючого персоналу їдалень. У сільській місцевості, де не було таких установ, працівникам освіти надавали одноразову допомогу хлібом у розмірі двох тисяч пудів. У зв'язку зі зловживанням у їдальнях Губернський комітет АРА в серпні 1922 року наказав розмістити оголошення, у яких сповістив про заборону годувати осіб, які не закріплені за даним харчовим пунктом¹².

У серпні 1922 року до Губернського комітету допомоги голодуючим прийшло повідомлення про те, що «Міжнародна Ліга допомоги дітям» на кошти «Всесвітньої Єврейської конференції допомоги», що входила до міжнародної комісії професора Нансена, планувала відкрити їдальню для 500 дітей у Миколаєві. Жорж Дессон, уповноважений в Україні від Міжнародного союзу допомоги дітям і міжнародного Комітету Червоного Хреста в Женеві, звертався до керівництва УСРР із проханням сприяти відкриттю їдальні в Миколаєві¹³.

⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. 608. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

⁹ Тяжелая годовщина 1921–1922 гг. С. 94.

¹⁰ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-614. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 266.

¹¹ Там само. Ф. Р-615. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 225.

¹² Гуманітарно-економічні дослідження. Миколаїв–Одеса : ТОВ ВіД, 2006. Т. 3. С. 9.

¹³ Держархів Миколаївської обл. Ф. 608. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

У зв'язку з обмеженою кількістю продовольства для голодуючого населення Миколаївщини 1 вересня 1922 року вирішили скоротити штат співробітників Губернського комітету АРА, ліквідувати секцію, яка забезпечувала доросле населення продуктами. Штат секції та складів звільнили. Центральний склад Губернського комітету при АРА закрили також, натомість видача продовольства відбувалася безпосередньо з центрального складу АРА. Число їдалень АРА у Миколаєві скоротили до чотирьох. На осінь 1922 року по місту Миколаєву на продовольчому забезпеченні АРА перебувало близько 18 тисяч дітей¹⁴.

Дуже складною ситуація була восени. 16 листопада 1922 року виявили незадовільний стан справ у роботі дитячої секції в місті Очакові, де за показниками відсоток смертності серед дітей був дуже високим. Не дивлячись на те, що не раз були звернення про допомогу до товариша Іванова, голови Комітету Допомоги голодуючим, він заявляв, що дитяче питання його не цікавить¹⁵.

У Миколаївській губернії станом на листопад 1922 року голодували 160 тисяч дітей, із них – лише 10% безпритульних були розміщені в спеціальних будинках. Таких закладів у губернії нараховувалося 184, де перебували до 10 тисяч дітей віком від 1 до 5 років. У зв'язку зі смертю батьків безпритульних ставало все більше. Завданням дитячої комісії в цей час став розподіл дітей за патронатними організаціями. У Миколаєві їх було 17, що могли охопити 1 176 дітей, проте фактично на утримання взяли 533, інших планували закріпити в найближчий час. Поряд із цим дитяча секція здійснювала заходи щодо відкриття нових харчових пунктів. У Миколаєві в таких місцях годували близько 5 тисяч дітей¹⁶.

До осені 1922 року функціонували відділення допомоги будинкам матері-дитини «Крапля молока» та «Консультація», де надавали допомогу вагітним і голодуючим жінкам. У листопаді 1922 року їх закрили, що спровокувало неймовірне зростання підкидання дітей. Ситуація вимагала відкриття додаткових дитячих будинків¹⁷.

За розпорядженням Одеського уповноваженого від «Джойнт» (Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет, російський відділ), 14 жовтня 1922 року відділення в Миколаєві закрили. Для надання допомоги надалі потрібно було звертатися до Одеської контори «Джойнт», що значно ускладнило отримання продовольства для голодуючого населення губернії.

У скрутному становищі знаходились і працівники окремих їдалень. Так, обслуговуючий персонал їдальні № 6 міста Миколаєва працював упродовж 10–11 годин на добу, обслуговував 1 300 осіб, фізичний стан яких не відповідав санітарним нормам, що сприяло зростанню захворюваності серед працівників їдальні.

Відповідно до розпорядження представника Міжнародної місії допомоги професора Нансена в Україні капітана Квіслінга в їдальнях мали обслуговувати голодуюче населення у співвідношенні 60% – діти, 40% – дорослі, про що сповістив уповноважений по Миколаївській губернії д-р

¹⁴ Там само. Арк. 9.

¹⁵ Там само. Арк. 8.

¹⁶ Там само. Арк. 9.

¹⁷ Там само.

Плотіцин¹⁸. Але з 1 вересня 1922 року кількість закріплених дітей за їдальнями міста Миколаєва скоротилося до 50%¹⁹.

У всіх містах і селах губернії проводили обстеження населення з приводу встановлення ступеня виснаженості з подальшим відкриттям харчувальних пунктів, число яких збільшувалося з кожним днем. Так, Губернський комітет допомоги голодуючим організував 136 харчувальних пунктів, де годували 61 630 осіб, АРА – 226 пунктів для 238 090 осіб, місія Нансена – 18 пунктів харчування, де харчувалися 9 900 голодуючих²⁰.

Улітку 1922 року в селі Калинівці Миколаївського повіту відкрили харчувальний пункт Українського Червоного Хреста на 200 дорослих і 300 дітей. АРА також відкрила в селі харчувальний пункт. Продовольчу допомогу одержали 2 353 особи, або третина тих, хто її потребував²¹. У червні 1922 року в Богоявленській волості Миколаївського повіту 3 їдальні годували лише 150 людей із 6000 голодуючих. Станом на 15 вересня 1922 року по Миколаївському повіту пунктів харчування для дорослих організовано 6 (на 6 500 осіб), для дітей – 44 (19 433 осіб)²². У вересні 1923 року всі організації, окрім Єврейського американського Об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт», згорнули свою діяльність²³.

Діяльність міжнародних організацій на теренах губернії, як і в цілому в межах України, була не довготривалою, але за цей час вони врятували життя близько 1,8 мільйонів українців, у тому числі на теренах Миколаївщини.

¹⁸ Там само. Арк. 10.

¹⁹ Там само. Арк. 11.

²⁰ Там само. Спр. 6. Арк. 40.

²¹ Там само. Спр. 3. Арк. 9.

²² Там само. Спр. 6. Арк. 47.

²³ Там само. Спр. 3. Арк. 9.

УДК:(477.53)“1932/1933”

Лариса Засєкіна,
доктор психологічних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародної співпраці
Волинського національного університету імені Лесі Українки
Тетяна Гордовська,
аспірант кафедри загальної та клінічної психології
Волинського національного університету імені Лесі Українки

ГОЛОДОМОР І ЖІНКИ: МЕХАНІЗМИ ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНОЇ ТРАВМИ

У статті представлені результати комплексного вивчення передачі трансгенераційної травми від матерів (друге покоління) до дочок (третє покоління) через сімейні наративи про події Голодомору 1932–1933 рр. У дослідженні було використано фокус-групи, напівструктуровані інтерв'ю та індуктивний тематичний аналіз. Результати дослідження дали змогу визначити основні теми у сімейних наративах та окреслити протективні фактори й фактори ризику у трансгенераційній травматизації прямих нащадків свідків Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, травматизація жінок, сімейні наративи, трансгенераційна травма.

The study aims to explore the mechanisms of transgenerational trauma in family narratives of mothers (the second generation) and daughters (the third generation) relations. The narratives were aligned with the tragic events of the Holodomor 1932–1933. The study applies focus-group moderation, semi-structured interviews and inductive thematic analysis. The findings suggest the key themes of family narratives and show the main protective and risk factors in transgenerational trauma in women.

Key words: The Holodomor, trauma in women, family narratives, transgenerational trauma.

Обов'язок свідка, який вижив, – дати свідчення як за живого, так і померлого. Він (вона) не має права приховувати правду як частину спільної колективної пам'яті від наступних поколінь. Забуття – не лише небезпечне, а й злочинне, забути померлого означає дозволити вбити його вдруге.
Елі Візель

Постановка проблеми. XX століття означилося своєю жорстокістю у масовому винищенні людей, зокрема у періоди геноцидів. Одним із найменш вивчених геноцидів є Голодомор українського народу, оскільки ці трагічні події приховувалися тоталітарним радянським режимом упродовж багатьох років. У період незалежності України дослідження правди, яка стояла за цими подіями, також не завжди носили систематичний і глибокий характер. Для ґрунтового дослідження Голодомору як геноциду українського народу вважаємо необхідним міждисциплінарний підхід, який дасть змогу вивчити ці

трагічні події з різних перспектив¹. **Метою нашого дослідження** є теоретико-емпіричне вивчення механізмів передачі трансгенераційної психічної травми внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. у відносинах матерів та дочок.

Для дослідження обрано саме жінок з огляду на кілька причин, зокрема, як вдало підмітив Н. Наймарк, жінки є біологічним та культурним репозитарієм будь-якої нації², відтак, більшість геноцидів цілеспрямовано винищують жінок, тим самим ліквідуючи перспективи розвитку цієї нації. Подібною думкою є те, що травматична пам'ять про геноциди має гендерний характер, адже травматична пам'ять жінок містить глибші спогади про політичне насилля порівняно із чоловіками³. Як приклад вчені наводять випадки канібалізму під час Голодомору 1932–1933 рр., в яких переважно описані жінки. Дж. Джекоб впроваджує дослідження геноциду через вивчення життя жінок, оскільки останні є найбільш вразливою категорією населення через різні скривдження: сексуальне насилля, покинення або навіть вбивство власних дітей, репродуктивне скривдження і т. ін.⁴ Таким чином, враховуючи ці види травм, наративи жінок відрізняються від наративів чоловіків. Більше того, саме жінки вважаються провідними трансляторами сімейних традицій та сімейних наративів, які є важливою частиною колективних наративів нації.

Як справедливо зазначає дослідник у галузі психології геноциду С. Баум, зв'язок між матір'ю і дитиною є надзвичайно сильним, і саме він передуює формуванню соціальної ідентичності в термінах «я і моя мати – це одне ціле» й особистісної ідентичності «я і моя мати – це окремі люди»⁵. Більше того саме відносини матері і дитини переростають у ширші відносини особи з іншими представниками родини, соціальної групи та суспільства загалом. Тому, на наш погляд, дослідження наративів жінок у відносинах матерів та дочок дасть змогу встановити механізми трансгенераційної передачі травми, пов'язаної з Голодомором. Погоджуючись із думкою А. Біфулко, Р. Спенс та Л. Каган⁶, ми вважаємо, що досліджуючи сімейні наративи, пов'язані з травмою, ми можемо визначити протективні фактори та фактори ризику стосовно подальших негативних впливів сімейної травматичної історії на фізичне і психічне життя особи.

У дослідженні використовувався **метод фокус групи** окремо у вибірках матерів (10 осіб), віком 65-77 років ($M=79.00$, $SD=16.97$) та їхніх дочок (10 осіб), віком 37-49 років ($M=44.17$, $SD=12.58$) мешканців Херсонської, Полтавської, Луганської, Донецької, Вінницької та Київської областей. Таким чином, у дослідженні взяли участь представники другого (матері) та третього

¹ Zasiiekina L. Trauma, Rememory and Language in Holodomor Survivors' Narratives. *Psycholinguistics*. 2020. Vol. 27. No. 1. P. 80–94. URL: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-27-1-80-94>

² Naimark N. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2001. P. 83.

³ *Women and genocide: Survivors, Victims, Perpetrators* / Ed. by Bemporad E., Warren J. W. Bloomington: Indiana University Press, 2018. 344 p. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctvgd2jm>

⁴ Jacobs J. L. Women, genocide, and memory: The ethics of feminist ethnography in Holocaust research. *Gender & Society*. 2004. Vol. 18. No. 2. P. 223–238. URL: <https://doi.org/10.1177/0891243203261572>.

⁵ Baum S. K. *The Psychology of Genocide: Perpetrators, bystanders, and rescuers*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 268 p.

⁶ Bifulco A., Spence R., Kagan L. *Life events and emotional disorder revisited: research and clinical applications*. London: Routledge, 2020. 236 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429352904>.

покоління (дочки) подій Голодомору 1932–1933 рр. На думку А. Біфурко, Р. Спенс та Л. Каган, саме представники третього покоління є зазвичай ініціаторами відтворення сімейних наративів, оскільки представники другого покоління внаслідок сильнішої травматизації намагаються уникнути спогадів.

Метод напівструктурованого інтерв'ю дав змогу отримати спогади від матерів та дочок відповідно до таких запитань: 1) Який Ваш особистий досвід пов'язаний із подіями Голодомору 1932-1933? 2) Як Голодомор вплинув на Вашу особистість? 3) Враховуючи те, що Голодомор є травматичною подією, як він вплинув на Ваше уявлення про себе, на Ваше психічне й фізичне здоров'я? 4) Як Голодомор вплинув на відносини у Вашій родині? 5) Як Голодомор вплинув на Вашу професійну діяльність та особистісне зростання? 6) Які події Голодомору Ви обговорювали зі своїми нащадками? 7) З того, що ми обговорювали сьогодні, що є для Вас найважливішим?

Для обробки даних було використано **метод індуктивного тематичного аналізу**. Результати дослідження дали змогу виділити шість провідних тем трансгенераційної передачі травми Голодомору.

Ставлення до їжі та голодування

- (1) «Її було тринадцять років, вона була дуже слабкою; її тіло було набрякле. Батько сказав, що якщо вона проживе хоча б день, то зможе вижити і жити, у неї опухли ноги, а мама використала останні каштани на борошно».
- (2) «Коли ми святкуємо якесь свято, моя мама та мій чоловік завжди переїдають, кажуть, що свята повинні супроводжуватися чималою кількістю їжі».
- (3) «Я пам'ятаю, що бабуся і мама перегодували мене, а я страждала від зайвої ваги і дотримувалася дієти, щоб уникнути цих проблем. Крім того, моя мама завжди їла занадто багато, у неї був цукровий діабет II типу, і я боялася, що у мене теж може бути».
- (4) «Пам'ятаю, я сердилася на бабусю за те, що вона їла жирні вершки і багато масла, але коли я робила якісь зауваження, бабуся лише посміхалася і коментувала, що це смачно».
- (5) «Мама казала нам, що неприпустимо дотримуватися дієти, коли всюди багато їжі».
- (6) «Я завжди чула, що треба брати багато хліба, коли можна його дістати».
- (7) «Я пам'ятаю, що бабуся клала шматочок хліба під подушку, коли лягала спати».
- (8) «Я бачила, як бабуся своїми тонкими сухими руками збирає зі столу всі крихти хліба. Моя бабуся казала, що ми не повинні їх викидати, шматочок хліба потрібно з'їсти, поділитися з кимось або нагодувати домашніх тварин чи птахів, але не викидати».

Емоції та почуття

- (1) «Я легко сприймала всі ці спогади, коли була маленькою і не усвідомлювала, як можна жити без їжі. Але, подорослішавши, моя невимушеність трансформувалася у великий гнів до радянської влади, через що страждала і вмирала моя родина. Якби я взяла автомат, я б убила весь уряд, який відповідає за жертв Голодомору».
- (2) «Я розмовляю зі своїми дітьми про голод під час Голодомору і зосереджую увагу на тому, наскільки бережно ми маємо вживати хліб і який хліб цінний, замість того, щоб говорити про трагічні факти та смерті від голоду. Пам'ятаю,

коли моя бабуся розповідала про Голодомор, наша мама цілувала і обіймала мене з братом, ніби хотіла захистити нас від усього цього».

(3) «Мама часто розповідала нам, як сильно вони страждали від голоду, і чекала глибокого співчуття від мене та моїх дітей. Дуже боляче, коли важливі люди страждають від своїх спогадів, переживаючи їх знову і знову, і твоє єдине бажання – полегшити їх страждання. Підтримати бабусю, коли вона говорила про Голодомор, було складно, бо в неї великий біль не в тілі, а в душі». Окреме місце посідають емоції гніву та обурення щодо радянської влади».

(4) «Мій дід пішов у поле шукати будь-якої їжі і був звинувачений і заарештований за крадіжку пшениці».

(5) «Цей геноцид організувала радянська влада. Вони хотіли знищити український народ, багато людей загинуло, я всім серцем ненавиджу радянський режим. Радянський час був часом кріпацтва».

Почуття втрати та смерті

(1) «У нашому селі є індивідуальні могили жертв Голодомору з дерев'яними хрестами у кожному дворі чи між ними, бо люди були надто слабкі, щоб поховати їх на сільському кладовищі».

(2) «У 1990 році ми знайшли місце в нашому селі, де було поховано багато жертв Голодомору, тому зібрали гроші та поставили пам'ятник».

(3) «Спеціального поховання не було, а окремі могили знаходяться в різних місцях на цвинтарях».

(4) «Особливої братської могили в нашому селі немає, але ми знаємо, де вони поховані на сільському кладовищі, і коли ми відвідували могили наших рідних, то приносили хліб для поховання жертв Голодомору».

Трансгенераційна передача травми в сімейних наративах

(1) «Ніхто не знав, що це місце – могила, поки на нього не вказала стара жінка. Вона зберігала таємницю, бо раніше про це було небезпечно говорити».

(2) «Я не знала, що мій дід помер з голоду. Мені про це ніхто не казав, я просто думала, що у мене ніколи не було діда».

(3) «Бабуся ніколи не говорила зі мною про Голодомор, єдина людина, яка говорила зі мною про це, була моя мама».

(4) «Пам'ятаю, моя бабуся завжди мовчала і плакала, ніби щось приховувала від нас».

Стратегії подолання травми

(1) «Надзвичайно важливо викладати історію Голодомору в школах, ділитися правдою про події Голодомору у світі, з одного боку, щоб полегшити біль українців, а з іншого, не допустити такого геноциду в майбутньому».

(2) «Ми поділилися правдою про Голодомор зі світом, оскільки вона була прихована від людей радянською владою».

Етнічна ідентичність

(1) «Радянська влада ненавиділа все значуще для українців і була спрямована на знищення українського націоналізму. Важливо говорити про Голодомор зараз і підкреслюючи, що я українець, і буду захищати все, що є значущим для українців».

(2) «Розкриття правди про Голодомор означає зміну мого світогляду, усвідомлення того, що мені набридла брехня про нашу історію, і мені потрібно знати факти про нову історію України без радянської пропаганди».

(3) «Українці мали все, а вони перетворили Україну на ніщо, тепер настав час відновити правду, українську ідентичність і силу».

Результати індуктивного тематичного аналізу дали змогу встановити механізми трансгенераційної передачі травми у відносинах матерів та дочок, які пов'язані із темами сімейних наративів. У темі *ставлення до їжі та голодування* помітним є поцінування хліба як основи харчування, а також деформовані відносини з їжею в термінах переїдання, перегодовування дітей, накопичення надлишкової їжі і т. ін. Ці результати є суголосними дослідженням негативного впливу недоїдання та обмеженого функціонування органів травлення у період Голодомору на фізичне здоров'я у подальшому житті. Зокрема дослідження А. Вайсермана та ін.⁷ свідчать про те, що в осіб, які народжені у період 1930-1938 у Чернігівській, Херсонській, Вінницькій та Харківській областях в 1,5 рази було зафіксовано більше випадків захворювань на діабет типу II. Вважаємо, що вплив геноциду на фізичне і психічне здоров'я як свідків, так і нащадків цих подій потребує подальшого комплексного вивчення і належить до перспектив міждисциплінарного вивчення Голодомору 1932–1933 рр.

У темі *емоції та почуття* спостерігаємо невимовний біль та страждання, пов'язані з Голодомором, а також емоції злості та ненависті до радянської влади як винуватця цих трагічних подій. У темі смерті звертаємо увагу на масовість смертей під час Голодомору та важливість, на думку досліджуваних, увічнення пам'яті жертв Голодомору монументально. Важливим у відносинах матерів і дочок є намагання приховати події Голодомору, не розповідати про них, що є важливою ознакою теми *трансгенераційної передачі травми*. Саме це ми вважаємо фактором ризику для наступних поколінь, адже уникнення спогадів про геноцид перешкоджає виробленню протективних факторів: відтворення подій для розвитку сімейної пам'яті, становлення родинної ідентичності для подальшого зцілення нації. І головне пам'ять про такі події є надійним предиктором для уникнення їх у майбутньому. Саме на це вказують наші досліджувані у темі *стратегії подолання травми* як відтворення і поширення правди про ці події, що зрештою підсилює нашу національну приналежність та етнічні корені. **Перспективним** вважаємо дослідження колективної резілієнтності українців як способу подолання колективної травми, спричиненої геноцидом. Саме колективна резілієнтність може стати важливим протективним фактором для зменшення негативних психологічних наслідків Голодомору та створення резілієнтного сімейного наративу.

⁷ Vaiserman A. M., Khalangot M. D., Strele, I., Lumey, L. H. Early-life exposure to the Ukraine famine of 1933 and type 2 diabetes in adulthood. *Early Life Nutrition and Adult Health and Development: Lessons from Changing Diets, Famines, and Experimental Studies*. Hauppauge, NY: Nova Science Publishers, 2013. P. 145–160.

УДК:930.1(477)"1932/1935"-056.253

Андрій Іванець,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ СУДОВО-КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ У
1935 р. ЯК ЕЛЕМЕНТУ МЕХАНІЗМУ ЗАМОВЧУВАННЯ ГОЛОДОМОРУ (ЗА
МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ М. ОМЕРДИ)**

Заперечення геноциду розглядають як останній етап цього «злочину злочинів». Серед технологій, якими тоталітарний комуністичний режим забезпечував замовчування Голодомору-геноциду, особливу роль відіграло кримінальне переслідування громадян СРСР за згадки про цей злочин. Матеріали архівно-кримінальної справи студента 3 курсу фізико-математичного факультету Ніжинського педагогічного інституту М. Омерди свідчать як діяв цей механізм на мікрорівні. Навесні 1935 р. за доносом він був арештований і звинувачений у «контрреволюційних троцькістських» заявах, «антирадянських поглядах» на колгоспне будівництво, у висновках, «що у колгоспах голодують, оскільки «держава забирає весь хліб, що сільське господарство доведено до упадку». Судово-каральна система тоталітарного режиму на першому етапі «дала збій» – 11 червня 1935 р. спеціальна колегія Чернігівського обласного суду не встановила наявності контрреволюційної агітації з боку М. Омерди, зокрема, проігнорувала покази свідків під час слідства про його розповіді «про жахи голоду». Невдовзі, втім інші структури цієї системи змусили переглянути справу студента. Вже у червні 1935 р. органи прокуратури опротестували вирок у Найвищому суді УСРР, який направив справу на новий розгляд до спецколегії Київського обласного суду. Вища судова інстанція в радянській Україні у своїй ухвалі окремо наголосила на тому, що спецколегія Чернігівського облсуду зовсім не дала оцінки «діям Омерди щодо його розказування про ніби існувавший голод та контрреволюційні анекдоти». Спеціальна колегія Київського обласного суду визнала звинувачення у контрреволюційній агітації доведеними і засудила М. П. Омерду до 3-х років позбавлення свободи у виправно-трудових таборах. Одним із основних моментів у звинуваченні була критика темпів індустріалізації і колгоспного будівництва, а також його заява, «що колгоспники голодують та жебракують». Політична поліція, судові органи, прокурорські структури в СРСР були важливими елементами механізмів тоталітарного комуністичного режиму, які репресували свідків та жертв Голодомору за їхні спроби донести правду про цю трагедію навіть найближчому оточенню у побутових розмовах, насаджували страх у суспільстві.

Ключові слова: Голодомор, репресії, голод, контрреволюційна агітація.

Denial of genocide is seen as the last stage of this "crime of crimes." Among the technologies used by the totalitarian communist regime to ensure the silence of the Holodomor-genocide, the criminal prosecution of Soviet citizens for

mentioning this crime played a special role. The materials of the archival and criminal case of the student of the Nizhyn Pedagogical Institute Maxim Omerda testify to how this mechanism worked at the microlevel. In the spring of 1935, he was arrested and charged with "counterrevolutionary Trotskyist" statements, "anti-Soviet views" on collective farm construction, and conclusions that "in the collective farms are starving because the state takes all the bread, and agriculture has declined." The judicial and punitive system of the totalitarian regime at the first stage "failed" - on June 11, 1935 the special board of the Chernihiv Regional Court did not establish the presence of counter-revolutionary agitation by M. Omerda, in particular, ignored the testimony of witnesses during the investigation of his stories about the horrors of famine». Soon, however, other structures of this system forced the student's case to be reconsidered. Already in June 1935, the prosecutor's office protested the verdict in the Supreme Court of the USSR, which sent the case for retrial to a special board of the Kyiv Regional Court. In its ruling, the Supreme Court in Soviet Ukraine emphasized that the special board of the Chernihiv Regional Court did not assess "Omerda's actions in telling him about the alleged famine and counterrevolutionary anecdotes." A special board of the Kyiv Regional Court found the accusations of counter-revolutionary agitation proven and sentenced M. Omerda to 3 years in a labor camp. One of the main points in the accusation was the criticism of the pace of industrialization and collective farm construction, as well as his statement that "collective farmers are starving and begging." The political police, the judiciary, and prosecutors in the USSR were important elements in the mechanisms of the totalitarian communist regime that repressed Holodomor witnesses and victims for trying to tell the truth about this tragedy even to their immediate surroundings, instilling and maintaining fear in society.

Key words: Holodomor, repressions, famine, counter-revolutionary agitation.

Постановка проблеми. Організатори геноцидів, як правило, намагаються приховати сам факт здійснення «злочину злочинів». Часто інформаційна блокада є його невід'ємною складовою, а заперечення нерідко називають останнім етапом геноциду¹. Комуністичний тоталітарний режим десятиліттями вживав системні заходи для замовчування Голодомору як всередині СРСР, так і за його межами. До 1987 р. представники правлячої партії та влади заперечували навіть факт голоду в Україні у 1932–1933 рр., не кажучи вже про його штучний характер. Політика приховування Голодомору мала низку складових і виявилася відносно ефективною. Одним з її результатів стало тривале мовчання через страх покарання та переслідування, за долі близьких, а також психологічну травму десятків мільйонів жертв і свідків трагедії. Показово у цьому контексті, що навіть частина біженців із СРСР у країнах Заходу побоювалася надавати свідчення. В силу відсутності доступу до документів про Голодомор, які СРСР засекречував, Комісія Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. великою мірою спиралася на усноїсторичні джерела, зібрані серед українських емігрантів до Північної Америки. На початку 1990-х р. були роздруковані записи 210 свідків, зібрані

¹ Джонс А. *Геноцид: Вступ до глобальної історії*. Київ: Дух і літера, 2019. С. 156.

Комісією, із яких 96 свідчили анонімно². Навіть у наш час у незалежній Україні частина жертв Голодомору боїться надавати свідчення про 1932–1933 рр. Важливо зрозуміти всі складові політики СРСР, які сформували страх у жертв і свідків трагедії, який став причиною тривалого або й цілковитого мовчання про неї.

Історіографія питання. У 2015 р. М. Гудзь констатував, що хоча замовчування Голодомору було важливою складовою і знаряддям геноциду в Україні, але ані вітчизняні, ані закордонні дослідники не надають достатньої ваги вивченню цієї тематики³. Все ж останніми роками до проблем створення комуністичним тоталітарним режимом інформаційної блокади навколо штучно створеної трагедії дослідники зверталися як у загальних працях так і у присвячених саме цій темі розвідках, серед авторів останніх – М. Гудзь, В. В'ятрович⁴, Т. Боряк⁵, Н. Романець⁶.

Мета статті. На матеріалах архівно-кримінальної справи студента Ніжинського педінституту Миколи Пилиповича Омерди, репресованого у 1935 р., розглянути роль судів та органів прокуратури у створенні механізму замовчування Голодомору. На нашу думку, дослідження на мікрорівні допоможуть повніше зрозуміти процес створення і функціонування інформаційної блокади навколо геноциду української нації.

Виклад основного матеріалу. У середині 1930-х рр. Ніжинський педагогічний інститут накрила хвиля репресій. У 1934–1935 рр. у виші змінилося чотири директори (С. С. Порада, В. І. Лазуткевич, Г. М. Мельчанин та М. П. Загребський), репресій зазнали десятки викладачів і студентів⁷. Під репресивний каток у 1935 р. потрапив за звинуваченнями у троцькістській пропаганді серед студентів, розповсюдженні антирадянських анекдотів і поглядів на колгоспне будівництво, «вигадок про голод» студент 3-го курсу фізико-математичного факультету Максим Омерда.

Народився він 30 жовтня 1913 р. у родині селянина-бідняка у с. Нова Басань Чернігівської губернії. Мав двох братів і сестру. До революції батько володів 3 га землі і пізніше нових наділів не отримував. У 1930 р. М. Омерда став, як очевидно і вся родина, членом колгоспу⁸. Того ж року закінчив семирічну школу і поступив до індустріально-механічного технікуму у рідному

² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. 1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 15.

³ Гудзь В. Правда про Голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Спец. вип. 2. С. 163.

⁴ В'ятрович В. Голодомор. Стирання пам'яті. В'ятрович В. *Історія з грифом секретно*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 42–49; В. В'ятрович: Як замовчати Голодомор – 10 уроків від КДБ. *Gazeta.ua*. 2012, 24 листопада. URL: https://gazeta.ua/articles/volodimir-v-yatrovich/_ak-zamovchati-golodomor-10-urokiv-vid-kgb/468961 (дата звернення 21.11.2021)

⁵ 1933: «І чого ви ще живі?» / Упоряд. Тетяна Боряк. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.

⁶ Романець Н. Механізми приховування правди про Голодомор партійно-радянським керівництвом Дніпропетровської області. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.)* / Упор. І. Батирєва, Ю. Коцур. Київ: видавець Мельник М. Ю., 2020. С. 126–137.

⁷ Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа у часи сталінського тоталітаризму. *Репресовані мовознавці: збірник наук. праць* / Наук. ред. Бойко Н. І. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 31.

⁸ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 75313фп. Арк. 8.

селі. У 1932–1933 рр. навчався у Київському водно-механічному технікумі, а з 1933 р. – у Ніжинському педінституті.

Вступив М. Омерда і до комсомолу, втім «вірним сталінцем» не став. Під час слідства з'ясувалося, що він добре знав про трагедію українського селянства і, схоже, зробив для себе висновки. У 1934 р. його виключили із АКСМ України, як він вказує в анкеті, «за відмову від поїздки на село для участі у господарсько-політичних кампаніях»⁹.

14 березня 1935 р. був заарештований НКВС у Ніжині за підозрою у вчиненні злочинних дій, які передбачені ст. 54–10 Карного кодексу УСРР¹⁰ (антирадянська агітація). У постанові про початок слідства уповноважений Ніжинського районного відділу НКВС УСРР Ржавський так охарактеризував «злочинну діяльність» М. Омерди: «проводив к-р (контрреволюційну. – А. І.) троцькістську пропаганду серед студентів Ніжинського педінституту, заявляючи: «До яких пір будуть тягати Троцького, адже він революціонер, що колгоспне будівництво поставлене погано, а також розповсюджуючи антирадянські анекдоти». Ці звинувачення базуються на показах від 4 березня 1935 р. однокурсника підозрюваного – 32-річного П. Московченка, який у троцькізмі звинуватив ще двох однокурсників Г. Гужевського і Ф. Нікітченка.

Вже 15 березня 1935 р., тобто наступного за арештом дня, М. Омерда під час допиту в НКВС, ймовірно, під примусом, написав «зізнання» у здійсненні «низки контрреволюційно-троцькістських вилазок, які в основному витікали із моїх переконань»¹¹. До цих «вилазок» М. Омерда відніс свої твердження на занятті у листопаді 1934 р. про відсутність експлуатації у капіталістичному суспільстві або про її наявність поза волею капіталістів, своє запитання у середині грудня 1934 р. викладачу В. Галеті на занятті: «З якого періоду були у Троцького контрреволюційні погляди», а також свою відповідь у лютому 1935 р. на лекції лєнінізму: «За диктатури пролетаріату ми маємо два основних класи. Клас пролетарів і клас капіталістів». «Я знав, що такі роздуми про класи це троцькістські, але чому я дав таку троцькістську відповідь, я сам собі звіту з того не даю»¹², написав підозрюваний.

Тоді ж він стверджував, що «ніколи нічого ворожого про колгоспне будівництво не говорив». Згадав, що у 1934 р. розповідав у гуртожитку студентам І. Мрінському і Ф. Ганчорке «анекдот контрреволюційного змісту»: «Один селянин зайшов в музей і питає, що це за заклад, і коли йому пояснили, що це музей і його роль. Тоді селянин зняв з себе сумку, в якій знаходився хліб і сало, і заявив: «Повісьте це, оскільки це також є історичною цінністю». «Я чудово врахував контрреволюційну суть цього анекдоту і разом з тим цілком свідомо його розповсюджував», писав він у «зізнанні».

Згадав у цьому документі М. Омерда і про вкрай підозрілі з точки зору комуністичного режиму твердження однокурсника, свого старшого товариша, учасника громадянської війни Г. Гузовського. Зокрема, як у листопаді 1935 р. останній згадав про «лєнінський заповіт»: перед смертю «товариш Лєнін заявив, що Риков має добрі здібності до організації державного апарату, а Сталін здатний напекти таких пирогів, що не кожен їх зі смаком буде їсти»¹³,

⁹ Там само. Арк. 8 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 2.

¹¹ Там само. Арк. 9.

¹² Там само. Арк. 10 зв.

¹³ Там само. Арк. 11.

як іншим разом Гужовській на лекції заявив, що Ленін не теоретик, а практик. У лютому 1935 р. він же утримався при голосуванні студентів щодо «контрреволюційних і націоналістичних проявів» на курсі¹⁴.

Закінчувався документ тим, що М. Омерда визнавав себе «цілком і повністю винним» у вищевказаних «контрреволюційно-троцькістських проявах». Г. Гужовському такі свідчення могли дорого коштувати. 21 березня 1935 р. М. Омерда дав додаткові покази, що його візаві у листопаді 1934 р. зачіпав питання «політики партії на селі» і заявив: «У нас у сільському господарстві є маса труднощів. У результаті цих труднощів тяглова сила стала непридатною і до такого ж стану доведена продуктивна худоба і загалом все сільське господарство доведено до повної мізерії (ничтожества). Продуктів харчування у нас не вистачає, а у результаті всього цього ми мали у 1933 р. голод. Причиною всього цього є політика Компартії і особливо Сталіна»¹⁵. М. Омерда тоді ж свідчив, що нібито після цієї розмови під впливом одного «із найсильніших і найавторитетніших студентів» Г. Гужевського він і став на так званий «контрреволюційний шлях» і почав відверто висловлювати «свої контрреволюційні переконання».

В ході допитів у НКВС свідки – викладачі і студенти – підтверджували звинувачення у т. зв. «контрреволюційних вилазках» М. Омерди. Іноді додавали додаткові факти. Так 16 березня 1935 р. сусід по кімнаті підозрюваного І. Мрінський свідчив: Омерда «неодноразово розповідав якісь історії про «ЖАХИ ГОЛОДУ» [виділено у протоколі допиту. – А. І.] 1933 р., що люди їли акації і там же на деревах вмирали»¹⁶.

У звинувачувальному висновку слідчого йшлося про те, що студент Ніжинського педінституту М. Омерда був «вкрай вороже налаштований проти заходів Радвлади і Компартії», «став на шлях активної боротьби, обрав методом боротьби агітацію проти заходів Радвлади і Компартії і розповсюдження антирадянських анекдотів серед студентів Ніжинського педінституту». Суттєво, що як докази таких дій наводилися не лише його так звані «контрреволюційні», «троцькістські» висловлювання та запитання під час лекцій в інституті у листопаді–грудні 1934 р. і лютому 1935 р. та під час спілкування із студентами, а й те, що М. Омерда «часто у бесідах із студентами Ганчоркою, Мрінським і Московченком, виявляючи свої антирадянські погляди на колгоспне будівництво, робив висновок, що у колгоспах голодують, оскільки держава забирає весь хліб, що сільське господарство доведено до упадку, і що він не вірить, що у якомусь колгоспі добре». До того ж йому інкримінувалося, що у середині лютого 1935 р. обвинувачений розповідав студентам І. Мрінському і Ф. Ганчорці анекдот контрреволюційного змісту і «неодноразово розповідав насміхаючись різні вигадані історії про жах голоду 1933 року»¹⁷.

На початку травня 1935 р. прокурор Ніжинського району, а 26 травня 1935 р. прокурор Прокуратури по спецсправах розглянули матеріали попереднього слідства та очікувано затвердили обвинувальний висновок, підготований слідчим. Несподіваним для того часу, на наш погляд, виглядає результат розгляду цієї справи на закритому судовому засіданні спеціальної

¹⁴ Там само. Арк. 11 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 19.

¹⁶ Там само. Арк. 43.

¹⁷ Там само.

колегії Чернігівського обласного суду під головуванням судді Книжніка, за участю прокурора і захисника. У вироку йдеться про покази свідка С. Сидоренка, який не з'явився на суд, про те, що М. Омерда на лекціях викладачів Галети і Пирогова з соціально-економічних дисциплін «задавав викладачам політично неграмотні, часто ідеологічно шкідливі питання», розмовляв із студентами І. Мрінським, П. Московченком і Ф. Ганчоркою про заборонену літературу, зокрема, про твори О. Вишні і анекдот нібито цього автора про селянина в музеї. У вироку йшлося й про те, що підсудний «розповідав також про утруднення, які є у колгоспі села звідки він походить, говорив про нерозпорядність голови колгоспу, внаслідок чого колгоспники отримали мало хліба на трудовень і голодують»¹⁸.

Цікаво, що у вироку Чернігівського обласного суду не лише пом'якшили звинувачення у поширенні неправдивих повідомлень «про жахи голоду», які були зафіксовані під час слідства, а й уточнювалося, що «політично неправильні питання» М. Омерда «задавав лише у процесі лекцій при проходженні тієї або іншої теми», а після отримання відповіді, вказівок і зауважень викладача він «ніколи не захищав своїх поглядів, погоджуючись у всіх випадках з викладачем»¹⁹. Більше того у документі йшлося про те, що допитані під час судового засідання викладач В. Галета, студенти О. Крошка, П. Московченко, Ф. Ганчорко, М. Єфременко, І. Мрінський, Ф. Никитченко і Г. Гужовський «все викладене підтвердили і вказали, що протягом майже всіх трьох років спільного навчання с Омердой у Ніжинському педінституті вони ніколи у жодній формі та ніколи від нього антибільшовицької агітації не чули»²⁰. Це прямо суперечило показам, які під час слідства принаймні значна частина з них давала, ймовірно, під тиском слідчого. Так, наприклад, Ф. Ганчорко 16 березня 1935 р., якщо вірити протоколу допиту, заявив, що «контрреволюційні прояви» з боку М. Омерди витікали «із його контрреволюційних переконань»²¹. Вторив йому на допиті 16 березня 1935 р. й однокурсник І. Мрінський: «Я переконаний у тому, що всі ці контрреволюційно-троцькістські прояви з його (М. Омерди. – Авт.) боку виходили із його поглядів й спрямовувалися ним цілком свідомо»²². Перелік подібних «свідчень» у протоколах слідства можна продовжити.

Під час суду підтримав підсудного студента і директор Ніжинського педінституту М. Загорецький, який показав, що «у студента М. Омерди немає антирадянської діяльності», що він ставив «неправильні запитання» викладачам, але «на лекціях і серед студентів не проводив жодної антирадянщини»²³. Вже за два роки цей керівник вишу сам потрапить у жорна репресивного апарату доби Великого терору і стане ключовою особою так званої «справи Литвинова – Загорецького» – у вересні 1937 р. його виключать з КП(б)У, знімуть з посади директора інституту та заарештують за

¹⁸ Там само. Арк. 88.

¹⁹ Там само. Арк. 88–89.

²⁰ Там само. Арк. 89–90.

²¹ Там само. Арк. 35.

²² Там само. Арк. 43.

²³ Там само. Арк. 90.

сфабрикованими звинуваченнями, а у квітні 1938 р. розстріляють за нібито участь у «антирадянській націоналістичній повстанській організації»²⁴.

В результаті таких показів свідків у вирок спеціальної колегії Чернігівського обласного суду з'явилися слова, що матеріалами судового слідства не встановлено наявності контрреволюційної агітації з боку Омерди. Ця судова установа через недоведеність звинувачення за ч. I 54 ст. Карного кодексу УСРР присудила вважати його виправданим, з під варті негайно звільнити. Все ж через те, що у подальшому М. Омерда «може допустити повторення ідеологічно невитриманих питань і розповідання таких же анекдотів» підсудному на підставі ст. 41 Карного кодексу УСРР було оголошено пересторогу (рос. мовою цей юридичний термін звучав як «предостережение»)²⁵.

Втім вже 14 червня 1935 р. прокурор у спецсправах Чернігівської області Семенов у порядку нагляду подав у спецколегію Найвищого суду УСРР протест на вирок по справі М. Омерди, підтриманий заступником прокурора у спецсправах УСРР Мальцевим²⁶. Семенов у документі розцінив виправдальний вирок як неправильний і аргументував це тим, що підсудний «протягував на лекціях к-р троцькістські трактування», що попри підтвердження таких фактів на суді заявив, що не визнає себе винним, оскільки слабо знайомий з історією партії і «взагалі наговорив на себе зайвого», не заперечував розповіді контрреволюційного анекдоту під час обговорення забороненої літератури. Прокурор по спецсправах Чернігівської області також так аргументував свій протест: «Спецколегія, розглянувши справу у судовому засіданні, не врахувала обстановки Ніжинського педагогічного інституту, де мали місце неодноразові вилазки класового ворога, дала політично невірну оцінку дій Омерди М. Ф., звівши його до питань академічної неуспішності, а розповсюдження к-р анекдоту – до випадкових анекдотів при обговоренні забороненої літератури і винесла виправдовувальний вирок Омерде М. Ф., чим дала можливість скористатися і у подальшому к-р троцькістським елементам безкарно протягувати к-р троцькістські ідеї на ідеологічному фронті»²⁷. Через це прокурор запропонував вирок спецколегії Чернігівського обласного суду скасувати, а справу передати на новий розгляд із стадії судового слідства з іншим складом.

7 серпня 1935 р. Найвищий суд УСРР в касаційному засіданні (голова колегії – Корнев, члени – Собчак, Кутирєв) розглянув протест прокурора на виправдальний вирок спецколегії Чернігівського облсуду і підтвердив ті факти, на які вказував Семенов (М. Омерда «фактично висловлювався проти міроприємств партії та уряду», допускав контрреволюційні троцькістські вислови, «крім того розказував к. р. анекдоти студентам», визнав на попередньому слідстві себе частково винним, але на судовому слідстві відмовився). Окрім того, вища судова інстанція в радянській Україні у своїй ухвалі окремо наголосила: «Спецколегія (Чернігівського облсуду – А. І.) зовсім не дала оцінки діям Омерди щодо його розказування про ніби

²⁴ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко, О. В. Лисенко, Р. Ю. Подкур, О. М. Потапенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2016. Кн. 6. С. 163, 167–168.

²⁵ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 75313фп. Арк. 92.

²⁶ Там само. Арк. 94.

²⁷ Там само. Арк. 97.

існувавший голод та к. р. анекдоти, хоч ці його дії встановлені і зізнанням самого Омерди»²⁸.

В результаті Найвищий суд УСРР протест прокурора задовільнив, вирок скасував, направив справу на новий розгляд зі стадії судового слідства до спецколегії Київського обласного суду, а також змінив запобіжний захід М. Омерди на взяття під варту.

7 вересня 1935 р. під час закритого судового засідання Київського обласного суду М. Омерда заявив, що не визнає себе винуватим і попросив викликати та передопитати свідків. Оборонець підтримав це прохання²⁹, проте суд цього не зробив. Натомість у вирокі підтвердив звинувачення слідства. Так, зокрема, у документі йшлося про те, що студент Ніжинського педінституту М. Омерда: «протягом 1934–1935 рр. під час читання лекцій викладачами з окремих дисциплін соціально-економічних і політичних наук з метою дискредитації радянської системи держави висловлював незадоволення і критикував політику партії стосовно темпів індустріалізації нашої країни, колгоспного будівництва тощо. Спростовував досягнення у колгоспному будівництві та покращення матеріального стану колгоспників, заявляючи, що колгоспники голодують та жебракують»³⁰. Також його звинувачували у розповідях антирадянських анекдотів і критиці змагань та ударництва. Показово, що якщо під час суду у Чернігові підсудний визначався у документах як бідняк, то в Києві у вирокі суду його кваліфікували вже як «середняка»³¹ (при 3 га землі у його багатодітній родині!, які до того ж на момент суду, ймовірно, вже стали колгоспними), що виглядало менш благонадійно з точки зору «класової боротьби» у оголошеній «пролетарською» державі.

Спеціальна колегія Київського обласного суду визнала звинувачення за ст. 54-10 ч. 1 Карного кодексу УСРР цілком доведеними і засудила М. П. Омерду до 3-х років позбавлення свободи у виправно-трудовах таборах без поразки у правах³². Спроба засудженого оскаржити у касаційному порядку присуд у Найвищому суді УСРР через недоведеність висунутого звинувачення виявилися марними – вища судова інстанція 4 листопада 1935 р. скаргу відхилила, а вирок спецколегії Київського обласного суду у цій справі затвердила³³.

Висновки. Серед технологій, якими тоталітарний комуністичний режим забезпечував замовчування злочину Голодомору-геноциду (цензура, знищення документів, дезінформація, замовні матеріали у закордонних мас-медіа, обмеження пересування людей, дискредитація свідків тощо), особливу роль відіграло кримінальне переслідування громадян СРСР за згадки про Голодомор. На матеріалах архівно-кримінальної справи студента М. Омерди прослідковується як діяв цей механізм на мікрорівні одразу після Голодомору. У глибоко деформованих тоталітарним режимом соціальних реаліях СРСР критичне обговорення студентом суспільно-важливих тем на лекціях у виші та у приватних бесідах із іншими студентами кваліфікувалося як «антирадянська

²⁸ Там само. Арк. 98.

²⁹ Там само. Арк. 105.

³⁰ Там само. Арк. 108 зв.

³¹ Там само. Арк. 108.

³² Там само. Арк. 108 зв.–109.

³³ Там само. Арк. 113.

агітація» і загрожувало, як мінімум, втратою свободи. Так сталося з 22-річним студентом 3 курсу фізико-математичного факультету Ніжинського педагогічного інституту М. Омердою, який навесні 1935 р. за доносом був виключений із вишу, арештований і звинувачений слідством у крайній ворожості до заходів радянської влади і ВКП(б), «активній боротьбі з ними шляхом агітації та розповсюдження антирадянських анекдотів». Анекдот підсудний розповідав, по суті, один і стосувався він сюжету, тісно пов'язаного з голодом, коли селянин пропонував експонувати у музеї хліб і/або сало як рідкісні продукти. Слідство у звинувачувальному висновку зробило акцент окрім заяв, кваліфікованих як «контрреволюційні троцькістські», також на «антирадянських поглядах» М. Омерди «на колгоспне будівництво», його висновках, «що у колгоспах голодують, оскільки держава забирає весь хліб, що сільське господарство доведено до упадку». 11 червня 1935 р. децю неочікувано спеціальна колегія Чернігівського обласного суду не встановила наявності контрреволюційної агітації з боку М. Омерди. У вироку, зокрема, йшлося про розповіді підсудного «про утруднення, які є у колгоспі села звідки він походить», «про нерозпорядність голови колгоспу, внаслідок чого колгоспники отримали мало хліба на трудовень і голодують». Така інтерпретація слів студента зменшувала його винуватість в очах влади, адже де-факто знімала питання організації Голодомору комуністичним режимом, виставляла винуватцем продовольчих «утруднень» голову колгоспу. Не відомо чому саме, але спецколегія Чернігівського обласного суду проігнорувала невігідні М. Омерді покази свідків під час слідства, зокрема, його розповіді «про жахи голоду», а тому виправдала підсудного і лише винесла йому пересторогу у зв'язку з можливістю «повторення ідеологічно невитриманих питань і розповідання таких же анекдотів».

Дії судової інстанції регіонального рівня щодо де-факто виправдання М. Омерди можна розглядати як збій карально-репресивної системи тоталітарного режиму. Втім невдовзі інші структури цієї системи змусили переглянути справу студента. Вже 14 червня 1935 р. прокурор у спецсправах Чернігівської області розцінив виправдальний вирок як неправильний і подав протест до Найвищого суду УСРР, який підтримав заступник прокурора у спецсправах УСРР. 7 серпня 1935 р. Найвищий суд УСРР протест прокурора задовільнив, вирок скасував, направив справу на новий розгляд до спецколегії Київського обласного суду, а також змінив запобіжний захід М. Омерди на взяття під варту. Вища судова інстанція в радянській Україні у своїй ухвалі окремо наголосила на тому, що спецколегія Чернігівського облсуду зовсім не дала оцінки «діям Омерди щодо його розказування про ніби існувавший голод та контрреволюційні анекдоти». Спеціальна колегія Київського обласного суду визнала звинувачення за ст. 54-10 ч. 1 (контрреволюційна агітація) Карного кодексу УСРР цілком доведеними і засудила М. П. Омерду до 3-х років позбавлення свободи у виправно-трудових таборах без поразки у правах. Одним із основних моментів у звинуваченні була критика темпів індустріалізації і колгоспного будівництва, а також «спростовував досягнення у колгоспному будівництві та покращення матеріального стану колгоспників, заявляючи, що колгоспники голодують та жебракують».

Таким чином, серед причин та обґрунтувань репресії карально-репресивних органів комуністичного режиму проти студента М. Омерди вагоме місце займають його розповіді у вузькому колі знайомих про трагічний

досвід, пережитий ним та іншими людьми під час Голодомору. При чому судові інстанції різного рівня, торкаючись цього питання, намагалися у документах применшити масштаби проблеми голоду. Так, спецколегія Чернігівського облсуду звела тему голодування колгоспників із села М. Омерди до нібито нерозпорядності голови колгоспу, а Найвищий суд УСРР назвав інформацію підсудного про Голодомор «розповідями про нібито існувавший голод». Тим не менше, у вироку, яким М. Омерду позбавили свободи на три роки, у завуальованій формі знову згадано про голодування колгоспників. Політична поліція, судові органи і прокурорські структури в СРСР були важливими елементами механізмів тоталітарного комуністичного режиму, які репресували свідків та жертв Голодомору за їхні спроби донести правду про цю трагедію навіть найближчому оточенню у побутових розмовах, насаджували та підтримували страх у суспільстві.

УДК:94(477.63)''1928/1929''

Ганна Капустян,
доктор історичних наук, професор
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського

ЯК НИЩИЛИ НЕП

У статті робиться спроба розкрити динаміку соціально-економічних і політичних процесів, що сприяли виходу українського села з НЕПу і складання командно-репресивної системи управління українським селом. На зміну ліберальним формам господарювання і багатоукладній економіці впроваджують систему «надзвичайних заходів» з примусовими хлібозаготівлями. Досягти поставлених завдань радянський політичний режим зміг завдяки репресивним заходам.

Ключові слова: НЕП, українське село, «надзвичайні заходи», примусові хлібозаготівлі, репресії.

The article attempts to reveal the dynamics of socio-economic and political processes that contributed to the withdrawal of the Ukrainian countryside from the NEP and the formation of a command-repressive system of management of the Ukrainian countryside. In place of liberal forms of management and a diversified economy, a system of "emergency measures" with forced grain procurement is being introduced. The Soviet political regime was able to achieve its goals through repressive measures.

Key words: NEP, Ukrainian countryside, "emergency measures", forced grain procurement, repressions.

Потуги поставити село на рейки вільної ринкової економіки обірвала сталінська «революція згори» з її надзвичайними заходами: примусовими хлібозаготівлями, непомірними податками, брутальним ставленням до селянина-виробника. У зв'язку з цим цікавою постає можливість дослідити відхід більшовиків від запропонованої ними спроби лібералізувати соціально-економічне і політичне життя країни і українського села в 1920-х рр. і як наслідок – утвердження командно-репресивної системи управління, грубе порушення прав людини.

Науковий аналіз історичних подій, пов'язаних з умовами розвитку соціально-економічного і політичного життя українського села 1920-х рр., радянська історіографія змушена була трактувати в чільній колії компартійної доктрини, на базі відфільтрованих джерел, котрі вкладалися в запропоновану директивами концепцію. Дослідження 1970-х – 1980-х рр., що стосувалися цих проблем, обумовлювалися жорсткими ідеологічними рамками¹.

Демократизація пострадянського суспільства відкриває науковцям можливість суттєво розширити джерельну базу конкретно-історичних досліджень теми становлення радянського політичного режиму в українському

¹ *Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: у 2 т. Т. 1 / Відпов. ред. А. Д. Скаба. Київ: Наукова думка, 1973. 476 с.; Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне: Сборник науч. трудов. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1982. 348 с.*

селі в 1920-х рр.² Поява солідних джерелознавчих праць закладає фундамент майбутньої історіографії з питань широкого аспекту суспільно-політичного життя селянства і особливостей функціонування радянського політичного режиму.

Формально атака на залам НЕПу в сільському господарстві була проголошена в грудні 1927 року XV з'їздом ВКП(б). 24 грудня 1927 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) з блискавичною швидкістю приймаються постанови «Про хлібозаготівлі», «Директиви Політбюро ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям», «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі»³.

Відповідальним уповноваженим по хлібозаготівлях в Україну було направлено Молотова⁴. 30 грудня 1927 р. за його участю відбулося надзвичайне засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке приймає постанову по єдиному винесеному для обговорення питанню «Про хлібозаготівлі». «Виходячи із загального становища хлібозаготівель в СРСР, приступити до виконання річного плану хлібозаготівель по Україні в розмірі 265 млн. пудів...

Виходячи із особливої ваги заготівель для всього Союзу... політбюро ЦК КП(б)У визнає абсолютно необхідним добитися протягом 10 днів рішучого перелому в хлібозаготівельній кампанії»⁵.

Минав час, але перелом в хлібозаготівельній кампанії так і не наставав. Заготівельна кампанія наближалася до повного провалу. 5 січня 1928 р. за підписом Сталіна була прийнята нова директива ЦК ВКП(б) «Парторганізаціям про хлібозаготівлі», яка однозначно жорстко вимагала виконання плану кампанії⁶ і скоріш за все нагадувала програму майбутньої «надзвичайщини», спрямовану на злам НЕПу і широкого застосування репресій на селі.

14 січня політбюро ЦК ВКП(б) надсилає нову директиву місцевим організаціям «Про посилення заходів по хлібозаготівлях», яка в категоричній формі добивалася «звіряче натиснути на наші парторганізації» для посилення їхньої роботи по хлібозаготівлях, застосовувати крайні заходи, аж до арешту»⁷.

Сталінські директиви від 5 і 14 січня і резолюцію цієї наради професор В. Данилов відносить до групи документів, «які поклали початок, по-перше переходу до політики розкуркулювання і, по-друге, введення прямої нарути і насилля в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій в селі при виконанні чергових завдань зверху – всього того, що отримало назву «перекручувань»⁸.

² Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 / АН України; Інститут історії України та ін. / Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.; *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т.* / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: 1923–1929 гг. 1168 с.; *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т.* / Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929. 880 с.

³ *Трагедия советской деревни*. С. 110–114.

⁴ Там само.

⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). Ф. 17. Оп. 26. Спр. 12. Арк. 10–15.

⁶ *Трагедия советской деревни*. С. 136, 137.

⁷ Там само. С. 147.

⁸ Данилов В. П., Маннинг Р., Виола Л. *Трагедия советской деревни. Редакторское ввводное слово. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939:*

У сталінському сценарії впровадження примусових хлібозаготівель на селі, органам ОДПУ, суду, прокуратурі відводилась каральна роль. Активна участь органів ОДПУ в хлібозаготівлях підкреслювала їх надзвичайність.

Припиняючи селян, влада застосовувала такий метод покарання як «чорна дошка». В окремих селах Меджибіжського району в березні 1928 р. траплялися випадки, коли президія сільських комітетів незаможних селян приймала рішення, незважаючи на соціальний стан, прикріплювати «чорну дошку» до воріт тих селянських осель, які не здають хліб. Контроль за наявністю дошки та її стану покладался на окремих селян, які через кожні дві години зобов'язані були доповідати сільській раді⁹.

Аналізуючи хід хлібозаготівельної кампанії, Лазар Каганович висловлював думку про те, що не варто ігнорувати навіть, непопулярні методи для досягнення головної цілі: «Перед нами стояла проблема і стояло завдання: або залишитися з чистими руками, з чистою прекрасною політикою і резолюцією, але без хліба, або залишитися з хлібом в руках і з деякими негативними наслідками. Ось як стояло питання. Партія обрала друге: ми вирішили взяти хліб»¹⁰.

Про те, що насилля і знущання над селянами під час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. набували широкого розповсюдження, змушений визнати квітневий 1928 р. пленум ЦК КП(б)У: «Ряд працівників ми зняли, ряд працівників попали на лаву підсудних, – говорив на пленумі Каганович, – в нашому низовому сільському і радянському апараті, в низових осередках знаходяться ще люди, котрі проявляють садистські нахили, котрі використали цю ударну кампанію для того, щоб показати свою владу, чи для того, щоб помститися тому чи іншому за те, що він колись сказав йому те чи інше слово»¹¹.

Газета «Правда» 18 і 19 квітня вперше публічно виклала дві принципово-важливі позиції: сталінську і бухарінську, що прозвучали на квітневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) під час обговорення результатів хлібозаготівельної кампанії зими 1928 р. Суть першої – впровадження репресивно-вольових методів управління; бухарінська лінія спрямована на удосконалення роботи партії та держави, поступове здійснення індустріалізації країни і кооперування сільського господарства, удосконалення механізму економічного стимулювання товаровиробника¹².

На липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) відбувалася запекла дискусія між Бухаріним та Сталіним щодо доцільності продовження «надзвичайщини». Сталін обґрунтовував необхідність сплати селом «данини», подібної до надподатку для розвитку індустрії¹³. Не дивлячись на те, що липневий пленум ЦК ВКП(б) накреслив заходи щодо відродження нової економічної політики і стабілізації обстановки на селі: скасовувалися надзвичайні заходи, надавалась

документы и материалы: в 5 т. / Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929. С. 38.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3018. Арк. 15.

¹⁰ РДАСП. Ф. 81. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 280.

¹¹ Там само. Арк. 273.

¹² Данилов В. П., Маннинг Р., Виола Л. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово. С. 48–49.

¹³ *Трагедия советской деревни*. С. 320.

підтримка дрібному і середньому індивідуальному селянському господарству, незначне підвищення хлібозаготівельних цін, а Бухарін був основним автором резолюції пленуму ЦК ВКП(б) «Політика хлібозаготівель в зв'язку із загальним господарським становищем» (згодом він не без жалю назве її не менше ніж «літературним твором»)¹⁴, досягнутий позитив не зміг подолати командно-репресивного натиску сталінського керівництва в суспільно-політичному і економічному житті країни.

Події зими-весни 1928 р. і примусові хлібозаготівлі, за висловом професора В. Данілова, завершують «перший акт сільської трагедії»¹⁵.

Нова хвиля «надзвичайщини» накотилася на село в листопаді 1928 р. Про це відчутно нагадує термінологія постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі» від 10 листопада: «Політбюро ЦК КП(б)У змушене констатувати, що місцеві партійні, радянські і кооперативні організації не прийняли достатніх енергійних заходів до максимального посилення хлібозаготівель...»¹⁶.

Розмах і сила удару другої хвилі «надзвичайщини» перевершили попередню вже в перші місяці 1929 р. – вважає професор В. Данілов. Відхід «правих» – Бухаріна, Рикова, Томського від партійно-державного керівництва уможлиблював становлення командно-репресивної системи управління. Селяни протестували проти нової хвилі примусових хлібозаготівель¹⁷. Невдоволення села вище політичне керівництво намагалося подолати подальшим репресивним пресингом. 25 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У в питанні «Про куркульський терор» визнає, що «ні в якому разі не допускати послаблення репресій до проявів куркульського терору, а навпаки, посилити застосування самих суворих заходів покарання в судовому порядку...»¹⁸. Зміст цього рішення був продиктований ухвалою політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 р., яка націлювала на блискавичне проведення репресій проти «куркульських терористів»¹⁹.

А тим часом проявлялися перші ознаки голоду. Для багатьох сільських мешканців голод вже ставав реальністю. «Продтруднощі продовжують загострюватися, захоплюючи нові округи: Кременчуцьку, Запорізьку, Дніпропетровську, які до останнього часу не відчували особливої гостроти продтруднощів», – відзначалося в «Огляді політичного стану СРСР за лютий 1929 року», підготовленого органами ОДПУ. Населення останнім часом вживає в їжу сурогати хліба, зареєстровані також «факти голоду», «опухання і захворювання на ґрунті недоїдання». У Кагамлицькій сільраді Кременчуцької округи «помічені випадки голодування і опухання»²⁰.

З місць в Центр надходили попередження про критичність ситуації: «Хлібозаготівлі потрібно закінчити, т[ак] я[к] у селян хліба немає». «З нашого боку все зроблено – зробити більше – ми не в силах»²¹.

¹⁴ Данилов В. П., Маннинг Р., Виола А. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово. С. 50.

¹⁵ *Трагедия советской деревни*. С. 52.

¹⁶ РДАСП. Ф. 17. Оп. 26. Спр. 19. Арк. 404.

¹⁷ *Колективізація і голод на Україні, 1929–1933*. С. 32–36.

¹⁸ РДАСП. Ф. 17. Оп. 26. Спр. 24. Арк. 31.

¹⁹ *Трагедия советской деревни*. С. 491.

²⁰ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі – ЦА ФСБ РФ). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 502. Арк. 90.

²¹ Там само. Арк. 98.

Хлібозаготівельні кампанії кінця 1920-х рр. все більше нагадували ситуацію періоду «воєнного комунізму». Низовий радянський і заготівельний апарати «нагнітали страху селянам», які не здавали хліба, їх викликали «для впливу в сільради», здійснювали подвірні обходи, примушували зсипати хліб і т. п.²². Директива політбюро ЦК КП(б)У від 11 травня 1929 р. «Про хлібозаготівлі на період травень–липень» націлювала виконати до 75 % хлібозаготівельного плану за рахунок заможних верств села. На Полтавщині «куркулям» доводився нереальний план до двору. Де-кого зобов'язували здавати по 700 пуд. хліба, наперед знаючи про неможливість виконати завдання, а «робилося це з метою розкуркулити дане господарство, а майно продати неподалік розташованим колгоспам»²³.

18 червня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення з конкретним переліком репресивних заходів, спрямованих проти заможного селянина, який злісно не продає хліб державі: опис і продаж майна, віддання під суд за ст. 58, накладання штрафів та підпис зобов'язань «продати хліб в серпні місяці з нового урожаю в рахунок зобов'язань біжучої кампанії»²⁴. 27 червня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) визнає «доцільним запровадження порядку доведення планових завдань по хлібозаготівлям до окремих сіл»²⁵.

Керуючись цією директивою, ВУЦВК, РНК УСРР 3 липня приймають постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння загальнодержавних завдань і планів». З цього часу стали законом і адміністративний порядок накладання штрафів, і їх п'ятикратний розмір «вартості хліба, що його повинно здати (господарство. – Г. К.), продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів».

Нові репресії, які отримали у селян назву «кратування», відкривали новий етап в процесі розкуркулювання. Ті господарства, які попадали під жорна цього закону, не витримавши п'ятикратного штрафу, розоряючись, зникали.

Поряд з п'ятикратними штрафами, селян обкладали «експертним податком». Прийомна голови ВУЦВКу пояснює, що до «експертного оподаткування с/г податком належать міцні господарства, які мають нетрудові прибутки, вживають найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим засобом»²⁶.

Восени 1929 р. в процес хлібозаготівельної кампанії активно включилась репресивна індустрія ОДПУ. У довідці інформвідділу ОДПУ «Про хід хлібозаготівельної кампанії в зв'язку із заходами ОДПУ» від 23 жовтня 1929 р. зазначалося, що «оперативні заходи ОДПУ почали посилено розвиватися з кінця серпня ц[ього] р[оку], досягнувши цифри на 24 жовтня арештованих 17904 особи, в той час як на кінець серпня кількість арештованих не перевищувала 3000 осіб. Найбільш широко застосовують репресії ДПУ України і ПП ПКС, а останнім часом втягнувся і Сибір, де арештовано 3027 осіб, в той час як на 7 жовтня кількість арештованих небагато перевищувала за 200»²⁷.

23 вересня керівництво ОДПУ надсилає телеграму з конкретними вказівками всім ПП ОДПУ про необхідність «рішуче ударити по куркулеві...;

²² Там само.

²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2992. Арк. 30.

²⁴ РДАСП. Ф. 17. Оп. 26. Спр. 24. Арк. 185.

²⁵ *Трагедия советской деревни*. С. 658.

²⁶ *Колективізація і голод на Україні, 1929–1933*. С. 105.

²⁷ *Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918–1939)*. С. 975.

добитися чого б це не коштувало здачі цими елементами належних з них надлишків і посилити застосування репресивних заходів, зокрема, виселення по відношенню до куркульських заможних прошарків села»²⁸.

Втілюючи ці директиви, органи ОДПУ до 24 жовтня в Україні арештували всього 3705 осіб, з них – 1858 куркулів і спекулянтів²⁹. Звичайно, така поведінка органів ОДПУ в хлібозаготівельній кампанії виходила із загальної політичної лінії більшовицької держави. Директива політбюро ЦК ВКП(б) «Про посилення репресій» від 3 жовтня 1929 р. доручала «ОДПУ, НКЮОсам РСФСР і УСРР прийняти рішучі і швидкі заходи репресій, аж до розстрілів, проти куркулів, які організовують терористичні напади», допускалось проводити каральні заходи як через судові органи, а «в окремих випадках... карати через ОДПУ»³⁰. І лише з цього часу ряд хлібних районів, в тому числі і Україна «фіксують стабілізацію надходжень хліба по п'ятиденкам в рамках намічених планом». Зокрема, «по Україні, – помічається в результаті посилення репресій (курсів мій. – Г. К.), що куркулі... посилено вивозять хліб, виконують плани по району на 100%. Паралельно відбувалася руйнація ринкових стосунків: «приватний ринок абсолютно деморалізовано, по одеському ринку, наприклад, помічаються випадки повернення селян із зерно-хлібом, який вони привозили для продажу»³¹.

Високопоставлені чиновники, уповноважені по хлібозаготівлях, прибувши на місця «викачувати» хліб, вершили порядок тільки їм підзвітними методами. Панас Любченко, уповноважений по хлібозаготівлях у Ромнах, в листі до Косіора з особливим смаком, описує відвідання ним місцевої партійної організації 9 жовтня 1929 р.: «Намилив їм хвоста, відшльопав бюро добренько за таке керівництво. Завтра вранці роз'їжджаються всі на роботи. Іду і я разом із секретарем ОПК. Гадаю, що люди виправляться. Ст[анція]. Ромни. Панас»³².

Документи засвідчують безмірний цинізм, зухвальство і знущання над людьми. В Злинському районі Зінов'ївської округи уповноважений по хлібозаготівлях Смадич, викликавши при допомозі міліції більше 120 осіб селян, серед яких більше половини були маломісні середняки, кожному викрикував: «Скільки хліба вивіз?», і отримавши відповідь, продовжував галасувати: «А хто буде вивозити за тебе, гадино, все інше? На, гад, бери мішки і насип хліба скільки вимагають». За відмову селян прийняти мішки він замикав їх у приміщенні театру для того, щоб вони «подумали»³³.

Україна, поряд із Північним Кавказом, в хлібозаготівельній кампанії 1929/30 р. перебували «на першому місці в частині операцій органів ОДПУ проти куркуля. Із загальної кількості куркулів, арештованих по Радянському Союзу – біля 90% припадає на Україну і Північний Кавказ». З метою ефективної роботи органів спецслужб, «ОДПУ вважає за необхідне розіслати ряд товаришів на місця для підсилення ваших оперативних апаратів по проведенню оперативних заходів проти антирадянських і куркульських елементів села». «Товариші» відряджалися на чотири тижні. Під час їхнього

²⁸ ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 17.

²⁹ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918–1939). С. 1038.

³⁰ Трагедия советской деревни. С. 714.

³¹ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918–1939). С. 975, 976.

³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2965. Арк. 13.

³³ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918–1939). С. 994.

відрядження керівництво ОДПУ пропонувало «підтягнути весь... оперативний апарат, особливо апарат округових і районних органів, ретельно перевірити всі агентурні і слідчі розробки по антирадянським елементам села і хлібним спекулянтам та підготувати операцію»³⁴.

В грудні пошто-телеграма повідомляла ПП ОДПУ і начальників окрвдділів, які підпорядковувались Центру, що в зв'язку з «відчайдушним опором куркульського антирадянського елемента на селі в період хлібозаготівель нашими органами були проведені масові операції, що дали цілком позитивний результат». В телеграмі ставилось завдання «застосувати енергійні заходи», щоб закінчити слідчі справи арештованих³⁵. В позасудовому порядку – «трійками» планувалось в грудні 1929 р. розглянути 500 справ, по яким проходять 1000 осіб³⁶.

Активне втручання органів державної безпеки і більшовицької партії в сферу діяльності органів Наркомюсту засвідчує те, що в суспільстві переважали пріоритети моралі над правом. У суспільній думці формувалися збочені поняття відносно норм цивілізованого співжиття, руйнувалися уявлення про справедливість і порядок. Навпаки, насаджувався страх перед вищим партійним або державним чиновником, ліпився образ всюдисущого монстра в особі співробітника таємної поліції, мораль перших двох, як і третього, в однаковій мірі залишалась далекою від напрацьованих віками норм соціальної поведінки, що ґрунтувалися на загальнолюдських цінностях. А саме суспільство втрачало можливості виходу на шляхи розбудови його як правового, громадянського і цивілізованого.

³⁴ ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 22–23.

³⁵ Там само. Арк. 70.

³⁶ Там само. Арк. 69.

УДК:(477.53)”1932/1933”

Павло Кліщинський,

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

**ВИВЧЕННЯ ТИМИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.
В КУРСІ «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ**

У статті розглянуті і проаналізовані основні тенденції вивчення та викладання теми Голодомору у закладах вищої освіти України. Наголошено на специфіці теми, її джерельній базі, основних методичних здобутках представлення теми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в університетському курсі «Історія та культура України», впровадженні новітніх досягнень української та світової науки в освітній процес Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ключові слова: Голодомор, геноцид; історична пам'ять; університет, викладання.

The article analyzes the main trends in the study and teaching of the Holodomor in Ukrainian universities. Emphasis is placed on the specifics of the topic, its source base, the main methodological achievements of presenting the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine in the university course History and Culture of Ukraine, the introduction of the latest achievements of Ukraine and world science in the educational process of Ivan Ogienko Kamyanets-Podilsky National University.

Key words: Holodomor, genocide, historical memory, university, teaching.

У сучасних реаліях російсько-української війни актуалізуються героїчні та трагічні сторінки вітчизняної історії, серед яких одне з провідних місць займає консолідуюча пам'ять про радянський геноцид українського народу у 1932–1933 рр. Сьогодні, коли студії Великого голоду в УСРР як однієї з найбільших трагедій людства тривають кілька десятиріч і нараховують тисячі публікацій, очевидно, що дослідження історичних знань людства з проблеми Голодомору відстають від конкретно-історичного вивчення подій та обставин цієї трагедії. Більше того, продовження об'єктивного вивчення тих подій, їх правдивого подання студентству, як основі майбутньої інтелектуальної еліти українського суспільства, актуалізує вивчення ідейно-інформаційного обміну в країні і світі з проблем історичної пам'яті та державного патріотизму. Вочевидь, сьогодні важливіша не стільки повна картина перебігу Голодомору, скільки наукова рефлексія, що пояснює його як гуманітарну катастрофу, надає сенсу минулому та допомагає зрозуміти його вплив на розвиток українців як нації.

Тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в університетському курсі «Історія та культура України» є надзвичайно важливою для формування громадянської компетентності здобувачів освіти, їх активної громадянської позиції, поваги до прав і свобод людини, розвитку критичного мислення – цінностей, проголошених у Законі України «Про вищу освіту» (№1556-VII від

16.07.2021 р.)¹ та інших нормативно правових актах. Нормативний інтегральний курс «Історія та культури України» вивчають, переважно, студенти першого курсу закладів вищої освіти України.

Головне завдання, що стоїть перед викладачем-істориком при висвітленні теми Голодомору, полягає у поданні її з урахуванням усіх методичних вимог, котрі включають цілі та логіку курсу, ретельний добір перевіреного на достовірність фактичного матеріалу, залучення новітніх досягнень історичної та педагогічної науки, образність і виразність мовлення, зважаючи на те, що тема відноситься до травматичного історичного досвіду нашого народу.

Реалізація цих завдань багато в чому залежить від динаміки і якості сучасних досліджень в історичній та педагогічній науках. Провідні фахівці-історики і методисти працюють над належним представленням теми Голодомору у підручниках ВНЗ і навчальних посібниках з історії України. Вже є вагомі результати, що дозволяють презентувати в українському суспільстві правдиве знання про цю трагічну подію. Методичний супровід для вчителів надають освітні проєкти Національного музею Голодомору-геноциду (м. Київ), систематично дбають про впровадження новітніх наукових досягнень у дослідженні проблеми Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору, протягом багатьох років дослідження у галузі та освітні проєкти фінансуються завдяки Консорціуму досліджень та освіти Голодомору Канадського інституту українознавства Університету Альберти (Канада) (*The Holodomor Research and Education Consortium (HREC)*), значний внесок зробили наукові установи України – Інститут історії НАН України та Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України². В останні роки поживалася співпраця Міністерства освіти і науки України з вітчизняними та зарубіжними науковими інституціями. Так 2 серпня 2018 р. міністр освіти і науки України Лілія Гриневич та генеральний директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» Олеся Стасюк підписали меморандум про співпрацю у популяризації та впровадженні в освітній процес широкого вивчення історії Голодомору 1932–1933 рр.³ З поміж іншого меморандум передбачає: спільну участь обох установ у створенні науково-методичної бази для освітнього процесу середньої та вищої школи із залученням до цього можливостей партнерських установ і організацій; співпрацю у напрямку залучення напрацювань музею з тематики Голодомору 1932–1933 рр. в навчальному процесі усіх установ системи освіти, підпорядкованих міністерству тощо⁴.

Нещодавно, 23 листопада 2021 р. у Києві в Музеї Голодомору презентували навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Над створенням посібника працювали

¹ Закон України про вищу освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

² Кузовова Н. М. Голодомор 1932–1933 років на уроках історії: методика вибору джерел та протидії фейкам. *Актуальні проблеми історичної освіти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 18 березня 2021 року*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2021. С. 29.

³ МОН та Національний музей «Меморіал жертв голодомору» співпрацюватимуть для висвітлення історії Голодомору 1932–1933 рр. – підписано меморандум.

URL: <https://www.google.com/url?//mon.gov.ua/ua/news/mon-ta-muzej-memorial-zhertv-golodomoru-memorandum&ved=2ahUKE>

⁴ МОН посилить вивчення історії Голодомору 1932–1933 років у школах. URL: <https://www.google.com/url?/day.kyiv.ua/uk/news/030818-mon-posylyt-vyvchennya-istoriyi-golodomoru-1932-33-rokiv2WlbEri53MIUJ>.

чотирнадцять провідних українських вчених, науковців, викладачів. На презентації книги директорка Інституту дослідження Голодомору-геноциду, докторка історичних наук Світлана Маркова зазначила, що на 2022 р. планується друге видання посібника, «доповнене відповідними темами, які викладаються у вищих навчальних закладах»⁵. Приблизно таким самим складом авторів було розроблено програму факультативного курсу на тему «Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу»⁶.

З поміж основних викликів і завдань, що стоять перед викладачами ВНЗ у контексті висвітлення теми Голодомору є: збір і використання достовірного джерельного матеріалу, аналіз здобутків вітчизняної та зарубіжної історіографії з теми, залучення ілюстрованого матеріалу із застосуванням мультимедійних засобів навчання тощо⁷.

Аналіз робочих програм з курсу «Історія та культура України» різних закладів вищої освіти України дає підстави стверджувати, що темі Голодомору 1932–1933 рр. і масових репресій в Україні надається належна увага. Автори університетських підручників та навчальних посібників одностайні у трактуванні тих подій, зазначаючи, що «у проведенні масової колективізації, що розпочалася наприкінці 1920-х рр., було допущено безліч зловживань, головними з яких були неповага до власного народу, ігнорування приватних інтересів селянства, жорстокість методів колективізації... Як наслідок – Голодомор 1932–33 рр., який призвів до загибелі мільйонів селян»⁸. А головною причиною трагедії, як і аналогічних подій 1921–1923 та 1946–1947 рр., стала свідома політика влади, мотивована національними та соціально-економічними чинниками⁹.

Викладачі кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка при розгляді теми Голодомору в курсі «Історія та культура України», використовуючи багатий практичний досвід, застосовують найрізноманітніші засоби і методи навчання. Це стосується як аудиторних, так і інших видів навчальної діяльності (самостійна робота, виконання індивідуальних науково-дослідних завдань тощо). Ключовою тезою теми є: Голодомор – це геноцид українського народу, вчинений комуністичним тоталітарним режимом з наміром знищити, цілком чи частково, українську націю. Ця кваліфікація впливає із Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. «Про

⁵ У Києві презентували посібник про голодомор для вчителів. Про що у ньому йдеться. URL: <https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://suspilne.media/183272-u-kyevi-prezentovali-posibnik-pro-golodomor-dla-vciteliv-1>

⁶ Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу, 10–11 класи: програма факультативного курсу для закладів загальної середньої освіти України / Авт.-укл.: Н. Лапчинська, А. Козицький, С. Маркова, В. Марочко, В. Сергійчук, О. Стасюк. URL: https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://holodomorinstitute.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/programa-fakultativnogo-kursu-golodomor.pdf&ved=2ahUKEwizwMaA4_D3Ah.

⁷ Шугальова І. М. Методичні особливості викладання тем із курсу за вибором «Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу». *Актуальні проблеми історичної освіти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 18 березня 2021 року*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2021. С. 71–72.

⁸ Іваненко В. В., Кривчик Г. Г. *Історія і культура України: Електроний. підручник для студентів природничих і технічних спеціальностей*. Дніпропетровськ: ДНУ ім. Олеса Гончара, 2016. С. 134.

⁹ *Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях)* / За наук. ред. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. С. 211–214.

запобігання злочину геноциду і покарання за нього»¹⁰ та Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»¹¹ №376-V від 28 листопада 2006 р. Матеріали черпаються лише з перевірених джерел, з урахуванням новітніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії. Перш за все це національна та обласні Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, опубліковані в 2008 р. Вони складаються з трьох частин: добірки архівних документів, мартирологу та спогадів свідків; книга-каталог «Спротив проти геноциду», підготовлена Інститутом національної пам'яті України у 2015 р.; «Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.»; Українська Голгофа, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори тощо. На прикладі цих матеріалів, пропонуються творчі завдання з усної та сімейної історії, адже практично кожна родина в Україні має власні історії про репресії та голод, настільки масовими були ці явища.

В контексті взаємопов'язаності української історії та культури кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. у рубриці «Голодомор в літературі і мистецтві» здобувачі освіти мають змогу ознайомитися з творчістю відомих вітчизняних і світових митців на тему Голодомору. Так, на сайті HREC переставлені колекції фотографій Олександра Вінербергера, Джеймса Аба, Миколи Бокана, присутні фото голоду 1921–1923 рр. зі спеціальним написом «Не Голодомор» для того, щоб можна було розрізняти фотодокументи, що стосуються цих трагедій: голоду 1921–1923 та Голодомору 1932–1933 рр. Для самостійного опрацювання та виконання індивідуальних науково-дослідних завдань пропонуються теми про події Голодомору у творчості зарубіжних науковців і літераторів (Вільям Генрі Чемберлін «Залізна доба Росії», Ауска Нонна «Голодоморня», Малкольм Маггерідж «Зима у Москві», Артур Кестлер «Ніч ополудні») і журналістів (Роберт Конквест «Жнива скорботи», Гарет Джонс – британський журналіст, автор близько 20 статей на тему Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у британських та американських газетах, Джейс Мейс – автор численних публікацій про Голодомор, директор Комісії з вивчення українського голоду Конгресу США).

З метою актуалізації набутих у закладах загальної середньої освіти знань з української літератури та розширення кругозору здобувачів вищої освіти звертається увага на творчість вітчизняних митців, які описували події Голодомору (письменники Микола Руденко («Хрест»), Анатолій Дімаров («Біль і гнів»), живописець, автор картин про Голодомор Опанас Заливаха, журналіст Борис Хандрос («Смертні листи»), численні спогади очевидців подій, опубліковані за кордоном і в Україні тощо.)

З метою формування та закріплення у здобувачів освіти чітких переконань про глибинні причини, механізми та наслідки здійснення злочину геноциду української нації, виховання нетерпимості до імперських амбіцій, злочинів геноциду та злочинності як такої, порушень прав людини і налаштованості активно протидіяти їм використовуються відеозаняття. Для аудиторного та самостійного перегляду пропонуються документальні фільми («33-й, свідчення очевидців» (1989) режисера М. Локтіонова-Стезенко, «Страх і

¹⁰ Конвенція ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155

¹¹ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

надія. Український Голодомор і американська політика» (2019) режисера В. Кіпіані, «Голод. Забутий геноцид» французької режисерки Бенедикт Бане (2014), «Голодомор: геноцид українців у 1932–1933 роках» (2008) американського режисера Бобба Лі та багато інших).

Таким чином, перед сучасною вищою школою і, перш за все її історичним напрямом, постають серйозні завдання і виклики, які полягають у правдивому висвітленні героїчних і трагічних подій вітчизняної історії, формуванні патріотичного світогляду зростаючих поколінь з метою недопущення подібного в майбутньому. Об'єктивне розкриття теми Голодомору 1932–1933 рр., а також схожих подій в 20-х і 40-х рр. XX ст. під час викладання курсу «Історія та культура України» є надважливою складовою цього складного процесу.

УДК [94:341.485](477)"19":323(470+571)"20"

Андрій Козицький,
кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ В СУЧАСНІЙ РОСІЇ: МАНІПУЛЯЦІЇ, ФАЛЬСИФІКАЦІЇ, ЗАПЕРЕЧЕННЯ

Заперечення геноцидного характеру Голодомору є суттєвою складовою історичної політики у сучасній Росії. Маніпуляції суспільними уявленнями про минуле для російської влади є важливим інструментом психологічної мобілізації прихильників антизахідного політичного курсу президента Володимира Путіна. Крім цього, зумисне спотворення історії Голодомору виконує роль одного із інструментів інформаційної війни, яку Російська Федерація веде проти України. Російська пропаганда намагається представити Голодомор як результат випадкового збігу обставин, що не мав жодного антиукраїнського спрямування.

Ключові слова: Голодомор, Росія, пропаганда, заперечення геноциду.

Denial of the genocide nature of the Holodomor is an essential component of the Historical policy of contemporary Russia. For the authorities of Russian Federation the manipulation with the public perceptions of the past is an important tool for psychological mobilization of supporters of president Vladimir Putin anti-Western political course. As well deliberate distortion of the Holodomor history served as one of the tools of the Russian Federation's information war against Ukraine. Russian propaganda is trying to portray the Holodomor as the result of a coincidence that had no anti-Ukrainian orientation.

Key words: Holodomor, Russia, propaganda, denial of the genocide.

Історична політика Російської Федерації останніх двох десятиріч демонструє виразну тенденцію до інструменталізації історії. У сучасній Росії історія перестала бути винятково академічною дисципліною, її часто застосовують як політичний інструмент чи навіть засіб ведення інформаційної війни. Як відзначив у 2018 р. російський історик та правозахисник Нікіта Петров, Кремль зовсім не вагається використовувати історію як «інструмент просування державної ідеології»¹. Європейський парламент у резолюції «Значення пам'яті про минуле Європи для її майбутнього» від 19 вересня 2019 р. висловив «глибоке занепокоєння через ті заходи, які теперішня влада Росії здійснює з метою спотворення історичних фактів та відбілення злочинів, вчинених радянським тоталітарним режимом», наголосивши водночас, що ці кроки «становлять небезпечний елемент веденої проти демократичної Європи інформаційної війни, яка має на меті поділити Європу», у зв'язку із чим «закликав Єврокомісію рішуче протидіяти цим зусиллям»². Прийнята

¹ Petrov N. Don't Speak, Memory. How Russia Represses its Past. *Foreign Affairs*. (New York). Vol. 97. 2018. No. 1. P. 19.

² *Importance of European remembrance for the future of Europe. European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe*

Європейським парламентом резолюція напряду пов'язала перспективи демократичного шляху розвитку Росії та відмову Кремля від інструментального використання історії з метою реабілітації злочинів комуністичного режиму СРСР: «До тих пір, поки уряд, політична еліта та політична пропаганда [Російської Федерації] будуть продовжувати відбілювати комуністичні злочини і глорифікувати радянський тоталітарний режим, демократичні зміни у цій країні будуть ускладнені»³.

«Історичний ревізіонізм» відзначений у інформаційному бюлетені Державного департаменту США від 20 січня 2022 р. як один із п'яти головних дезінформаційних наративів, котрі російська пропаганда використовує для досягнення політичних цілей Російської Федерації. Серед основних мішеней російських пропагандистів, зовнішньополітичне відомство США назвало «голод в Україні відомий як Голодомор»⁴. Державний департамент США підкреслив, що у тих випадках, «коли історія не узгоджується з політичними цілями Кремля, російські урядовці та їхні представники заперечують історичні події або спотворюють історичні наративи, щоб представити Росію у більш привабливому світлі та обслуговувати її внутрішній та геополітичний порядок денний»⁵.

Наративні рамки

Інструменталізація історії полягає у зумисному та цілеспрямованому деформуванні суспільних уявлень про минуле шляхом акцентування одних епізодів історії та приховування або тривіалізації (применшення значення) інших. Головними засобами інструменталізації історії є маніпуляції історичною інформацією через ігнорування науково встановлених і підтверджених фактів, а також фальсифікації через поширення наративів, які зумисно вводять в оману.

Свідоме і цілеспрямоване заперечення Голодомору 1932–1933 рр., як у буквальній формі, так і у вигляді заперечення його геноцидного характеру, є суттєвою складовою процесів інструменталізації історії у сучасній Росії. Заперечення Голодомору-геноциду цілковито вкладається у загальну тенденцію замовчування та тривіалізації вчинених комуністичним режимом СРСР злочинів, до яких вдається пропаганда Російської Федерації.

На превеликий жаль в Україні небагато наукових досліджень, присвячених вивченню тих механізмів заперечення Голодомору-геноциду, які використовують російська історіографія та пропаганда. Частина ідеологем російської публіцистики початку XXI ст., пов'язаних із запереченням Голодомору, проаналізувала Валентина Борисенко⁶. Окремі аспекти заперечення Голодомору в сучасній Росії висвітлив Андрій Козицький⁷.

Заперечення Голодомору в сучасній Росії має комплексні причини й переслідує кілька цілей, як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Головною

(2019/2819(RSP)). Р. 5. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.pdf (дата звернення 28.05.2022 р.).

³ Ibid.

⁴ *Russia's Top Five Persistent Disinformation Narratives*. U.S. Department of State. Fact sheet. Office of the spokesperson. January 20, 2022. URL: <https://www.state.gov/russias-top-five-persistent-disinformation-narratives/> (дата звернення 28.05.2022 р.).

⁵ Ibid.

⁶ Борисенко В. Імперський синдром: фальсифікації Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Українознавство*. (Київ). 2009. № 3. С. 188–191.

⁷ Козицький А. *Дослідження Голодомору та геноцидні студії*. Львів: Апріорі, 2021. С. 102–145.

метою політики заперечення Голодомору-геноциду у ХХІ ст. в Російській Федерації є реабілітація комуністичної імперії. Французька публіцистка російського походження Галя Аккерман зробила припущення, що «реабілітація Сталіна – головний елемент історичного ревізйонізму», який «править за міст між царатом і совєцьким режимом»⁸. Метою такого ревізйонізму є своєрідна «ментальна реставрація», загальнонаціональне примирення на основі однаково позитивної оцінки усіх тих політичних сил, «які діяли задля блага великої Росії, байдуже, чи йшлося про Денікіна, Сталіна або Тухачевського ... Адже добро і зло – не абсолютні категорії: добро – це те, що служить великій російській державі»⁹.

Немає жодних сумнівів у тому, що у сучасній Росії апелювання до історії має великий мобілізуючий потенціал, який посилює електоральну підтримку гравців політичної арени. Під впливом урядової пропаганди багато росіян приходять до висновку, що у роки сталінського режиму навіть ціною страшних жертв та страждань країна здійснила цивілізаційний ривок, брутальними методами провела принаймні часткову суспільно-економічну модернізацію. Помітна частина росіян персоніфікує в особі комуністичного диктатора Йосифа Сталіна образ наддержавного статусу Росії, монолітної суспільно-політичної єдності, сили, спокою та порядку. За словами сучасного російського журналіста та письменника Леоніда Млечіна, росіяни «готові багато чого пробачити Сталіну з вдячності за відчуття співпричетності до великих перемог, котрі він приватизував»¹⁰.

Крім чинника внутрішньополітичної стабілізації суспільних настроїв, заперечення Голодомору виконує у Росії й зовнішньополітичні функції. Комуністичні символи та радянський дискурс, які зберігали до 24 лютого 2022 р. певну привабливість для частини українців, розглядалися у Кремлі як інструменти російського політичного впливу на Україну. «Використання історії як різновиду пропаганди» та спотворення картини минулого були відзначені як «одні із основних стратегічних інструментів антиукраїнських сил та Росії на Донбасі» у аналітичній доповіді українського Національного інституту стратегічних досліджень 2019 р.¹¹ Можна чітко ствердити, що у російських запереченнях Голодомору та його геноцидного характеру, йшлося не лише про голод 1932–1933 рр., але й про спробу нав'язати мешканцям України штучно створені у Москві уявлення про те, якими повинні бути «справжні українці». Заперечуючи Голодомор, помітна частина російських авторів не приховує того, що робить це, зважаючи на те місце, яке займає пам'ять про голод 1932–1933 рр. у процесах формування самосвідомості громадян незалежної Української держави¹².

Мішенню російської антиголодоморної пропаганди в Україні є головні ті українські громадяни, які вирізняються амбівалентною національно-

⁸ Аккерман Г. *Безсмертний полк. Священна війна Путіна*. Тернопіль: Богдан, 2019. С. 99.

⁹ Там само. С. 100.

¹⁰ Млечин Л. *Сталин. Наваждение России*. Санкт-Петербург: Питер, 2012. С. 429.

¹¹ *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: Аналітична доповідь* / За заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 2019. С. 109.

¹² Близиццов В. Оранжевая угроза: «голодомор». *Политический Класс*. (Москва). 2009. № 11. С. 77–86; Марчуков А. Операция «голодомор». *Родина*. (Москва). 2007. № 1. С. 60–68; Марчуков А. «Голодомор» в идеологической системе украинства. *Имперское возрождение*. (Москва). 2008. № 2. С. 81–95.

культурною ідентичністю. Саме на таку аудиторію розрахована помітна частина заперечень Голодомору-геноциду, насамперед та, яка свідомо та цілеспрямовано використовує мову ненависті та обсценну (ненормативну) лексику. Автори таких текстів неприховано глузують та знущаються зі страждань українців під час Голодомору, називаючи їх вигаданими. Метою цих російських публікацій є викликати психологічний дискомфорт в українських читачів, зруйнувати відчуття емоційної солідарності із жертвами голоду 1932–1933 рр. Заперечуючи Голодомор, один із чільних російських пропагандистів Юрій Мухін відкрито пише: «Давайте на будь-якому конкретному прикладі розберемо, чому сьогодні соромно бути українцем»¹³.

Деструктивний потенціал скерованої на заперечення Голодомору російської пропаганди посилюється у зв'язку із загальною кризою пізнавальних та аксіологічних здібностей сучасної людини. Інформаційне поле, в якому змушений існувати пересічний обиватель, перевантажує його пам'ять симулякрами, кітчем, фейками та перебільшеннями. Дослідник, який вивчає російський наратив заперечення Голодомору-геноциду, мусить пам'ятати, що, вивчаючи той образ голоду 1932–1933 рр., який формує російська пропаганда, водночас не слід втрачати із виду проблему меж людського пізнання. Збереження у колективній пам'яті уявлень про голод 1932–1933 рр. на пряму залежить від схем редукції та інтерпретації історичних фактів, а також наративних рамок, які визначають і водночас обмежують можливості самостійного отримання інформації на цю тему. Російська пропаганда не просто намагається заперечити історію Голодомору-геноциду, вона має на меті поставити під сумнів саму необхідність ставити питання про цю трагічну подію.

Цієї мети російська сторона намагається досягнути використовуючи прямі, інтерпретаційні та імплікативні заперечення¹⁴. Противники визнання Голодомору актом геноциду в сучасній Росії заперечують незручні для них факти або стараються оголосити їх неістотними. З метою опосередкованого інтерпретаційного заперечення, російська пропаганда вдається до маніпуляцій та фальсифікацій. Імплікативне заперечення Голодомору ґрунтується на вибудовуванні хибних схем взаємозалежності різних подій та історичних процесів відповідно до моделі «якщо..., то...» й наступному спростуванню тверджень, які, буцімто, логічно пов'язані із обставинами виникнення або перебігу голоду 1932–1933 рр.

Варто звернути увагу на те, що Російська Федерація назагал уникає прямої дискусії з тими оцінками Голодомору 1932–1933 рр., які побутують в Україні. Щодо української візії голоду 1932–1933 рр. російська держава вже протягом понад десятиліття застосовує тактику «агресивного стирання», яка полягає не просто у запереченні, але й навіть переслідуванні осіб за поширення українських наукових досліджень Голодомору-геноциду. Яскравим прикладом такої тактики стало оголошення у Російській Федерації «екстремістськими» низки видань, які презентують відмінну від російської

¹³ Мухин Ю. *Как направить Украину на Россию. Миф о “сталинском Голодоморе”*. Москва: “Яуза”, 2014. С. 8.

¹⁴ Теоретичні основи вивчення форм та методів заперечення геноциду створив британський соціолог Стенлі Коен (1942–2013). Див.: Cohen S. *States of Denial. Knowing about Atrocities and Suffering*. Cambridge: Polity Press, 2001. XVI+360 p.

точку зору на ці процеси¹⁵. По суті, російська пропаганда намагається вплинути не лише на те, як будуть оцінювати Голодомор росіяни, а й на те, як його пам'ятатимуть.

Офіційний наратив

Офіційний наратив Голодомору в російській історіографії посткомуністичного періоду сформувався у першій половині 1990-х рр. на основі тих оцінок колективізації та сталінської політики в аграрному питанні, які були зроблені ще в останні роки існування СРСР. Хоча російські історики вже не згадували про «відступ від ленінських принципів кооперативної політики» та «хибні рішення» сталінського керівництва, які призвели до «викривлень справжнього соціалізму», запропоновані ними пояснення причин голоду 1932–1933 рр. за своєю суттю продовжували лінію виправдання комуністичної політики, якої дотримувалася радянська пропаганда у 1987–1991 рр. Заявляючи, що Й. Сталін допустив серйозні помилки, російські дослідники (Ілля Зеленін, Микола Івницький, Віктор Кондрашин, Євгеній Осколков), однак, не вбачали жодного злого умислу у його діях¹⁶. Більше того, комуністичного диктатора навіть м'яко виправдовували, наголошуючи, що йому довелося приймати рішення в умовах складної міжнародної та внутрішньополітичної ситуації та серйозної дезорганізації сільськогосподарського виробництва. Негативні наслідки Голодомору, за словами російських дослідників, значною мірою, були зумовлені важким спадком попередніх років, насамперед, низькою агротехнічною культурою, а також поганим адмініструванням новоствореним колгоспами¹⁷.

Суттєвим моментом цієї російської візії Голодомору стало принципове заперечення проти будь-яких оцінок сталінської політики як антиукраїнської. На думку російських істориків, голод з однаковою інтенсивністю вразив цілу територію СРСР, а «загальноселянська трагедія у всіх регіонах, що її пережили, по суті була ідентичною»¹⁸. Російські науковці наполягали на тому, що вище керівництво СРСР жодним чином не використовувало голоду в своїх політичних цілях, а навіть, у міру своїх можливостей, намагалася полегшити ситуацію України, кілька разів зменшуючи плани хлібозаготівель для неї та надаючи продуктову допомогу голодуючим українцям. Відповідно, спільним

¹⁵ У грудні 2011 р. Російська Федерація заборонила поширення на своїй території трьох книг, що висвітлювали український погляд на голод 1932–1933 рр. Зокрема, у Росії заборонили книгу із матеріалами судової справи проти винуватців Голодомору, яка була розглянута в Апеляційному суді міста Києва 12–13 січня 2010 р. «Голодомор 1932–1933 років в Україні: Матеріали кримінальної справи № 4752 (2010), а також дослідження з історії Голодомору Володимира Василенка «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка» (2009) та Василя Марочка «Геноцид українців» (2007). У травні 2015 р. у перелік забороненої літератури російська влада внесла виданий в Україні переклад роботи Рафала Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» (2009). Усі ці публікації Росія оголосила «екстремістськими».

¹⁶ Марочко В. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: Нова чи стара інтерпретація? *Український історичний журнал*. (Київ). 2006. № 3. С. 189.

¹⁷ Зеленін І., Івницький Н., Кондрашин В., Осколков Е. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине. *Отечественная история*. (Москва). 1994. № 6. С. 256–262.

¹⁸ Зеленін І., Івницький Н., Кондрашин В., Осколков Е. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине. С. 256.

знаменником російських наукових публікації на тему Голодомору стало принципове заперечення його геноцидного характеру¹⁹.

Російські історики дотримуються думки, що сталінська політика була скерована на перебудову аграрного сектора у межах цілого СРСР й не мала жодної локальної специфіки в Україні та на Кубані. Цю політику, на їх погляд, нібито, слід було розглядати як антиселянську, а не антиукраїнську. У ході підготовки збірника архівних документів, присвячених голоду 1932–1933 рр., голова Федерального архівного агентства Російської Федерації Володимир Козлов розіслав учасникам цього проекту листа із інструкціями, як саме має бути підготоване це видання. У цьому листі загальна концепція збірника роз'яснювалася наступним чином: «Враховуючи “український фактор”, належить добирати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., здійснюваних одними й тими ж методами у кризових районах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга). ... Причому добирати їх слід у такий спосіб, щоб було видно трагедію всього радянського селянства»²⁰. Свого кінцевого варіанту російська візія Голодомору набрала у монографії Віктора Кондрашина, яка вийшла друком у 2008 р.²¹

Упродовж 2007–2008 рр. відбулося остаточне утвердження й офіційної позиції Російської держави щодо голоду 1932–1933 рр. При цьому, активна протидія з боку Москви українським оцінкам Голодомору почалася п'ятьма роками раніше. Тоді російська влада відреагувала на виголошене 24 листопада 2002 р. президентом України Леонідом Кучмою звернення до «Українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв та політичних репресій», в якому містилася ініціатива «донести до міжнародної громадськості правду про Голодомор, про його причини і наслідки, домогтися його визнання міжнародною спільнотою як акту геноциду проти українського народу»²². Не меншу стурбованість Москви викликала ухвалена Верховною Радою України 28 листопада 2002 р. постанова № 258–IV «Про 70-ті роковини голодомору в Україні», в якій законодавці підтверджували геноцидну кваліфікацію «політики, що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду Українського народу» й рекомендували Міністерству закордонних справ України «ініціювати визнання міжнародним співтовариством голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти Українського народу»²³. Для протидії цим українським ініціативам, в 2002–

¹⁹ Баранов Е. Ю. Демографические последствия голода начала 1930-х годов в СССР (историографический аспект). *Институты развития демографической системы общества: Уральский демографический форум: сборник материалов*. Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2014. С. 258; Тишков В. А., Шабаев Ю. П. Историческая память: Формы сохранения, конструирования и презентации. *Известия Коми научного центра УрО РАН*. 2019. № 4 (40). С. 66.

²⁰ Цит. за: Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрати та віднайдення. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 165.

²¹ Кондрашин В. *Голод 1932–1933 гг.: Трагедия российской деревни*. Москва: Политическая энциклопедия, 2008. 519 с. Друге видання книги з'явилося у 2018 р.: Кондрашин В. *Голод 1932–1933 гг.: Трагедия российской деревни*. Москва: Политическая энциклопедия, 2018. 566 с.

²² Маємо визнати – це був геноцид. Зі Звернення Президента України Леоніда Кучми до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору і політичних репресій. *Голос України*. (Київ). 2002. № 221 (2972). 26 листопада. С. 3.

²³ Про 70-ті роковини голодомору в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р. № 258-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 51. Ст. 377.

2003 рр. Росія використала проросійські політичні сили в Україні, насамперед Комуністичну партію України, яка у той момент була представлена великою фракцією у парламенті²⁴. Зважаючи на те, що «потужні сили, зацікавлені навіть не в амнезії та амністії, а в масштабному реванші радянської ідеології й суспільного ладу (принаймні в його застійному варіанті)... для президента Л. Кучми... були часом ситуативними союзниками»²⁵, президент України відмовився від своєї попередньої пропозиції добитися міжнародного визнання Голодомору актом геноциду. Виступаючи у загальних дебатах 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН із закликом вшанувати пам'ять жертв Голодомору 1932–1933 рр., президент Л. Кучма не став наполягати на геноцидній кваліфікації вчиненого сталінським режимом злочину. У результаті цього, Генеральна Асамблея ООН ухвалила 7 листопада 2002 р. «Спільну заяву з нагоди 70-ї річниці Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні»²⁶. Заява, яку підтримала й Росія, не містила слова «геноцид» й висловлювала співчуття не лише українським жертвам Голодомору, але й «мільйонам росіян, казахів та представників інших національностей, які померли від голоду в Поволжі, на Північному Кавказі, в Казахстані та інших районах колишнього Радянського Союзу унаслідок громадянської війни та примусової колективізації»²⁷. По суті, заява представляла російську оцінку Голодомору як спільної трагедії усіх народів СРСР, наголошуючи, водночас, через згадку про міфічну «громадянську війну» на двосторонній ескалації насилля, яке буцімто мало місце в 1932–1933 рр.

До протидії українській візії Голодомору Росія повернулася після Помаранчевої революції 2004 р. та ухвалення Верховною Радою України 28 листопада 2008 р. Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». За три тижні до ухвалення цього закону, на початку листопада 2006 р. міністр закордонних справ Російської Федерації Сергій Лавров заявив, що найгострішими проблемами міждержавних стосунків Росії та України є статус російської мови та Голодомор²⁸. У квітні 2008 р. нижня палата Державної думи Російської Федерації прийняла заяву, в якій заперечила проти того, аби кваліфікувати Голодомор як акт геноциду²⁹. Восени 2008 р. постійний

²⁴ Упродовж 1998–2002 рр. КПУ мала найбільшу за чисельністю фракцію (123 депутати) у Верховній раді України III скликання, у 2002–2006 рр. фракція комуністів була третьою за чисельністю (65 депутатів) у парламенті IV скликання.

²⁵ Гриценко О. А. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підтримка, послання, реалізація, результати*. Київ: «К.І.С.», 2017. С. 244.

²⁶ Марочко В. Визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні – геноцидом: Історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 16. С. 273.

²⁷ Joint statement by the delegations of Azerbaijan, Bangladesh, Belarus, Benin, Bosnia and Herzegovina, Canada, Egypt, Georgia, Guatemala, Jamaica, Kazakhstan, Mongolia, Nauru, Pakistan, Qatar, the Republic of Moldova, the Russian Federation, Saudi Arabia, the Sudan, the Syrian Arab Republic, Tajikistan, Timor-Leste, Ukraine, the United Arab Emirates and the United States of America on the seventieth anniversary of the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine (Holodomor). *Annex to the letter dated 7 November 2003 from the Permanent Representative of Ukraine to the United Nations addressed to the Secretary-General*. P. 2. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/505743?ln=en> (дата звернення 28.05.2022 р.).

²⁸ Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Вид. 2-ге. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2018. С. 89.

²⁹ *Постановление Государственной Думы Российской Федерации № 262-5 от 2 апреля 2008 года «О Заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации*

представник Російської Федерації при ООН Віталій Чуркін заблокував спробу представників України включити питання про Голодомор у порядок денний 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН³⁰. У листопаді 2008 р. президент Росії Дмитро Медведєв відмовився взяти участь в офіційних заходах, які мали відбутися у Києві з нагоди 75-ї річниці голоду 1932–1933 рр. Російський президент не обмежився однією лиш відмовою і оприлюднив 14 листопада 2008 р. утриманого у різкому тоні відкритого листа із власним трактуванням подій, у якому, зокрема, йшлося: «Голод 1932–1933 років у Радянському Союзі не був спрямований на знищення будь-якої окремої нації. Він став наслідком засухи і насильницької колективізації та розкуркулення, що проводилися відносно всієї країни, а не однієї тільки України. Загинули мільйони жителів Середнього і Нижнього Поволжя, Північного Кавказу, Центрального Чорнозем'я, Південного Уралу, Західного Сибіру, Казахстану, Білорусі. Ми не виправдовуємо репресій сталінського режиму щодо всього радянського народу. Але говорити про те, що існувала мета знищення українців, – це значить суперечити фактам і намагатися додати націоналістичний підтекст спільній трагедії»³¹.

Заперечуючи геноцидну кваліфікацію Голодомору-геноциду сучасна російська історіографія використовує кілька ліній аргументації та тактичних схем. Першою «лінією оборони» слугують твердження про те, що голод 1932–1933 рр. став наслідком фатального збігу непереборних обставин, а його причини мали об'єктивний характер. Таким чином, російські дослідники доводять, що Голодомор спричинили ті тенденції, які з'явилися ще задовго до 1932 р. і продовжували існувати й після 1933 р.³²

Наступна лінія аргументації стосується заперечень будь-яких намірів Кремля вчиняти геноцид. Російські історики наполягають, що у радянського керівництва не могло бути жодних планів посилювати голод чи використовувати його у власних інтересах, бо це, мовляв, могло б послабити Радянський Союз. Ті рішення вищого керівництва СРСР, які об'єктивно погіршували ситуацію голодуючих й спричиняли їх смерть, були, нібито, або помилковими, або вимушеним кроками, а не зумисною антиукраїнською політикою Кремля.

Третьою принциповою позицією російських істориків, є твердження, що велику частину відповідальності за Голодомор несе керівництво Української

«Памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР»». URL: <https://duma.consultant.ru/documents/955838> (дата звернення 15.12.2021 р.).

³⁰ З формальної точки зору делегація України в ООН сама відкликала свою пропозицію внести у порядок денний 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН питання про політичну оцінку Голодомору. Однак, відбулося це через активну протидію Російської Федерації, яка перешкоджала українським дипломатам домовлятися про підтримку проекту резолюції делегаціями представлених в ООН країн.

³¹ Цит. за: Головченко В., Дорошко М. Голодомор 1932–33 рр. в Україні як геноцид: проблема міжнародного визнання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2017. Вип. 1 (46). С. 8.

³² Суттєвим елементом політики «нормалізації» оцінки голоду 1932–1933 рр. є акцентування уваги на тих труднощах із забезпеченням продуктами харчування, які СРСР, за твердженням російських істориків, переживав тривалий період – щонайменше протягом 1929–1934 рр. Див. наприклад: *Голод в СССР: 1930–1934 гг.* / Сост. Антипова О. А. и др. Москва: Федеральное архивное агентство, 2009. 518 с.; *Голод в СССР 1929–1934* / Ред. коллег.: В. Кондрашин и др. Т. 1–3 (в 4-х кн.). Москва: Международный фонд Демократия, 2011–2013. 656 с. + 560 с. + 912 с. + 560 с.

СРР, яке свідомо дезінформувало Москву щодо стану справ у республіці: «Велетенські жертви України в 1933 р. зумовлені не лише політикою Центру, але й самовпевненою поведінкою її партійного лідера С. Косіора, який в 1932 р. приховав від Центру масштаби кризи сільського господарства республіки, а на початку 1933 р. до останнього відмовлявся визнати факт великої голодної трагедії України»³³.

Намагаючись заперечити геноцидний характер Голодомору, окремі російські науковці із офіційним академічним статусом подекуди вдаються до відвертих фальсифікацій. У такий спосіб, до прикладу, провідний науковий співробітник Інституту історії та археології Уральського відділення Російської Академії наук, професор Сергій Нефьодов висловив у 2013 р. гіпотезу, що причиною голоду 1932–1933 рр. в Україні стали миші, які поїли сховане українцями зерно³⁴. Прикметно, що опубліковане у науковому міждисциплінарному виданні Російської академії наук дослідження С. Нефьодова, було виконане за підтримки гранту Російського гуманітарного наукового фонду (Урал 11-11-66003а/У).

Слід наголосити, що вироблена російською історіографією понад двадцять років назад схема заперечення геноцидного характеру Голодомору у загальних рисах зберігається незмінною дотепер. Почасти це пояснюється тим, що російські історики приділяють порівняно незначну увагу дослідженням голоду 1932–1933 рр. За словами білоруського дослідника Вячаслава Меньковського, «якщо число українських публікацій з проблематики Голодомору постійно зростає, російська складова історіографії проблеми досить скромна... важко говорити про сформовану російську наукову школу дослідження українського голоду 1932–1933 років»³⁵.

Неофіційний наратив

Водночас із офіційним наративом заперечення Голодомору, який, претендуючи на академічність, представляє російська історіографія, у другій половині 2000-х рр. у Росії з'явився й неофіційний наратив полемічно-публіцистичного заперечення. Цей наратив представлений, головню, публікаціями у мережі Інтернет, а також низкою книг популярно-белетристичного характеру. Головними авторами літературно-публіцистичних праць із запереченнями Голодомору-геноциду стали: Юрій Мухін, Іван Чигирін, Сигізмунд Міронін, Юрій Шевцов, Олена Пруднікова³⁶. Усі згадані автори далекі від історичної науки, ніколи не провадили самостійних

³³ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР: Национально-региональный аспект. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: материалы VI междунар. науч. конф.*, Киев, 10–12 октября 2013 г. Москва: РОССПЭН, 2014. С. 201.

³⁴ Нефёдов С. Биологические причины голода 1933 года. *Общественные науки и современность*. (Москва). 2013. № 1. С. 138–139.

³⁵ Menkouski W., Šmigel M., Dubinka-Hushcha L. «The Hunger Games»: Ukrainian Famine of 1932–1933 in History, Historiography and Historical Policy. Banská Bystrica: Belianum, 2020. С. 173–174.

³⁶ Мухин Ю. *Кликуши голодомора*. Москва: Яуза-пресс, 2009. 288 с.; Чигирин И. *Миф и правда о «сталинском голодоморе»*. Великие Луки: Политика, 2009. 92 с.; Миронин С. «Голодомор» на Руси. Москва: Алгоритм, 2008. 224 с.; Шевцов Ю. *Новая идеология: голодомор*. Москва: Европа, 2009. 184 с.; Прудникова Е., Чигирин И. *Мифология «голодомора»*. Москва: ОЛМА Медиа-груп, 2013. 528 с.

досліджень джерел, їхні публікації більше ніж наполовину складаються із компіляцій раніше висловлених ідей та гіпотез.

Помітну увагу популяризації заперечення Голодомору приділяли також й інформаційні програми російських телеканалів. У 2008 р. Всеросійська державна телевізійна та радіокомпанія зняла документальний телевізійний фільм «Голодомор-33. Невивчені уроки» («Голодомор-33. Невыученные уроки»), режисером якого є Олексій Денисов.

Войовниче псевдоісторичне заперечення Голодомору призначалося насамперед для «внутрішнього споживання» – для тих громадян Російської Федерації, у яких вже сформувалися «негеноцидні» оцінки голоду 1932–1933 рр., які відчували ностальгію за радянським періодом в історії країни й котрі назагал позитивно оцінювали всі аспекти сталінської внутрішньої та зовнішньої політики. Апелюючи до культурних кодів радянської епохи, псевдоісторичні заперечення Голодомору мали на меті лише закріпити ті уявлення про голод 1932–1933 рр., що вже були сформовані раніше. Крім цього, брутальне заперечення Голодомору, яке поєднувалося із винятково грубим приниженням і висміюванням українців як нації, відіграло роль інструмента психологічної мобілізації прихильників антизахідної політики президента Володимира Путіна. У кривому дзеркалі російської пропаганди спрямований на зближення із європейськими інституціями політичний курс України періоду президентства Віктора Ющенка був представлений як «інтрига» або «спецоперація» Заходу проти Росії. Сформований у СРСР ще у 1980-х рр. наратив про Голодомор як «вигадку українських націоналістів зі США та Канади» та інструмент ідеологічної боротьби проти комуністичного режиму в умовах світового протистояння двох військово-політичних блоків дуже добре вписувався у такі уявлення³⁷. Таким чином, заперечення Голодомору слугувало інструментом дискредитації прихильників української незалежності в очах прихильників путінського політичного режиму.

Основні схеми заперечення Голодомору в неофіційному пропагандистському наративі назагал відповідають оцінкам офіційного російського наративу. Визнаючи факт голоду 1932–1933 рр., російська пропаганда пробувала представити його як результат фатального збігу обставин, якого не можна було ані передбачити, ані відвернути. У такий спосіб рукотворний Голодомор-геноцид набував обрисів стихійного лиха, незалежного від людської волі: «Як бачимо, голод 1932–1933 років й справді був викликаний системною кризою. Ні організаційний період аграрної реформи, ні природні фактори, ні куркульська протидія, ні антиурядові змови, ні приватний ринок, ні злодійство окремо не могли би у цей рік призвести до катастрофи. Разом же, підтримуючи та посилюючи одне одного, вступаючи між собою в “хімічні” реакції, вони призвели до воістину трагічних наслідків»³⁸. Таким чином, нав'язувалася думка, що у Голодоморі нібито винні всі, а отже ніхто.

У пропагандистському наративі заперечення Голодомору у порівнянні із офіційним наративом набагато більше місця займає перекладання відповідальності за масштабні жертви голоду 1932–1933 рр. на самих українців: вище партійне та державне керівництво Української СРР,

³⁷ Козицький А. *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки)*. Львів: «Літопис», 2012. С. 192.

³⁸ Прудникова Е., Чигирин И. *Мифология «голодомора»*. С. 391.

керівництво колгоспів, а також самих українських селян, які буцімто й були головними творцями голоду 1932–1933 рр. Головними тезами цієї наративної стратегії є твердження про те, що: урожай погано зібрали і зберігали неналежним чином (відповідальні за це – низові ланки влади в Україні); вже після того, як голод почався, керівництво УСРР тривалий час намагалося утримати його в таємниці від Москви, через що вища влада СРСР про Голодомор взагалі не знала, а коли у Москві дізналися про голод, очільники УСРР продовжували дезінформувати вище керівництво СРСР, через що Й. Сталін не володів повнотою інформації про ситуацію й міг недооцінювати масштаби голоду; безпосереднім вилученням хліба в Україні займалися самі українці. Цілковито новою вигадкою, яка з'явилася у російському інформаційному просторі на початку ХХІ ст., стали заяви про існування «впливового українського лобі» у вищому керівництві СРСР: «присутність великого українського лобі у радянських верхах в 1932 році перекладає відповідальність за так званий “голодомор” саме на них, – що ж вони не заступилися за своїх співвітчизників?»³⁹.

Спроби представити керівництво Української СРР як головного творця Голодомору можна оцінити як розвиток тези сталінської пропаганди про те, що порушення законності та злочини під час колективізації та розкуркулення вчиняли насамперед приховані троцькісти та інші вороги сталінського керівництва, які у такий спосіб мали намір дискредитувати сталінський курс у аграрному питанні⁴⁰.

Визнаючи застосування комуністичним режимом СРСР репресій проти мешканців України під час колективізації та Голодомору, російська пропаганда намагається представити їх як результат двосторонньої ескалації насилля у ході протистояння українців та радянської влади. Відповідно до логіки російських пропагандистів, саме активний опір «українських куркулів і петлюрівців» спровокував владу на застосування сили. Брутальність протистояння влади і народу під час Голодомору нібито була симетричною. Більше того: у сфальшованій російськими пропагандистами картині минулого саме комуністичний режим змушений реагувати на провокаційні дії українських націоналістів, які підступно намагалися дезорганізувати сільськогосподарський сектор України.

Перенесення відповідальності за вчинені злочини із винуватців на жертв є поширеною практикою заперечення геноциду. Російська пропаганда у цих спробах спотворити картину минулого не є оригінальною. О. Пруднікова та І. Чигирін твердять: «Тепер про організаторів голоду й тих, хто ними не є. ... Хто приклав руку? Усе ще численні вороги сталінської команди, аграрної реформи й радянської влади у цілому в зворушливому єднанні з милими сусідами, першою чергою поляками. Але головний організатор голоду, на нашу думку – НЕП. Ще селянські повстання 1918–1921 років мали причиною один-єдиний фактор: заборону спекуляції продовольством. Їх організатори воювали не за білих, есерів чи міфічний селянський рай, а за вільні ціни на хліб. Ті ж причини лежали в основі хлібних воєн 20-х років й постійних голодовок, причиною яких були природні закони хлібного ринку. До 1932 року вільний ринок в СРСР був вже наполовину розгромлений, але розгромлений знизу –

³⁹ Миронин С. «Голодомор» на Руси. С. 55.

⁴⁰ Козицький А. Дослідження Голодомору та геноцидні студії. С. 76.

знищено клас куркулів, які були основними поставниками товару для спекулянтів, а до самих спекулянтів кривава рука ОДПУ поки не дотягнулася. І ось уявіть собі: 1932 рік. У СРСР пристойний врожай, але наполовину розбазарений й вгроблений. У Східній Європі – неврожай. Чудова кон'юнктура для торгівців хлібом. А поставника немає! Й тоді торгівці почали скуповувати крадене. Вільний ринок, який до того часу став майже повністю чорним, як гігантський порохотяг викачував із села продовольство – все, до чого міг дотягнутися»⁴¹.

У неофіційному наративі заперечення Голодомору-геноциду російські пропагандисти приділяють помітну увагу заявам про те, що серед українських жертв Голодомору, буцімто, не було жодних антикомуністичних та самостійницьких настроїв: «Що стосується можливості відновлення української державності в 30-ті роки, то для того, щоб її усунути, зовсім не було потреби розправлятися з українським селянством. Навпаки, селяни краще, ніж будь-хто ще, пам'ятали, яким кривавим анекдотом обернулася горезвісна «державність» під час громадянської війни. Через українські села прокотилися всі благодійники, яких закликали для зміцнення своєї влади численні українські уряди, – німці, австрійці, румуни, поляки, зрештою, місцеві бандити, які частково представляли собою збройні сили цієї самої влади. Всі вони хотіли їсти й, відповідно, всі грабували. Щоб повернутися до теми «державності», потрібно було дочекатися часів, коли вже не лишиться тих людей, які б пам'ятали Громадянську війну, й лише після цього стало можливим повторення самостійної української держави. «Самостійність» тоді, так як й тепер, була перш за все політичною, інтелігентською забавою, й для усунення даної загрози бити потрібно було політичну верхівку та інтелігенцію, чим й займалося НКВД всі 30-ті роки. А до чого тут селяни?»⁴².

Особливо агресивний та брутальний характер пропагандистське заперечення Голодомору має у російськомовному сегменті світової мережі Інтернет. Опубліковані там російськими авторами тексти із запереченнями Голодомору характеризуються грубістю та зверхністю, а за своєю формою дуже часто представляють типову мову ненависті. Водночас із тим, помітно, що призначені для Інтернету пропагандистські наративи заперечення Голодомору допасовані до певних ідеологічних чи навіть рекламних матриць. Серед авторів найбільш яскравих інтернет-публікацій російського сегменту світової мережі на тему заперечення Голодомору: Ілля Білоус⁴³, Тимур Глазков⁴⁴, Олексій Кунгуров⁴⁵, Руслан Веснянко⁴⁶ та ін.

⁴¹ Прудникова Е., Чигирин И. *Мифология “голодомора”*. С. 390.

⁴² Там само. С. 12–13.

⁴³ Белоус И. *Мифы о Сталине: Голодомор. Тотальная фальсификация (в 3-х част.)*. Опубліковано 3 вересня 2015 р. URL: <https://cont.ws/@iliabelous/117646> (дата звернення 26.09.2021 р.)

⁴⁴ Глазков Т. *Сказка про Голодомор*. Опубліковано 7 листопада 2019 р. URL: <https://coollib.com/b/496120-timur-evgenevich-glazkov-skazka-pro-golodomor/readp> (дата звернення)

⁴⁵ Кунгуров А. *Делай что должен, и будет что будет*. Опубліковано 23 березня 2019 р. URL: <https://kungurov.livejournal.com/tag/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80> (дата звернення 26.09.2021 р.)

⁴⁶ Веснянко Р. *Родина украинского голодомора – в США*. Опубліковано 25 листопада 2016 г. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2016/11/25/rusla> (дата звернення 28.04.2021 р.)

«Нормалізація» Голодомору

Помітною тенденцією російської пропаганди останніх років є спроби «нормалізації» Голодомору, представлення його як типової для своєї епохи події. Релятивізуючи злочинну політику комуністичного режиму СРСР, російська пропаганда відкликається до загальної ситуації міжвоєнного періоду, яка буцімто характеризувалася широким застосуванням насилля у внутрішньополітичному житті усіх країн світу. Наводячи приклади випадків масового порушення прав людини та жорстокості у історії різних країн світу кінця XIX – початку XX ст., російські пропагандисти пробують довести, що брутальне нехтування правами людини та навіть їх масові винищення у певні історичні періоди були цілком «нормальною» політичною практикою.

У контексті Голодомору велику увагу російська пропаганда приділяє уявному голоду, який в 1932–1933 рр. буцімто вразив США і жертвами якого нібито стали від 5 до 8 млн американців. Таку карколомну заяву у жовтні 2008 р. зробив російський економіст та підприємець Борис Борисов, якого російські журналісти представляли як «дослідника історії XX ст.»⁴⁷. Описуючи вигадані страждання американських фермерів, Б. Борисов підводив своїх читачів до думки, що голод начебто був звичною річчю для 1930-х рр. навіть у високорозвинених країнах світу. Російська пропаганда охоче взялася тиражувати вигадки Б. Борисова про те, що багато людей у США померли не лише від голоду, а й перебуваючи на громадських роботах, організованих державною адміністрацією під час Великої депресії. Називаючи ці громадські роботи «американським ГУЛАГом», російські пропагандисти стверджували, що «через нього пройшли 8,5 млн осіб»⁴⁸.

Ще однією формою «нормалізації» Голодомору стало перекладання відповідальності за голод 1932–1933 рр. на країни Заходу, які нібито змусили радянський уряд розплачуватися за раніше поставлене промислове обладнання саме під час голоду. Відповідно до цієї версії, не володіючи достатніми запасами валюти, СРСР мусив під час Голодомору продавати зерно, якого бракувало для власного споживання. У такий спосіб російські пропагандисти пробують поділити відповідальність за геноцид між сталінським режимом та урядами тих країн, які купували у нього хліб. При цьому сучасна російська пропаганда, звісно ж, замовчує той факт, що у 1932–1933 рр. Москва послідовно та вперто стверджувала, що жодного голоду в Україні немає. Такий спосіб імплікативного заперечення релятивізує відповідальність сталінського режиму, перекладаючи частину відповідальності на уряди країн Заходу, які купували хліб в СРСР у першій половині 1930-х рр.

Ще одна технологія розмивання об'єктивної картини Голодомору полягає у його порівнянні з іншими подіями історії, які не були геноцидами, наприклад, Великим голодом в Ірландії середини XIX ст. чи Бенгальським голодом 1942 р.

Пропагандистське заперечення Голодомору-геноциду в сучасній Росії демонструє важливу тенденцію радикалізації ступеня заперечення. Певні твердження, які початково з'являлися як «божевільні» версії, у міру свого

⁴⁷ *Настоящий голодомор был не СССР, а в США!* Оpubліковано 19 серпня 2009 р. URL: <https://www.kp.ru/daily/24346.4/535294/> (дата звернення 26.09.2021 р.). Тиражуванню цієї вигадки прислужилася російська телекомпанія «Russia Today», яка 22 жовтня 2008 р. опублікувала інтерв'ю із Б. Борисовом, у якому він викладав свої фантазії.

⁴⁸ Веснянко Р. *Родина українського голодомора – в США*. Оpubліковано 25 листопада 2016 г. URL: <https://easaily.com/ru/news/2016/11/25/rusla> (дата звернення 28.04.2021 р.)

повторення, набували статусу квазі-істини. Яскравим прикладом такої трансформації може слугувати теорія про те, що велика частина жертв Голодомору-геноциду нібито була спричинена грибковими захворюваннями зернових, які, буцімто, особливо поширилися в Україні в 1932–1933 рр. Першим цю версію, досить обережно запропонував С. Міронін у 2009 р. За його словами: «Ще однією хворобою, яка вразила хліба й знизила урожай в 1932 році, була спориння, яка особливо поширилася в 1932 році ... Споживання у їжу враженого спориннею зерна жита веде до захворювань, які супроводжуються галюцинаціями. Цей факт *міг стати* (виділення. – А. К.) однією із причин надзвичайно високої смертності від голоду в 1932 році, порівняно із іншими випадками голоду»⁴⁹. Через чотири роки О. Пруднікова та І. Чигирін додали до версії С. Міроніна власну інтерпретацію: «Грибки, дійсно, дуже любили плодитися в різного роду схронах і ямах. Однак, версія, що, коли у людей закінчувався чесно зароблений хліб, вони поневолі лізли в ями, таємно мололи зерно й травилися – надто проста, лежить, можна сказати, на поверхні, і як все, що перебуває на поверхні, дещо легковажна. Селяни чудово знали, як виглядає зіпсоване зерно, якими є наслідки його вживання у їжу, а кількість хліба, потрібну для харчування однієї родини, можна перебрати й руками. Але хто завадить здавати й приймати зіпсоване зерно у вигляді хлібопоставок? Пам'ятаєте фільми, як продзагони шукають хліб, розкопують ями й вивозять знайдене на підводах? Міські комсомольці могли й не знати, що вивозять не життя, а смерть. Усе ж навряд чи зіпсоване зерно могло у масовій кількості просочуватися через всі санітарні кордони на шляху від клуні чи ями до державного хлібозаводу... Порущували, звичайно, але все ж не в масовому порядку. Але ще існував і чорний ринок – ось йому ніхто не указ! На таємних млинах мололи все що завгодно, лишень би ваги побільше, і отруйне борошно й крупа потрапляли в кооперативи та на чорний ринок. Можливо є й інше пояснення настільки жахливої смертності від ентеритів і колітів. Нам до голови воно не приходить»⁵⁰.

Натомість у опублікованих в Інтернеті в 2018–2019 рр. статтях вже міститься пряме твердження, що основна частина жертв Голодомору померла від мікотоксикозу через отруєння зерном, яке зіпсувалося через грубе порушення умов його зберігання. Більше того, відомий російський блогер О. Кунгуров твердив, що більшовицька влада свідомо вдавалася у 1932–1933 рр. до примусового вилучення отруєного зерна в українців, оскільки цей крок був спробою порятунку українців від неминучої смерті через отруєння⁵¹.

Заперечення Голодомору у сучасній Росії відбувається у тісному взаємозв'язку із фальсифікаціями української візії Голодомору-геноциду. Не маючи аргументів для наукової дискусії із українськими наративами Голодомору-геноциду по суті, пропагандистський апарат Російської Федерації штучно створює власну версію буцімто «української» картини голоду 1932–1933 рр. Такі «українські теоретичні уявлення» про Голодомор російські пропагандисти грубо конструюють із обмеженого набору некритичних кліше, які мають дуже мало спільного із дійсністю. Завдяки цьому створюється об'єкт

⁴⁹ Миронин С. «Голодомор» на Руси. С. 106–107.

⁵⁰ Пруднікова Е., Чигирин І. Мифология «голодомора». С. 390.

⁵¹ Кунгуров А. *Делай что должен, и будет что будет*. Опубліковано 23 березня 2019 р.
URL: <https://kungurov.livejournal.com/tag/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80> (дата звернення 26.09.2021 р.)

для критики із заздалегідь заданими негативними характеристиками. Саме цю сфальсифіковану «позицію України» щодо Голодомору-геноциду російські пропагандисти згодом й беруться спростовувати.

Для того, аби полегшити собі завдання, російська пропаганда постійно наголошує, що імпліцитна картина Голодомору-геноциду в Україні не є єдиною, а українські дослідники нібито, ще й досі не сходяться у оцінках того, що вчинив більшовицький режим у 1932–1933 рр. Роблячи такі заяви, російські пропагандисти покликаються на заяви та публікації Георгія Касьянова, Дмитра Веденєєва та Олексія Толочка, котрих представляють як «незаангажованих українських істориків».

Незважаючи на примітивність пропагандистських прийомів неґації Голодомору, представлених у неофіційному наративі заперечення геноцидного характеру голоду 1932–1933 рр., їх не варто недооцінювати. Колективна пам'ять про важливі сторичні події у сучасному світі великою мірою залежить від представлення цих подій у масовій культурі. Немає жодного сумніву в тому, що для мільйонів людей масова культура та світова мережа Інтернет натеper є головними джерелами історичних знань. Натомість для пропагандистів масова культура залишається інструментом утримання у фокусі суспільної уваги тих чи інших наративів.

Ще одним важливим чинником, який слід враховувати оцінюючи руйнівний потенціал російської пропаганди спрямованої на заперечення Голодомору, є надзвичайна лабільність сучасної масової культури щодо авторитетів, експертних оцінок, змісту самих соціальних понять. Для сучасної масової культури не існує жодних авторитетів, а експерти несподівано з'являються із безвісти й так само зникають у нікуди. Багатьом людям подобається емоційно-експресивний та максимально спрощений спосіб подачі матеріалу. Імітована у соціальних мережах масовість підтримки певного (часто-густо безпідставного) твердження стає важливішою, аніж аргументована точка зору наукової монографії чи справжність експертів.

Висновки

Заперечення Голодомору у Російській Федерації відзначається своєрідною дворівневістю: поряд із офіційним наративом заперечення Голодомору, який представляє російська історіографія, у другій половині 2000-х рр. у Росії з'явився й неофіційний наратив полемічно-публіцистичного заперечення. Цей неофіційний наратив слугує, головнo, для внутрішнього вжитку – мобілізації росіян для підтримки влади. Протидіючи визнанню Голодомору актом геноциду на міжнародній арені, Російська Федерація не використовує найбільш одіозних схем цього неофіційного наративу заперечення сталінського злочину проти Українського народу.

Російська оцінка Голодомору зводиться до того, щоб визнати його свого роду «нешасним випадком на виробництві». Відповідно до запропонованої Москвою логіки голод 1932–1933 рр. спричинило бажання Кремля провести пришвидшеними темпами індустріалізацію у бідній та відсталій країні. При цьому, як наголошують російські науковці та пропагандисти, Й. Сталін діяв в умовах крайньої необхідності, бо форсовані темпи індустріалізації нібито зумовлювалися загрозою воєнного вторгнення до СРСР.

Росія наполягає на тому, що сталінська політика щодо України під час Голодомору нічим не відрізнялася від політики щодо селян у інших регіонах СРСР. Заперечуючи антиукраїнський характер політичного курсу Кремля

початку 1930-х рр., російські історики та пропагандисти вперто ігнорують процеси згортання «українізації», а також репресії проти української інтелігенції та церкви, які відбувалися синхронно із підготовкою та проведенням Голодомору-геноциду.

Запропонована ще у радянський період теза про однакову інтенсивність голоду 1932–1933 рр. в усіх регіонах СРСР, у пропагандистському наративі сучасної Росії трансформувалася у твердження, що російські регіони нібито постраждали від голодування навіть сильніше, ніж Україна. Російська пропаганда твердить, що число жертв голоду 1932–1933 рр. в СРСР за межами України, буцімто є навіть більшим, ніж кількість жертв Голодомору в Україні.

Заперечення Російською Федерацією геноцидного характеру Голодомору є запереченням права України на власну історію, а отже, й прихованою формою заперечення права українців на незалежне державне існування.

УДК:94(477.63)''1932/1933''

Олександр Комарніцький,
доктор історичних наук,
професор, академік Національної академії наук
вищої освіти України, професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

**ОРГАНІЗАЦІЯ ХАРЧУВАННЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ
ОСВІТИ УСРР В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.**

У статті характеризується організація харчування студентів педагогічних закладів освіти у роки Голодомору 1932–1933 рр. Зазначається, що влада, дирекції навчальних закладів намагалися надавати допомогу голодуючому студентству, однак ці заходи не могли суттєво йому допомогти. Йдеться також про те, що у більшості їдалень панувала антисанітарія і тиснява, їжа була малокалорійною, неякісною.

Ключові слова: Голодомор, студенти, харчування, їдальня, інститут.

The article characterizes the organization of food for students of pedagogical educational institutions during the Holodomor of 1932–1933. It is noted that the authorities and the directorates of educational institutions tried to help the starving students, but these measures could not significantly help them. It is also said that in most canteens, which were dominated by unsanitary and cramped, food was low in calories, low quality.

Key words: Holodomor, students, food, canteen, institute.

Проблема Голодомору 1932–1933 рр., незважаючи на низку праць, що з'явилися у добу державної незалежності України, на сьогодні продовжує бути актуальною і потребує подальшого дослідження. Зокрема, недостатньо вивченим є становище студентства педагогічних закладів освіти у ці роки. Окремі аспекти життєдіяльності молоді містяться у працях С. В. Кульчицького¹, В. М. Даниленка², О. Л. Рябченко³, О. М. Завальнюка⁴, А. І. Гринька⁵, С. В. Воловника⁶, І. Г. Шульги⁷, В. А. Нестеренка⁸, а також у

¹ Кульчицький С. В. *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ: Наш час, 2007. 424 с.

² Даниленко В. М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 145–155.

³ Рябченко О. *Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія*. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.

⁴ Завальнюк О. «Більшовики приймають рішення, щоб їх виконувати». *Голод на Поділлі: книга свідчень* / Ред.-упоряд. В. Мацько. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 23–33; Завальнюк О. Кам'янецьчина і Всеукраїнський голодомор 1932–1933 рр. *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський, 1992. Т. 2. С. 46–48.

⁵ Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932–1933 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* / [редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 9. С. 287–300.

⁶ Воловник С. В., Крылов Н. В. *Мелитопольський пединститут: страницы истории*. Мелитополь: Изд. дом Мелитоп. городс. типографии, 2014. 170 с.

нашій монографії⁹. Водночас комплексно дана проблема не вивчалася. Наше дослідження ґрунтується на низці архівних джерел і матеріалів тогочасної періодики, які вперше введено до наукового обігу, і присвячене висвітленню організації харчування студентів-педагогів у драматичні 1932–1933 рр.

Студентство педагогічних закладів освіти відчуло на собі лихоліття голоду 1932–1933 рр. Складно було у цей драматичний період у нашій історії організувати харчування молоді. З точки зору історичної правди маємо констатувати, що влада намагалася надавати допомогу голодуючому студентству. Так, 5 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У розпорядилося повністю забезпечити харчами студентів м. Кам'янця. Це сталося після того, як наприкінці квітня сюди навідався секретар ЦК КП(б)У П.П. Любченко¹⁰. 5 лютого 1933 р. Народний комісаріат постачання УСРР встановив гарантійне постачання студентам першого списку за нормами, що визначені для робітників першого списку. Студентів, які проходили по другому списку, забезпечували так: у Харкові і Дніпропетровську – по 500 г хліба на одну особу, у Києві та Одесі – по 400 г. Їм надавали також крупи або макарони – 500 г, цукор – 600 г, консерви – 2 коробки, кондитерські вироби – 1 кг на місяць. Постачання студентів інших міст проводили обласні відділи постачання за рахунок місцевих фондів та відповідних норм і списків¹¹. Студентам Коростишівського педтехнікуму в 1932 р. на випускний вечір райком партії виділив 1,5 пуд. пшеничного борошна¹².

Намагалися надавати допомогу студентам і дирекції навчальних закладів. Наприклад, у Черкаському ІСВ завдяки додатковим фінансовим вливанням, які провело керівництво вишу, з 15 січня 1933 р. у їдальні покращилися якості харчування, гігієнічні умови, зменшилося чекання у чергах¹³. У 1933 р. у Житомирському педінституті весь врожай, зібраний у допоміжному господарстві, крім посівного матеріалу, передали до їдальні. Близько 80% продуктів закуповували у колгоспах, прикріплених до інституту. Завдяки цьому студенти отримували тричі на день гарячу страву середньої калорійності (15 г жирів на особу)¹⁴. Для студентів Вінницького ІСВ харчування покращилось з 24 лютого 1933 р. Щоправда, його вартість зросла з 85 коп. до 1 крб 50 коп. Щоденно студенти почали отримувати 300 г хліба. Для покращення харчування з городу міського робітничого кооперативу, який у

⁷ Шульга І. Г. *Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р.* Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. 226 с.

⁸ Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський в 1933 році. *Голод 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки*: матер. республ. наук.-практ. конф., Хмельницький, 20 жовтня 1993 р. / [редкол.: А. Г. Філінюк (гол.), П. Я. Слободянюк, Л. О. Тимофєєва та ін.]. Хмельницький, 1993. С. 39–40.

⁹ Комарніцький О. Б. *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.: монографія*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.

¹⁰ Завальнюк О.М. «Більшовики приймають рішення, щоб їх виконувати». С. 23–33.

¹¹ Про поліпшення постачання студентів вишів та втишів: Постанова Народного Комісаріату постачання УСРР № 59 від 5 лютого. *Студент революції*. 1933. № 5. С. 29.

¹² Писарська Г. В. Педагогічне училище в 1917–1941 роках. *Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини*: зб. наук. пр. / [редкол.: В. О. Єршов (гол. ред.), Л. В. Баженов, П. В. Білоус та ін.]. Житомир: Волинь, 1999. Ч. 1. С. 66.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 150. Арк. 142.

¹⁴ Там само. Спр. 149. Арк. 149.

1932 р. був оброблений силами студентів, по собівартості передали для їдальні 427 пуд. картоплі, 137 пуд. столового буряка, 183 пуд. капусти, 56 пуд. огірків, 6 пуд. цибулі, 68 пуд. моркви¹⁵. В Уманському ІСВ для хворих із стипендіального фонду виділяли кошти для покращення харчування: їм щодня додатково давали 1 стакан молока¹⁶.

Все ж ці заходи не могли суттєво допомогти студентству¹⁷. Крім того, часто постанови, які ухвалювалися владними та партійними органами, накази дирекції закладів залишалися лише на папері і не виконувалися (наприклад, у Бердичеві не виконали постанову пленуму партійного комітету про збільшення норми хліба для студентів і поліпшення громадського харчування)¹⁸.

Як і в попередні роки, у більшості їдалень панувала антисанітарія, тиснява, внаслідок чого утворювалися великі черги. Наприклад, у їдальнях Куп'янського¹⁹ і Ніжинського педтехнікумів вишикувалися черги через відсутність ложок, у зв'язку з чим студенти змушені були витратити на обід близько трьох годин, що не могло не позначитися на освітньому процесі²⁰. 17 грудня 1932 р. у газеті «Радянська Волинь» дописувач П. Соп сигналізував, що їдальня Житомирського ІСВ «нагадує своїм видом не культурну радянську їдальню, а якусь занедбану середньовічну корчму, вогкий, брудний льох»²¹. Крім того, вона потребувала розширення²². У листопаді 1933 р. повідомлялося, що столи після кожної зміни не витирали, на них не було клейонок, довго йшла видача обідів²³. З Кам'янець-Подільського педінституту у жовтні 1933 р. інформували, що у їдальні були «щоденні черги й повний антисанітарний стан»²⁴. Тоді ж у Польському педінституті мали місце «бруд і відсутність культурності, великі черги»²⁵. Подібне спостерігалось і в інших студентських їдальнях міста²⁶. Зокрема, не дотримувалися санітарних вимог у Київських ІСВ та ІПО²⁷. Жахливим був санітарний стан їдальні № 5 м. Кам'янця-Подільського, де, зокрема, харчувалися студенти педтехнікуму: «Навколо хмарами літали мухи. На кухні всі казани стояли відкриті. На столі лежала нарізана капуста, нічим не прикрита. На підлозі, недалеко від коробки зі сміттям, стояло відро з м'ясом, теж нічим не прикрите. Навкруги були бруд і нечистоти. Кухарі ходили без спецодягу. Миски та ложки мились у брудній воді, не просушувались. У коморі знаходилась гнила тюлька, надіслана Коопхарчем, яку давали якось на вечерю, але студенти відмовились її їсти»²⁸.

¹⁵ Там само. Спр. 150. Арк. 160.

¹⁶ Там само. Арк. 23 зв.

¹⁷ Гринько А. І. Становище науково-педагогічної інтелігенції. С. 128.

¹⁸ Держархів Вінницької області. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 82.

¹⁹ Галицький. З їдальнею не все гаразд. *Студент революції*. 1932. № 4. С. 33.

²⁰ Дешко І. Черги через ложки. *Студент революції*. 1932. № 19–21. С. 30.

²¹ Соп П. Покращити культурно-побутові умовини студентства. Боротись за культурний інтернат, за культурну студентську їдальню. *Радянська Волинь*. 1932. 17 грудня. № 173. С. 2.

²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 93.

²³ Держархів Житомирської області. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 23.

²⁴ Держархів Хмельницької області. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 87.

²⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 77.

²⁶ Там само. Ф. Р. 716. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 37–39.

²⁷ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / Редакційна колегія: Л. М. Черновецький (гол.), Д. Я. Басс, В. К. Борисенко; авт. кол.: В. І. Марочко (відп. ред.) та ін.]. Київ: Фенікс, 2008. С. 309.

²⁸ Гринько А. І. Становище науково-педагогічної інтелігенції, студентства та учнівства Хмельниччини під час Голодомору 1932–1933 рр. *Геноцид 1932–1933 рр. на Хмельниччині*:

Уманський студент О. Лукашевич у своїй замітці звертав увагу на те, що зі стелі капала вода²⁹. Про це ж йдеться у ще одній публікації невідомого автора³⁰. Невдовзі їдальню закрили. Студентство змушене було користуватися послугами загальноміської їдальні, вистояючи у чергах по 2–3 години. Обладнано їдальню було погано, не вистачало ложок, панувала антисанітарія («у харчах часто можна знайти комах») ³¹. Один із дописувачів журналу «Студент революції» інформував, що майже всі випадки «дезертирства» з Корсунського педтехнікуму «пояснюються, головню, зовсім незадовільною постановкою громадського харчування... Санітарний стан харчів поганий...». У Шепетівському педтехнікумі мали місце випадки, коли «одержали олію, але вона чомусь-то наполовину [була] з гасом».

У цей важкий для студентів час з боку посадових осіб, а також працівників їдалень траплялися зловживання. З Ніжинського ІСВ повідомляли, що голодного 1933 року завідувач крамниці Руф і продавці Роговинський і Кобзистий виписували хліб на студентів, яких насправді не існувало, а потім ділили його між собою і спекулювали. Шахраїв заарештували, а їхню справу передали до прокуратури³². У Житомирському ІСВ персонал їдальні приховував частину продуктів. Зокрема, замість отриманого від коопхарчу на 400 осіб масла в казан попадав лише 1 фунт. З «вермишелевого супу вермішель куховари витягають і жарять для свого споживання, а студенти їдять – саму воду». На ці недоліки профком уваги не звертав³³. Директор цього ж вишу В. П. Гоца у грудні 1932 р. в зв'язку з «продовольчими труднощами» на загальних зборах студентів заявив, що у виші буде вчитися той, хто привезе з дому продукти³⁴. У Вінницькому ІСВ завідувача студентською їдальнею за махінації з харчами зняли з роботи і віддали до суду³⁵. У цьому виші становище ускладнювали також недостатня кваліфікація і безвідповідальність персоналу їдальні. Мали місце часті запізнення з видачею їжі, невміла організація самого процесу її видачі, внаслідок чого скупчувалися великі черги, що повною мірою відбивалося на ході навчання³⁶. Малокваліфікованим був персонал їдальні Кам'янець-Подільського ІСВ. Її керівництво не звітувало про свою роботу, що призводило до крадіжок³⁷. До згадуваної вже нами Кам'янець-Подільської їдальні №5 часто заходили знайомі завідувача їдальні, і він наказував давати їм обіди без талонів³⁸.

причини, жертви, наслідки: матер. всеукр. наук.-практ. конф., Хмельницький, 19–20 листопада 2008 р. / Редакційна колегія: М. П. Вавринчук (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2008. С. 131.

²⁹ Лукашевич О. Штучний дощ. *Студент революції*. 1932. № 1. С. 25.

³⁰ Г-ка. Уманські помії. *Студент революції*. 1932. № 4. С. 33.

³¹ Справа була в Умані. *Студент революції*. 1932. № 2–3. С. 33.

³² Слідом за листом. *Студент революції*. 1933. № 5. С. 28.

³³ Яlachova Г. Справа в їдальні. *Студент революції*. 1932. № 16. С. 25; Держархів Житомирської області. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 12.

³⁴ Держархів Житомирської області. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 22; Спр. 46. Арк. 10, 21.

³⁵ Лисий А. Історичний факультет ВДПУ (1930-ті – 1941 рр.) *Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження)*: матер. XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф. м. Вінниця, 20–21 жовтня 2011 р. / Редакційна колегія: Ю. А. Зін'юк (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 65.

³⁶ Держархів Вінницької області. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 33.

³⁷ Гринько А.І. Становище науково-педагогічної інтелігенції. С. 129.

³⁸ Там само. С. 131.

Зловживання допускали і студенти. У лютому 1933 р. студент III курсу Миколаївського ІСВ Сербенко у гуртожитку спекулював борошном та мануфактурою³⁹.

Труднощі з харчуванням викликали «нездорові настрої» серед студентства, яке особливих перспектив на поліпшення становища не бачило, як, приміром, у Херсонському ІСВ⁴⁰. У газеті «Комуніст» кам'янецькі студенти інформували: «На сьогоднішній день наше студентство м. Кам'янця в надзвичайно поганих умовах живе й не знає причин, хто ці умови склав йому. Студентство в сучасний момент надзвичайно обурене, але цієї обурливості не виявляє. Але коли надалі студентство буде голодне, холодне та обшарпане, як до цих пір, то ця обуреність виявлятиметься страйками або демонстраціями протесту проти такого життя»⁴¹. Цікаво, що у Київському ІСВ у 1932 р. абсолютна більшість студентів проігнорували урочисті збори, приурочені Жовтневій революції, які мали відбутися 6 листопада, оскільки стояли у черзі за пайком. Тому святкування змушені були перенести на 10 листопада⁴². У січні 1933 р. київський студент Бучак так описав тогочасне студентське життя: «Студентське життя в Україні жахливе... Саме таку «Радянську волю» всі відчують. Навіть немовлята ні в селах, ні в містах не бачать молока, бо воно або дороге, або його зовсім нема... Невдоволення народних мас зросло до максимуму... Український народ зараз голодний. Якби хто-небудь вмів викресати іскру, то отримав би велетенську пожежу, яка помінялася би в гігантський повстанський рух по всій радянській Україні»⁴³. Свідок тих подій Є. Сакевич-Даллас, яка пізніше емігрувала за кордон, згадувала: «Моя сестра, її чоловік і я вирвались до Києва, де жив мій брат-студент. Студенти повставали проти комуністів. Мій брат і ще 3000 студентів [цей показник, на нашу думку, є завищеним. – Авт.] з його університету [Київського ІПО та ІСВ. – Авт.] були заарештовані і вислані на три роки на тяжку працю, як політично засуджені»⁴⁴. Один з київських студентів Г. Ткаченко 18 червня 1932 р. у листі до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора писав: «Ви не уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині й т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50 та й то такі, що падають. Люди страшенно голодують. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь у 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім вигнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»⁴⁵. Невдоволення політикою радянської влади мало місце і в інших вишах.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 32; Держархів Миколаївської області. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 89, арк. 64.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1801. Арк. 54.

⁴¹ Шульга І. Г. *Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р.* С. 147.

⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 22.

⁴³ *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб* / Редакційна колегія: Є. Беднарек, С. Богунов, С. Кокін та ін. Варшава, Київ, 2008. Т. 7: Голодомор в Україні. 1932–1933. С. 445–446.

⁴⁴ *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ.* С. 281.

⁴⁵ Кульчицький С. В. *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення.* С. 202.

Невдоволення студентства викликала і та обставина, що педагогічні заклади освіти гірше забезпечувалися ніж заклади, які належали до інших відомств. Так, у Харкові студенти педінституту отримували 400 г хліба, а хіміко-технологічного – 600, авіаційного – 800⁴⁶. У Глухівських ІСВ та педтехнікумі норму забезпечення молоді знизили до 300 г, натомість молоді коноплярського інституту видавали по 700 г.⁴⁷ У Бердянському педтехнікумі студентам видавали 300 г хліба, у той же час студентство індустріального і медичного технікумів отримувало по 600 г. Крім того, у технікумі закрили їдальню, внаслідок чого молодь змушена була харчуватися у коридорі⁴⁸.

Таким чином, у 1932–1933 рр. мали місце суттєві труднощі у забезпеченні студентів продуктами харчування. Влада, дирекції навчальних закладів намагалися надавати допомогу голодуючому студентству, однак ці заходи не могли суттєво йому допомогти. Крім того, часто постанови, які ухвалювалися владними та партійними органами, накази дирекції закладів залишалися лише на папері і не виконувалися. У більшості їдалень панували антисанітарія і тіснява, їжа була малокалорійною, неякісною. Водночас, у цей важкий для студентів час з боку посадових осіб, а також працівників їдалень траплялися зловживання. Труднощі з харчуванням викликали опозиційні настрої серед студентства.

⁴⁶ Рябченко О. *Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія*. Харків: ХНАМГ, 2012. С. 320.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 149. Арк. 114.

⁴⁸ Довгополов, Огульчанський. Обід на вікні. *Студент революції*. 1932. № 31–32. С. 26.

УДК [94:341.485](477)"19":323(470+571)"20"

Victoria A. Malko,
faculty member and founding coordinator
of the Holodomor Studies Program in the
Department of History at California
State University, Fresno

THE HOLODOMOR GENOCIDE DENIAL AS PART OF RUSSIA'S HYBRID WAR AGAINST UKRAINE

Заперечення Голодомору є одним із ключових компонентів гібридної війни Росії проти України. У цій гібридній війні беруть участь засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення), соціальні мережі, Інтернет, платні пропагандисти, які підпорядковуються кремлівським історикам, а також п'ята колона та агенти впливу в Україні – прихильники «руського міра», які страждають від синдрому «гомо советікуса». Усі ці сили дотримуються визначеного у Москві курсу, який покликаний загострити ситуацію в Україні.

Ключові слова: Голодомор, Росія, пропаганда, заперечення геноциду.

The Holodomor denial is one of the key components in Russia's hybrid war against Ukraine. This hybrid war involves mass media (print, radio and television), social media, the Internet, paid propagandists, subservient to the Kremlin historians, and the fifth column and agents of influence in Ukraine – supporters of the «Russian World,» who suffer from the *Homo Sovieticus* syndrome, the inability to think critically outside the prescribed narrative. All these forces follow the Russian demarche to aggravate the situation in Ukraine.

Key words: Holodomor, Russia, propaganda, denial of the genocide.

The Holodomor as genocide, its causes and consequences can only be understood in the context of the devilish destruction of Ukraine. This process continues today. In July 2021, Russian President Vladimir Putin authored an article, «On the historical unity of Russians and Ukrainians,» arguing that Russians and Ukrainians being «one people» sharing a language and cultural traditions, thus denying the existence of a sovereign Ukrainian identity¹. Such understanding of history is a continuation of the imperial tradition of Peter I, who appropriated the name «Rus» for Muscovy and turned the Cossack elite into «Little Russians» after defeating Hetman Ivan Mazepa². Such interpretation of history exacerbates the post-genocidal syndrome in Ukrainians' genetic memory about Vladimir Lenin's Red Terror, which soaked in blood the Ukrainian countryside, and the famine of the 1921–1923, which suppressed the national liberation struggle, as well as the Kremlin's greatest crime, Stalin's Holodomor genocide of the 1930s, when a theory of a «unified proto-Russian people» was established to subvert the survival of Ukraine's historical narrative³.

¹ Putin V. On the Historical Unity of Russians and Ukrainians. July 12. 2021. URL: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>

² Antonovych M. Ongoing Russian Genocide against the Ukrainian Nation. *Academia*. 2022. March.

³ Malko V. *The Ukrainian Intelligentsia and Genocide: The Struggle for History, Language, and Culture in the 1920s and 1930s*. Lanham: Lexington Books, 2021.

The ongoing Russian genocide, in the tradition of Peter the Great and Joseph Stalin, might propel Vladimir the (not so) Great⁴ to world leadership and regional dominance that would sustain the Soviet historical narrative glorifying the greatness and the exclusivity of the Russians, their language and culture under a new guise – the «Russian World,» the doctrine rooted in Russian nationalism⁵. Burning of «brother Slavs» on the battlefields of Donbass, as historian Vasyl Marochko has poignantly noted, is a consequence of the rehabilitation of Stalinism, the revision of the past, and the Holodomor denial.

The distortion of the truth about the Holodomor as genocide continues to this day. It is a part of Russian hybrid warfare against Ukraine. Using both military and humanitarian aggression and essentially the same tactics as in 1932–1933—the encirclement of certain locations that creates a humanitarian crisis, including mass starvation, the Russian political regime is trying to exterminate the Ukrainians and eliminate Ukraine as an independent state, ultimately imposing its version of history on Ukrainians and the world community, discrediting Ukrainian scholars, and undermining Ukraine's prestige on the world stage.

Alongside the war for wiping Ukraine off the face of the earth, the war for erasing Ukraine's history has emerged as an important feature of Putin's regime. Ukraine's struggle for the affirmation of the Holodomor as genocide faces the challenge of Russia's denial which protects its self-image⁶. The denial comprises an array of tactics: (1) challenging the legal definition of the Holodomor as genocide, (2) reinterpreting the genocide against the Ukrainian people as an «all-Union» famine, (3) covering up the true extent of population losses, (4) criminalizing Holodomor studies, and (5) activating pro-Russian forces in Ukraine to subvert the country from within⁷.

First, Russian historians challenge the legal definition of the Holodomor as genocide. Through diplomatic channels, Russia, as a member of the UN Security Council, is actively engaged in disinformation and subversive actions in foreign countries to prevent the recognition of the Holodomor as genocide by the United Nations and other international organizations.

In April 2008, when the NATO Summit in Bucharest, Romania, was discussing Ukraine's membership, the Russian State Duma adopted a resolution, stating «there is no historical evidence that the famine was organized on ethnic grounds»⁸. Earlier in March 2008, Valerii Loshchinin, Russia's envoy to the UN

⁴ Aron L. Vladimir the (not so) Great. *Wall Street Journal*. May 31 – June 1. 2014. C1.

⁵ Kuzio T. Putin Forever: Ukraine Faces the Prospect of Endless Imperial Aggression. *Atlantic Council*. February 13. 2020. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/putin-forever-ukraine-faces-the-prospect-of-endless-imperial-aggression/>. Kuzio argues that Putin's mix of Tsarist and Soviet Russian nationalism gave rise to a «Russian World» doctrine. The visible sign of it is the Russian World Foundation established in 2007.

⁶ Dobczansky J. Affirmation and Denial: Holodomor-related Resources Recently Acquired by the Library of Congress. *Holodomor Studies*. Vol. 1. No. 2 (2009). P. 153–162. On July 1, 2009, the Library of Congress introduced two new subject headings: *Holodomor denial literature* and *Holodomor denial*.

⁷ Malko V. Russian (Dis)Information Warfare vis-à-vis the Holodomor-Genocide. *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow* / Ed. by O. Bertelsen. Stuttgart–New York: Verlag and Columbia University Press, 2021. P. 215–262.

⁸ For a summary of the announcement, see: Госдума не признала Голодомор 1932–33 годов: Государственная Дума России отрицает признаки геноцида во время голода 1932–1933 годов на территории СССР. Дело. 2 апреля. 2008. URL:

office in Geneva, told the seventh session of the UN Human Rights Council: «We urge against political speculation on subjects related to the general, sometimes tragic, historical past, and against using this for a voluntary interpretation of the rules of international law»⁹. The diplomat also argued that Ukraine's Holodomor should not be recognized as genocide under the 1948 Convention on Genocide, forgetting to add that both Stalin and his Foreign Minister Viacheslav Molotov read through and «gutted» many of Raphael Lemkin's original ideas, especially on cultural genocide¹⁰.

Second, Russian historians advance the argument that the «all-Union famine» was a «tragedy of all the Soviet countryside,» caused by crop failures and mistakes of local leaders¹¹. The emphasis on the economic causes deflects attention from the national (in Soviet Ukraine) and ethnic (Ukrainians in the Russian republic) group targeted in the genocide. As historian Roman Serbyn of the University of Montreal has argued, the intent was to reduce Ukrainians to obedient Russified «cogs of the great state mechanism.» To achieve this goal, Stalin used lethal means, starvation imposed on the Ukrainian farmers, as well as special operations of the security police, who executed and deported to Siberia Ukrainian intellectual elites who opposed the regime. The non-lethal method was «reeducation» of the society into loyal citizens of the Russian state that Stalin was building¹². Putin's hybrid war resembles Stalin's strategy to subjugate Ukrainians using both lethal and non-lethal means.

After the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law on the Holodomor in November 2006, Russia went on an offensive. In January 2007, historian Viktor Kondrashin of Penza State Pedagogical University, on behalf of the Federal Archival Agency (Rosarkhiv), sent a letter to the then head of the State Committee on Archives in Ukraine, Olga Ginzburg, with a prospectus of a multi-volume publication under the title *Famine in the USSR, 1929–1934* based on preapproved documents from Russian archives and instructions for historians how to write about the famine «without an emphasis on Ukraine»¹³. Later in October 2007, Rosarkhiv issued a decree and instructions for Russian scholars regarding the proper presentation of the famine in generic terms as «all-Union,» a tragedy caused

<https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/gosduma-ne-priznala-1932-33-go-75225/>; see also Gutterman S. Russia: 1930s Famine Was Not Genocide. *Fox News*. April 2. 2008. URL: https://www.foxnews.com/printer_friendly_wires/2008Apr02/0,4675,RussiaUkraineFamine,00.html.

⁹ Russian Lawmakers Reject Ukraine's View on Stalin-era Famine. *Sputnik News*. April 2. 2008. URL: <https://sputniknews.com/world/20080402102830217/>.

¹⁰ Weiss-Wendt A. *The Soviet Union and the Gutting of the U.N. Genocide Convention*. Madison: University of Wisconsin Press, 2017. P. 280.

¹¹ Kondrashin V. Hunger in 1932–1933 – A Tragedy of the Peoples of the USSR. *Holodomor Studies*. Vol. 1. No. 2 (2009). P. 21.

¹² See: Holodomor in the Context of Genocide: A Narrow vs Broad Definition of Genocide. 1–2; a summary of survey findings was distributed by Lana Babij via email to a group of the Holodomor scholars on October 19, 2019.

¹³ In 2007, Viktor Kondrashin was appointed as the editor of a three-volume collection of documents from the Russian central and regional archives that presented the famine in the USSR as a common tragedy of all the people. In his presentation at the first seminar on July 19, 2010, «Russia-Ukraine: Problems of Interpretation and Assessment of the Holodomor of 1932–33,» Kondrashin admitted that his Ukrainian colleagues refused to participate in the joint project. See the transcript of Kondrashin's presentation: Кондрашин В. Голод 1932–33 гг. в научных исследованиях и исторической публицистике. Уроки истории: XX век. October 4. 2010. URL: <https://urokiistorii.ru/article/1185>.

by enforced collectivization to pay for industrialization, eliminating the «Ukrainian factor» from the historical narrative¹⁴. This collection of documents became an instrument in information warfare designed to impose the Russian political interpretation of the famine on academia and export it to Ukraine. In November 2008, on the eve of the Holodomor Remembrance Day, together with the «Historical Memory» Foundation¹⁵, the Rosarkhiv organized a conference in Kharkiv¹⁶. The conference was seen as an insult to Ukrainian national feelings. The opponents could not participate.

In 2021, while the world was sheltering in place from the COVID-19 pandemic, relentless Russian propagandists pushed through the back door of the National Bureau of Economic Research in Cambridge, Massachusetts, a non-peer-reviewed «working paper» with a new concept – the «Soviet Great Famine, 1932–33» – to spin a different interpretation of the famine and to refute the legally recognized genocide against the Ukrainian national group¹⁷. According to Canadian researcher Genevieve Parent, interpretive denial of genocide is the most dangerous method because it mixes facts and disinformation and is easily disguised as a pluralistic diversity of opinions¹⁸.

Interpretive denial of genocide is often employed by sycophant historians and demographers who work with Russian archival sources «recommended» for scholars. Useful assets among Western agrarian historians who are promoting the Soviet narrative are Stephen Wheatcroft¹⁹ of the University of Melbourne, Australia, and Mark Tauger²⁰ of the West Virginia University. They appeared as «experts» in a three-volume publication *Famine in the USSR, 1929–1934* and published monographs based on the selected documents from the Russian archives. They are actively promoting the Soviet narrative of the Holodomor even today.

Third, by concealing documents and freely interpreting official statistics, Russian historians cynically diminish the scale of the Holodomor losses to 3.5 million, sharply criticizing the Ukrainian scholars who allegedly exaggerate the

¹⁴ A summary of the contents of Decree No. 47 of the Federal Archival Agency, issued on October 17, 2007, with specific instructions on how to use a collection of documents «Famine in the USSR, 1929–1934» is available at Rosarkhiv (the Federal Archival Agency), 2008. URL: <https://web-archiv.ru/archive/507>.

¹⁵ The «Historical Memory» Foundation (Фонд Историческая память) was established in the autumn of 2008. One of its main goals is to counteract «anti-Russian» interpretation of history in the neighboring states as stated on its website URL: <http://historyfoundation.ru>.

¹⁶ Zhurzhenko T. «Capital of Despair»: Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution. *East European Politics and Societies*. Vol. 25. No. 3. (2011). P. 631.

¹⁷ Markevich A., Naumenko N., Qian N. The Political-Economic Causes of the Soviet Great Famine, 1932–33. Working Paper. July 2021. URL: <https://www.nber.org/papers/w29089>.

¹⁸ Parent G. Genocide Denial: Perpetuating Victimization and the Cycle of Violence in Bosnia and Herzegovina (BiH). *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. Vol. 10. No. 2. (2016). P. 38–58.

URL: <http://dx.doi.org/10.5038/1911-9933.10.2.1369>.

¹⁹ Davies R.W., Wheatcroft S. *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*. Vol. 5. *Industrialization of Soviet Russia*. London, UK: Palgrave Macmillan, 2003.

²⁰ Tauger M. Retrospective for Yale Agrarian Studies. September 2014.

URL: <https://agrarianstudies.macmillan.yale.edu/sites/default/files/files/papers/TaugerAgrarianStudies.pdf>; *idem*. The 1932 Harvest and the Famine of 1933. *Slavic Review*. Vol. 50. No. 1. (1991). P. 70–89.

number²¹. A team of Ukrainian demographers led by their American counterpart Oleh Wolowyna of the University of North Carolina at Chapel Hill went as far as to impose the 3.9 million²² as a «consensus» figure, which appeared in a collective letter signed by the directors of five Ukrainian academic institutions in North America. The signatories of the collective letter did not realize that it was Russia's intention to sow confusion ahead of the opening of the US National Holodomor Memorial in Washington, DC in 2015. On the eve of the ceremony, the *Sputnik International*, the preeminent Russian government-funded propaganda news outlet, launched a disinformation campaign dismissing Stalin's genocide as a hoax²³. The directors of five diaspora institutions, among them the Harvard Ukrainian Research Institute and the Canadian Institute of Ukrainian Studies, who signed the letter, succumbed to the demographers' interpretation of the Holodomor losses because they argued Russia would accuse Ukrainian scholars of incompetence if diaspora institutions and organizations use 7–10 million cited by the Ukrainian demographers as well as German and Italian diplomats in the 1930s.²⁴

According to statistical estimates by Roman Tesliuk and a team of researchers affiliated with the Institute of Regional Studies of the Academy of Sciences of Ukraine, presented at a conference in September 2021, the Holodomor genocide cost the lives of 10.5 million Ukrainians (9.1 million in Ukraine and over 1 million in the North Caucasus)²⁵. The Ukrainian scholars adopted a methodology used for estimating losses from the Cambodian genocide by focusing on geographic clusters and using district-level civil registry records rather than Soviet censuses, especially the 1939 census which is known to be falsified. In November 2021, when Russian troops amassed along the borders of Ukraine, on the eve of the Holodomor commemoration, the Russian fifth column unleashed a brutal campaign in social media to discredit a collection of documents that included the new findings. The signatories of an open letter to the leaders of Ukraine alleged that researchers affiliated with the National Holodomor-Genocide Museum, who

²¹ Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 г.: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР). *История СССР*. 1991. № 5. С. 18–26; Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии. *Отечественная история*. 2004. № 5. С. 97–111; Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР: национально-региональный аспект. *Советские нации и национальная политика в 1920 – 1950-е годы: VI международной научной конференции*. Киев, 10–12 октября 2013 г. Москва: РОССПЭН, 2014. С. 195.

²² Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a Man-made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine, 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. Vol. 42. No. 1–2. (2015). P. 53–80.

²³ Blinova E. Holodomor Hoax: Joseph Stalin's Crime That Never Took Place. *Sputnik News*. August 9. 2015. URL: <http://sputniknews.com/politics/20150809/1025560345.html#ixzz3iXdnBlyY>.

²⁴ See email from Serhii Plokhii re: «Holodomor Memorial» to Michael Sawkiw, Jr., Chairman of the US Committee for Ukrainian Holodomor Genocide Awareness of the Ukrainian Congress Committee of America, cc: Vitaly Chernetsky, George Grabowicz, Albert Kipa, Volodymyr Kravchenko, September 1, 2015, cited in: Serhiichuk V. How Millions of Deaths Were Not Included in the Statistics. *Genocide-Holodomor of Ukrainians, 1932–1933*. Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., 2018. P. 112. For a full text of the collective letter, see: Malko V. Russian (Dis)Information Warfare vis-à-vis the Holodomor-Genocide. *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow* / Ed. by O. Bertelsen. Stuttgart–New York: Verlag and Columbia University Press, 2021. P. 236–238.

²⁵ Malko V. Holodomor Research Institute Holds Fifth International Conference on Study of the Holodomor. *The Ukrainian Weekly*. December 5. 2021. P. 12, 15.

were among the editors of the collection of documents, «falsified» history²⁶. The campaign led to further polarization of the Ukrainian scholarly community and society.

Fourth, on the territory of the Russian Federation, the study of the Holodomor has been criminalized, books about the Holodomor have been included in the list of «extremist» literature²⁷ and removed from the shelves of libraries in Moscow and Feodosia in the occupied Crimea. Among these are publications by Vasyl Marochko, as well as Yuri Shapoval, Volodymyr Prystaiko and Vadym Zolotarev about the Cheka-GPU-NKVD in Ukraine, which documented that the Kremlin planned and implemented the genocide. Vasyl Marochko drew parallels to the days of Stalinism saying that «in the 1930s books were banned by entire lists: books were simply repressed, occasionally burned. Looks like this practice is coming back...»²⁸.

In March 2022, when Russian occupiers entered Volnovakha in the Donbas region, they singled out books in the library on the topic of the Ukrainian Insurgent Army (based, by the way, on the Soviet and German archival documents), the history of the Second World War, and the War in the Donbas (published in English) to be replaced with «true» Soviet history to be taught by the Russians²⁹.

Fifth, the Putin regime is actively engaging paid foreign scholars and journalists, the Russian diaspora in Ukraine, and even Ukrainian historians in the Holodomor denial in order to cast doubt on the credibility of the Ukrainian scholars. For example, in January 2017, a group of Ukrainian historians attended a meeting in Helsinki, Finland, where they discussed differences between Russian and Ukrainian historiographies. Russian-born Ukrainian historian Heorhii Kasianov sent a letter of protest to the organizers and publicly denounced the four scholars, among them his colleague from the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences. In his rant on social media, Kasianov argued that he disagreed with «half of the nonsense» that they discussed with their Finnish colleagues. Kasianov described the four Ukrainian historians with vulgar epithets: «trash,» «unprofessional,» and tinged with the «sauce of patriotism»³⁰. In May 2020, together with his co-author Alexei Miller³¹ of the European University in St.

²⁶ Малько В. Голодомор-геноцид. Історія цифри «3,9» і російська дезінформація. *Радіо Свобода*. December 12. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-kilkist-zhertv-rosiyska-dezinformatsiya/31604692.html>.

²⁷ A list of materials deemed extremist is published on the website of the Ministry of Justice of the Russian Federation. It has expanded from 14 titles in 2007 to 1,271 titles in 2012. See: В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстремізму. *Історична правда*. June 27. 2012. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/27/89363/>.

²⁸ Марочко В. «Русский мир» у Феодосії: заборона слова про Голодомор. *Історична правда*. January 28. 2015. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2015/01/28/146975/>.

²⁹ РІА Новості. March 24. 2022. URL: <http://fex.net/s/vnr8kc5>.

³⁰ Сергійчук В. Ось таке «везіння» від тих, кого не взяли за кордон. *Нація і держава*. 2017. № 3 (646). Березень. С. 8; also available at URL: https://ia800901.us.archive.org/25/items/NiD_newspaper/646--31--03--2017--03.pdf; quoted in Malko V. Russian (Dis)Information Warfare vis-à-vis the Holodomor-Genocide. P. 245–246.

³¹ See for instance, Касьянов Г., Миллер А. *Россия – Украина: Как пишется история*. Москва: РГГУ, 2011; and Dornik W., Kasianov G., Leidinger H., Lieb P., Miller A., Musial B. *Die Ukraine: zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–22*. Leykam, 2011.

Petersburg and a board member of the Council on Foreign and Defense Policy³², established by the Federal Security Services to shape public opinion favorable to Russia, Kasianov participated in a webinar «Memory Wars: Truce in the Time of the Quarantine?»³³ where he discredited Ukrainian historians and mocked their efforts to purify the Ukrainian historical narrative of Soviet lies.

In conclusion, the Holodomor denial is one of the key components in Russia's hybrid war against Ukraine. The hybrid war involves mass media (print, radio and television), social media, the Internet, paid propagandists, subservient to the Kremlin historians, and the fifth column and agents of influence in Ukraine – supporters of the «Russian World,» who suffer from the *Homo Sovieticus* syndrome³⁴, the inability to think critically outside the prescribed narrative. All these forces follow the Russian demarche to aggravate the situation in Ukraine. Thus, Ukrainian historians and scholars, civil society and the media in Ukraine and in the Ukrainian diaspora are called upon to continue telling the truth about the Holodomor as genocide and to oppose the Kremlin's propaganda aimed at downplaying the extent of the Holodomor losses among the Ukrainians, persecuting the Holodomor scholars for «extremism,» paying foreign scholars and journalists to falsify the narrative about the Holodomor, and discrediting the Ukrainian science.

One hundred years ago, Ukraine did not have the support of the international community because it was not a member of the League of Nations. The powerlessness of the League of Nations and diplomatic recognition of the USSR in November 1933, when millions of Ukrainians were murdered and never remembered in a prayer or mentioned in a history textbook, left an open wound in the souls of the Ukrainian people, who still suffer from misunderstanding of their national history by American and European politicians and the public at large. Hence, the lack of recognition of the Holodomor as genocide by the United Nations and leading European countries, including Germany, France and Great Britain, all former empires.

At the beginning of the twentieth century, Ukraine found itself at the epicenter of the struggle between two totalitarian regimes, Hitler's Nazism and Stalin's Communism, but survived and after regaining independence from the Soviet rule built a free democratic society. In the twenty-first century, Ukraine has once again become the epicenter of the geopolitical struggle between authoritarianism and democracy. To secure its future, Ukraine must win the fight for its past. After all, the fate of humanity is decided on the blood-soaked lands of Ukraine

³² For more on the history of the organization, its charter (*ustav*) that explicitly states the objectives of Russian active measures, and its cooperation with Russia's Presidential Administration, see the official website of the Council on Foreign and Defense Policy at URL: <http://svop.ru/about/>. Many of the organization's board members are sons and daughters of former KGB associates, who headed major Soviet cultural and educational institutions.

³³ See the video of the webinar at SVOP, May 23. 2020. URL: <http://svop.ru/meeting/33123/>.

³⁴ Калакура Я. Комплекс совковости пострадянської історіографії. *Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць*. Т. 2. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 163–174.

УДК:(477.53)“1932/1933”

Світлана Маркова,
докторка історичних наук, доцентка,
директорка Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

**УКРАЇНА, УКРАЇНСЬКИЙ ХЛІБ, ГОЛОД
І ЛЮДИНОНЕНАВИСНИЦЬКА ІДЕОЛОГІЯ КОМУНІСТИЧНОГО
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ СРСР І СУЧАСНОЇ РФ**

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу історико-статистичного матеріалу встановити факти регулярного вилучення, вивезення зернохліба, продуктів харчування за межі України комуністичним тоталітарним режимом у 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та путінським режимом у 2022 р. Методологія дослідження має міждисциплінарний характер і враховує напрацювання істориків, економістів, правників. Для забезпечення всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми було використано історичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний методи; загальнонаукові – аналізу, узагальнення, моделювання тощо. Наукова новизна одержаних результатів. Проаналізовано архівні матеріали з фондів ЦДАГО України, ЦДАВО України, ДАХМО, ДАЗО щодо фактів застосування військовими, чекістами терору, репресій, конфіскацій, участі в регулярних та додаткових вилученнях та вивезенні зернохліба з совєцької України; систематизовано факти мародерства, крадіжок, вивезення зерна, продуктів харчування російськими загарбниками з тимчасово окупованих територій України.

Ключові слова: Україна, масовий штучний голод 1921–1923 рр., Голодомор 1932–1933 рр., геноцид, військові, чекісти, зернохліб, «петлюрівці», «махновці», «бандерівці», російські окупанти.

The purpose of the study is to establish the facts of regular seizure and export of grain and food products outside Ukraine by the totalitarian communist regime in 1921–1923, 1932–1933 and the Putin regime in 2022 on the basis of the analysis of historical and statistical material. The research methodology is interdisciplinary and takes into account the work of historians, economists, and lawyers. Historical, problem and chronological, historical and comparative methods as well as the general scientific ones of analysis, generalization, modeling, etc. have been used to ensure a comprehensive study of the main aspects of the research topic. Scientific novelty of the obtained results. Archival materials from the funds of Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Central State Archive of the Highest Authorities and Administration of Ukraine, State Archive of Khmelnytsky region, State Archive of the Transcarpathian region on the facts of military, Chekist terror, repression, confiscation, participation in regular and additional seizure and export of grain from Soviet Ukraine have been analyzed; the facts of looting, theft, export of grain and food products by Russian invaders from the temporarily occupied territories of Ukraine have been systematized.

Key words: Ukraine, mass artificial famine of 1921–1923, Holodomor of 1932–1933, genocide, military, Chekists, grain, “Petliurists”, “Makhnovists”, “Banderites”, Russian invaders.

*Почавши з гноблення розуму та правди,
ми неминуче прийдемо до найбрутальнішого
та найжорстокішого знищення усього людського.
Карл Поппер.
«Відкрите суспільство та його вороги»*

Російсько-українська війна триває з 2014 року. Упродовж восьми років Кремль намагався приховати свою агресію, ховаючись за спину маріонеткових псевдодержавних утворень «ДНР» та «ЛНР». 24 лютого 2022 р. Росія розпочала повномасштабне вторгнення на територію суверенної держави Україна. Російські очільники дозволили своїм військовослужбовцям відкрито вбивати, ґвалтувати, тортурувати цивільних мешканців лише за те, що вони є українцями і хочуть залишатися вільними на своїй землі.

Наприкінці лютого 2022 р. жахливий московитський морок оповив серце України. Ворог підійшов до Києва. Мала збутися одвічна мрія правителів Московського улусу – загарбання «Матері міст руських». Московити Русь-Україну вперто називають «Древнерусское государство», намагаючись свій зачинок брати звідтіля. Русь-Україна була освітленою, культурною, освіченою державою Європи. Варто нагадати, що Скандинавські писемні джерела називали Русь «Країною городів (міст)». Київ (Київ-Кенугард, як і Константинополь-Міклаґард) належав до найбільших ґардів Європи. Увесь час існування Київ був основним урбаністичним центром східноєвропейського регіону, осередком формування української нації. Московитам не вдалося сформувати власну концепцію історії, вони взяли нашу тисячолітню історію, філософію, культуру, назвавши її російською. Сьогодні вони знищують найменші згадки про українську націю, знищують те, що не створювали. Вони вбивають тих, хто не може впасти до рівня нищих.

Варто зауважити, що сьогодні незалежна Україна стала важливим складником міжнародної безпеки, насамперед – економічним та політичним. Існування Української держави, яку сьогодні намагається знищити путін та його оточення, є запорукою миру та стабільності у Центрально-Східній Європі та Європі в цілому.

Нині ми чітко бачимо взаємозалежність та похмурий символізм цілої низки історичних подій минулого. Зокрема, у рік 90-річчя початку Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., кремлівський режим знову вдається до використання голоду як інструмента винищення та упокорення українців. Сучасне тоталітарне зло (путінський режим) набуло нової форми, новими є інструменти його політики, але незмінною залишається суть його людиноненависницької ідеології.

Голод, як зброю для винищення українців, комуністичний режим Москви уперше використав у 1921–1923 рр.

На початку 1918 р. Українська Народна Республіка (далі УНР) підписала Брест-Литовський мирний договір з країнами Четверного союзу, які визнали УНР незалежною державою. Почалося налагодження дипломатичних, торговельних, політичних відносин між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною,

Болгарією, Туреччиною та ін. На превеликий жаль, подальші події у Західній Європі та Україні призвели до того, що українські землі були окуповані комуністичною Росією (європейські держави відмовилися допомогти українцям зупинити російську агресію). Наприкінці 1919 р., позбавлена ресурсів та зброї, армія УНР ухвалила рішення припинити використання регулярної армії для ведення війни.

На початку 1919 р., коли Червона армія окупувала УНР, більшовицькі очільники були здивовані величезною чисельністю російських міщечників (кожен потяг протягом двох років привозив не менше тисячі осіб). Російські міщечники зробили Україну головною закупівельною базою, 90% вивезених у 1919 р. приходилося на долю нелегальних заготівельників¹. (Прим. авт. – Варто зауважити, що українські губернії в Російській імперії на початку ХХ ст. були найбільшими виробниками товарного зерна (експортного збіжжя).

Попри надскладну соціально-політичну ситуацію Директорія УНР намагалася проводити реформи, зокрема у січні 1919 р. затвердила Земельний закон. Він передбачав дві форми господарювання на землі: колективну та індивідуальну. На сільські громади та добровільно утворені товариства хліборобів покладали відповідальність за поряdkування землею. Через війну з більшовиками реалізацію законів Директорії управи могли здійснювати лише на обмежених територіях. Протягом 1919–1920-х рр. Директорією було створено комісію при Міністерстві внутрішніх справ «по виробленню Статуту про організацію губерніяльної, повітової і волосної влади» та прийнято закон «Про верховне тимчасове управління», відповідно до яких скасовувалися стани, основою державності проголошувалися громади. Землекористування і землеволодіння українців мало свої особливості, як-от: тяжіння до особистих форм володіння землею; створення хуторів та відрубів на засадах приватного володіння; отримання додаткових коштів завдяки різним видам домашнього виробництва, торгівлі надлишками продукції, сезонним заробітком; активізація кооперативних ідей, самоврядних інституцій (громади, сходи, селоспілки) тощо².

Варто відразу наголосити, що Україна не Росія! Українці, переважно одноосібники, тяжіли до особистих форм володіння землею (на відміну від росіян-общинників); мешканці України назагал працювали більше, ніж жителі етнічних російських земель, додаткові кошти отримували завдяки різним видам домашнього виробництва, торгівлі надлишками продукції, сезонним заробіткам тощо. Водночас українці максимально використовували добровільні форми господарської та фінансової співпраці. Українські самоврядні інституції (громади, сходи, селоспілки та ін.) спиралися на засади Магдебурзького (німецького) права, Литовських статутів та ін. Українське суспільство, українські громади пройшли еволюцію від господарської, адміністративно-територіальної одиниці часів Русі, функціональних магдебургій (німецьке право), Литовських статутів, українського парагромадянського селянського суспільства початку ХХ ст. до функціональних територіальних громад (ОТГ) у ХХІ ст.

¹ Давыдов А. Ю. *Мещочники и диктатура в России. 1917–1921 гг.* Санкт-Петербург: Алетея, 2007. С. 176–177.

² Докладніше про це див.: Маркова С. *Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.)* : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 544 с.

Неважко помітити ментальну, цивілізаційну різницю, яка відмежовує українців від росіян у питаннях землеволодіння, землекористування, самоврядування тощо. Зокрема, варто зацентувати на традиційній майновій безправності росіян (цар, бояри, поліція, спецслужби можуть все і в кожного росіянина забрати, а в українців – ні). У ХХІ ст. Путін, наказавши убивати українців, дозволив грабувати все в Україні та збагачуватися, але не за рахунок власної праці та розуму. Це українців, представників аграрної цивілізації з тисячолітньою історією та культурою, історично називали орачами, хлібодарами, землеробами тощо. Це у нас базовою цінністю є створене власною працею. Будь-яка цивілізована людина відчуває зніяковіння, огиду, коли дізнається про те, що окупанти телефонують на Росію і повідомляють про кількість вкраденого, розповідають, як вони знущаються над українцями, руйнують їхні оселі і життя, а у відповідь чують схвальні слова від російських матерів і дружин, перемішані з брудною лайкою і новим замовленням на мародерство.

Особливостями національного характеру українців є волелюбність, сміливість, працелюбність, рівність, демократичність; козацтво – хребет української нації.

Після більшовицької окупації України українці, котрі мали оманливі сподівання отримати землю, волю, фабрики і заводи, усвідомили реальну суть комуністичного режиму, зміст нових слів та словосполучень (комуністичний розподіл, продрозкладка, «червоний терор», чекіст, «економічний терор», продзагони та їхні бійці, диктатура пролетаріату, комнезами, ізоляції, концентраційні табори, «куркуль», позбавленці, «чорні списки», «червоні списки», «трійки», «нова людина», «стара людина» та ін).

У стенограмі ІІІ Всеукраїнського з'їзду рад (березень 1919 р.) Україна була проголошена більшовиками «військовим табором». Окупаційний режим відразу вдався до примусового вилучення і вивезення хліба (збіжжя) за допомогою червоноармійців, організованих у продкомісії, а також чекістів, зокрема працівників економічних відділів ВЧК, що контролювали посівні площі, діяльність млинів, селянські господарства. Словосполучення «продовольчий фронт», «продовольча війна», «продовольчі трійки» були домінуючими, коли йшлося про вилучення хліба в українських селян-власників. Природним чином спроби економічного поневолення українців викликали масовий спротив. За різними джерелами, лише в 1920 р. в Україні діяло більше 300 повстанських загонів, до яких належали понад 100 тис. осіб.

Повстанські загони чекісти зазвичай характеризували як «петлюрівські» або «махновські». У доповіді, з якою виступив Зінов'єв на V конференції КП(б)У (Харків 17–22 листопада 1920 р.) узагальнювалися поняття *петлюрівщина* і *махновщина*. На думку кремлівського представника. «...Це чисто український надкомплект... Петлюрівщина – не те, що сам Петлюра, а те, що є в повітрі ... це мілкобуржуазна стихія і бацила, котра тут є. З цим не можна не рахуватися і для цього треба прийняти протитруту...»³. 24 березня 1921 р. у Харкові Петровський повідомив, що махновщина як «велика організація ліквідована, треба добивати»⁴. (Прим. авт. В цьому негативному конотативному визначенні відбулася подальша підміна понять («петлюрівці», «махновці»), що

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 141–160.

⁴ Правда. 1921. 27 березня. № 66.

проіснувала в совецькій історіографії до недавнього часу, в російській – існує й дотепер і трансформована в «бандерівщину»).

У січні 1921 р. більшість українців вже не мала продовольства, зокрема внаслідок пограбування продзагонями. Вилучення продовольства відбувалося за участю наркомпродівських загонів та регулярної армії. 1 лютого 1921 р. відповідно до декрету раднаркому «спеціалісти окрім керівного складу мали заповнити села для вилучення хліба». Калінін дав вказівку Держинському (очільник ВЧК, якраз був у Харкові) не затримувати потяги з демобілізованими солдатами⁵. Голова Першої райпродкомісії та уповноважений опродкомгуба Поділля звернулися до Наркомподу України (м. Харків, 1921 р.) з вимогою видати для Першої райпродкомісії 1-ої кінної армії окрім кулеметів «Шварц», «Максим», запчастини до них та кулеметні стрічки⁶. (Прим. авт. На кінець 1920 р. совецька Росія розмістила на території УНР окупаційне військо чисельністю понад 1 млн осіб⁷).

8 липня 1921 р. Ленін у телеграмі до Центрального комітету комуністичної партії більшовиків України (ЦК КП(б)У) – обласного осередку Російської компартії, вимагав щоденно відправляти з України в Росію не менше 74 вагонів хліба. У серпні 1921 р. на Північ (Росія) з совецької України було відправлено 728 вагонів хліба. «Продовольчу політику» більшовики здійснювали злочинно-агресивно, без врахування законів функціонування економіки, українців мали спочатку пограбувати, тоді «перевиховати» або знищити. Варто зауважити, що в російсько-українській війні ХХІ ст. виявилися схожі «гібридні» методи, використані більшовицькою Росією понад сто років тому.

Активною у проведенні продподаткової кампанії була участь чекістів. Всі адміністративні особи, котрі відряджалися Опродкомгубом і його волосними органами на місця і зсипні пункти попередньо перевірялися економвідділом. Варто нагадати, що очільник чекістів Ф. Держинський виголошував, що більшовикам потрібна не «революційна юстиція», а «революційна розправа». Економічний відділ Подгубчека у 1921 р. мав узяти під контроль організацію артілей, зокрема «якісну здачу харчів радянським господарським органам»; цукрову промисловість і площі посівів; обіг рублів та ін.⁸. У 1922 р. було «розроблено» низку справ у цукровій промисловості, Комуністичний режим за допомогою військових, організованих у продкомісію, ЧК провадили в Україні конфіскаційну політику, продовольчу диктатуру, проти українців були застосовані терор, вбивства, залякування, грабунки, вербування.

Варто нагадати, що кремлівські очільники вважали, що голод у 1921 р. становить небезпеку лише для мешканців Поволжя (Росія), а Україна впорається власними силами. Між тим, вже в листопаді–грудні 1921 р. голод у Запоріжжі, Донбасі, Катеринославській губернії став масовим.

Урожай хлібів з однієї десятини у 1921 р., що зібрали селяни с. Олексіївка Царекостянтинівської волості Гуляйпільського повіту Запорізької губернії був лише 1 пуд 10 фунтів⁹. Саме в Гуляйпільському повіті з'явилися перші факти

⁵ Правда. 1921. 3 лютого. № 23.

⁶ ЦДАВО України. Ф. Р. 340. Оп. 2. Спр. 998. Т. 1. Арк. 1–3; 7 зв.

⁷ Сидоров С. В. Радянська армія. Енциклопедія історії України. URL: <http://www.history.org.ua/>.

⁸ ГДА СБ України. Ф. 16. Спр. 514. Арк. 43–44.

⁹ ДАЗО. Ф. Р. 28. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 308.

голодування. У Запорізькій губернії в 1921 р. бойові дії, регулярні вилучення продуктів харчування у населення, природні катаклізми спричинили катастрофічну економічну ситуацію на більшій території. У 1921 р. агенти Губпродкому проводили регулярні обшуки в населення, зокрема з метою вилучення грошей¹⁰. Засіяно озимини було 1089 дес., менше ніж минулого року на 360 дес., але місцеві жителі мали забезпечувати біженців із Поволжжя харчами та санітарними умовами (окрім продуктів, збирали й гроші)¹¹. Із акту комісії з обстеження голодуючих (листопад 1921 р., голова комісії – голова КНС) дізнаємося, що в с. Олексіївка Царекостянтинівської волості «хворих від голоду» було 887 осіб; 73 особи померли від голоду; сурогатами харчувалося понад 85% (люди їли листя, кору, корінці, макуху, навіть глину). Хлібні продукти і картоплю мали лише 15% осіб. В акті обстеження зазначалося, що «загальний вигляд населення вкрай критичний, захворюваність від голоду, смертність збільшуються»¹². У протоколі № 42 загальних зборів с. Олексіївка від 21 листопада 1921 р. на порядку денному було лише одне питання «Про голод». У протоколах, актах обстеження, опитувальних листах з'являється словосполучення «поголовна голодна смерть»¹³.

У грудні 1922 р. Запорізька, Катеринославська, Миколаївська, Одеська губернії, Донбас голодували, проте совєцька влада вимагала зібрати продподаток з населення повністю, неврожайні губернії оголошувалися офіційно голодуючими після того, коли збиралася хоча б частина податку з селян-власників. На кінець 1922 р. було вивезено понад 20 млн пудів українського збіжжя. У газеті «Известия» писали, що за 1922–1923 рр. вивезено товарів на суму понад 130 млн. руб. за цінами 1913 р., вивозилися «життєві припаси в основному хліб, порівняно з 1921–1922 рр. вивіз збільшився більш ніж вдвоє, приблизно 50% становили хлібні продукти»¹⁴. Вилучення, вивезення російськими більшовиками хліба з України було нахабним, тотальним і регулярним; не припинялося й тоді, коли його бракувало самим українцям.

Під час виходу на світовий ринок хліба особливу увагу звертали саме на німецький ринок. Це було викликано тим, що саме Німеччина, підписавши із російськими більшовиками 16 квітня 1922 р. Раппальський договір, розпочала широку військово-технічну співпрацю із Москвою. Продаж хлібопродуктів із СРСР Берлінським Торпредставництвом розпочався 15–20 січня 1923 р., за три місяці (станом на 21 квітня) загалом було продано 16,4 млн пудів, з них через Укрзовнішторг реалізовано близько 6,1 млн пуди саме українського збіжжя. На початку 1920-х рр. найбільше збіжжя більшовики експортували до Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії, Фінляндії. Жито, переважно українське, везли до Німеччини, пшеницю до Франції, кукурудзу до Голландії. Найактивніше збіжжя вивозили з портів Миколаєва, Одеси, Херсону, Новоросійська, Маріуполя, Бердянська. Доброфлотом лише протягом листопада 1923 р. з усіх Чорноморських та Азовських портів було вивезено (без Новоросійського порту) на 78 пароплавах майже 20 млн пудів зерна.

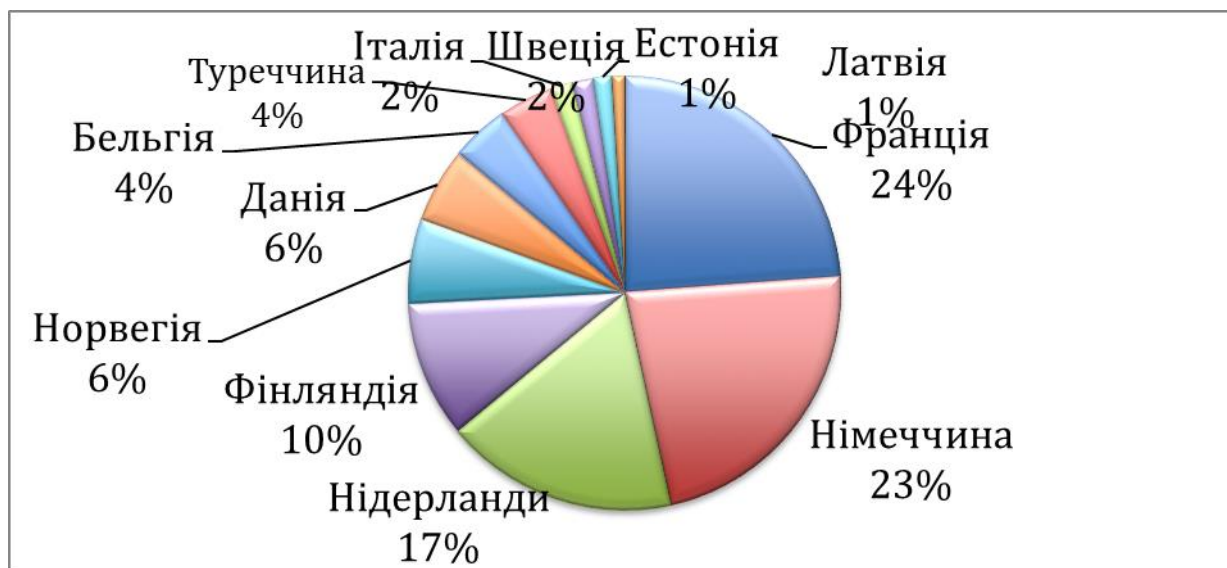
¹⁰ ДАЗО. Ф. Р. 170. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 24.

¹¹ ДАЗО. Ф. Р. 28. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 110.

¹² ДАЗО. Ф. Р. 28. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 305–306; 308.

¹³ ДАЗО. Ф. Р. 28. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 322.

¹⁴ Известия Одесского Губисполкома, Губкома КПБУ, Губпрофсовета. 1923. 19 ноября. № 157.

Географічна структура експорту зернових
(з 15 серпня до 16 жовтня 1923 р.)

За рахунок українського хліба совети здобували собі міжнародне визнання. У березні 1923 р. у засобах масової інформації зникли повідомлення про голод, їх заборонили друкувати, було заборонено розміщувати будь-яку інформацію про експорт хліба. Відповідно до пропозиції Чичеріна совєцьким та закордонних газетам, що отримували субсидії (підкуп), було запропоновано «тимчасово здержатися від друкування звісток про голод». Голод у совєцькій Україні не зупинив кремлівських очільників, щоб вивезти хліб за кордон. Країна окупант відчула «кривавий смак» грабунку та реквізиції.

У 1932–1933 рр. комуністичний тоталітарний режим повторно застосував каральний механізм для знищення голодом українців. Геноцид, вчинений у 1932–1933 рр. комуністичним тоталітарним режимом, був спрямований проти українців, які становили переважну більшість населення совєцької України (понад 80%) та Кубанської округи Північно-Кавказького краю (понад 50%). Факт вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 рр. підтверджено міжнародним та українським законодавством, визнано низкою країн, подальше визнання – продовжується.

Непомірні хлібозаготівельні плани стали в руках кремлівських очільників головним знаряддям вбивства українців. Кероване Сталіним політбюро ЦК ВКП(б) 11 січня 1932 р. ухвалило обов'язкову постанову, що містила вимогу: «після виконання встановленого для області (краю, республіки) річного плану хлібозаготівлі продовжувати заготівлі поверх плану», при цьому весь заготовлений хліб мав зараховуватися у централізовані ресурси. З огляду на те, що Україна 1931 р. не добрала порівняно з 1930 р. майже четверту частину врожаю, а план хлібозаготівлі отримала на 83,3 млн пудів більше і вже відправила «в централізовані ресурси» навіть насіннєві фонди, виконання цієї постанови ставило населення на межу виживання. Члени політбюро ЦК КП(б)У (за участі Молотова, Кагановича) 6 липня 1932 р. ухвалили постанову про безумовне виконання плану. Мали вивезти з совєцької України 60% страхових і посівних фондів. Було активізовано діяльність «буксирних бригад»,

«привідних кампаній» (тортурування та примус тих, котрі вже не мали що віддавати).

Масове знищення українців голодом розпочалося взимку 1932 р. та тривало фактично до кінця 1933 р. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 22 листопада 1932 р. було створено спеціальну комісію (члени: Косіор, Реденс, Кисельов), що мала право остаточно затверджувати смертні вироки у справах репресованих під час «хлібозаготівель» в Україні. Існує багато документальних підтверджень масового голодування українців у перші місяці 1932 р. В ході хлібозаготівель із совєцької України вилучили 4,02 млн т збіжжя (0,6 млн т – експорт). Хлібний експорт з України у 1932 р. склав 33% загальносоюзного обсягу вивезено за кордон хліба. Основними покупцями цього зерна стали: Велика Британія та її колонії (пшениця, жито, ячмінь), Німеччина (пшениця, жито, ячмінь), Італія (тверді сорти пшениці). В 1933 р. найбільше купували Велика Британія (0,689 млн т), Німеччина (0,160 млн т), Бельгія (0,154 млн т), Голландія (0,108 млн т). У 1933 р. Велика Британія купила найбільшу кількість пшениці, ячменю, вівса. Німеччина переважно купувала овес. Основна маса експорту проходила через Чорне та Азовське море, значною була роль кримських портів, як-от Керченського. Навесні 1933 р. з совєцької України Кремль вимагав 356 млн. пудів (5,83 млн т). Українці віддали увесь хліб і навіть той, що міг врятувати їхніх дітей від голодної смерті. Сталін вимагав виконати хлібозаготівельний план «за будь-яких умов»; Голова ВУЦВК Петровський персонально виїжджав як уповноважений ЦК в регіони; Голова ГПУ УСРР Балицький забезпечував репресивну складову вчинення геноциду.

1 січня 1933 р. українські очільники отримали телеграмою від Й. Сталіна текст постанови політбюро ЦК ВКП(б) з ультиматумом до українських селян віддати державі *буцімто прихований хліб*, а у разі невиконання цієї вимоги, їм загрожувало покарання за законом «про п'ять колосків», тобто розстріл, а за пом'якшуючих обставин – ув'язнення на 10 років у концтаборі. Варто наголосити, що у цьому негативному конотативному визначенні («прихований хліб») знову відбулася подальша підміна понять. Селяни завжди залишали певну частку до нового врожаю для харчування родини, домашніх тварин, а також і для майбутніх посівів. Проте від українців вимагали віддати все, навіть те, що могло врятувати їхніх дітей від голодної смерті (*Прим. авт. Авторка вважає, що вживаючи слово «прихований», ми наче робимо винними тих, які намагалися просто вижити, в умовах злочинних хлібозаготівель*).

Варто зауважити, що «Закон про п'ять колосків» через неадекватну міру покарання – розстріл або ув'язнення в концтаборі на 10 років за «жменю колосків» – демонструє людиноненависницьку природу російського комуністичного тоталітарного режиму стосовно власних громадян.

У січні 1933 р. активізувалися «буксирні бригади», колгоспники, одноосібники, студенти намагалися скаржитися на протиправні дії хлібозаготівельних активістів. У скарзі від 24 колгоспників і активістів с. Брицького Липовецького району Вінницької області та чотирьох студентів Уманського технікуму зазначалося, що «буксирники» «б'ють чим і де попало (ногами, кулаками, залізними палками), саджають до темних підвалів старих людей і вагітних жінок, заставляють їх співати, бити один одного, кричати «загноїв я хліб», танцювати гопака (з вагою 2-х пудів), 70-літніх селян гавкати по-собачому, рвати один одного за бороди, бігати роздягненими по снігу (6 січня 1933 р. 20 душ згаданого села бігали)...». Ось таке Різдво влаштували

українцям совети. До тортувань долучалися і червоноармійці: катували жінок з малими дітьми, тримали в холодних підвалах, роздягали жінок, затискали пальці рук дверима та ін. Українських селян били, душили, залякували, обливали поміями, йодом, мастили людськими фекаліями. Часто ламали майно, руйнували та палили паркани. Практика дослідження соціального складу засвідчила, що це були сільські маргінали, зрусифіковані робітники міст, відряджені партійці, комсомольці з Росії. Концептуалізували тортури в Кремлі. Репродукували – республіканські, обласні, районі уповноважені. Сотні тисяч невинних українців було засуджено за «нездачу хліба». Суд, прокуратура, ГПУ, міліція, репресивний слідчий апарат полювали на українців, використовуючи спотворені конотації «боротьби за хліб» (насправді це було мародерство та грабунок). 17 листопада Київський облсуд засудив до розстрілу 60-річну жінку, в якій 6 вересня знайшли 3 пуди пшениці, 6 фунтів ячменю, 25 фунтів вівса. Совети вважали, що абсолютно все – і життя також – належить їм. Вищу міру покарання отримували 17-річні, вагітні, люди похилого віку, котрі ніяких злочинів (для нетоталітарних держав) не вчиняли. «В далекі табори» (переважно терміном від 3 до 8 років) відправляли українських селян-власників, навіть якщо вони виконали річний хлібозаготівельний план на 64%. Людиноненависницький комуністичний тоталітарний режим забирав життя, руйнував психіку, спотворював свідомість і на жаль, мав пролонговані наслідки, вже в ХХІ ст., в свідомості та практиці рашистів¹⁵.

Кремль вимагав тотального вилучення всіх продуктів харчування¹⁶.

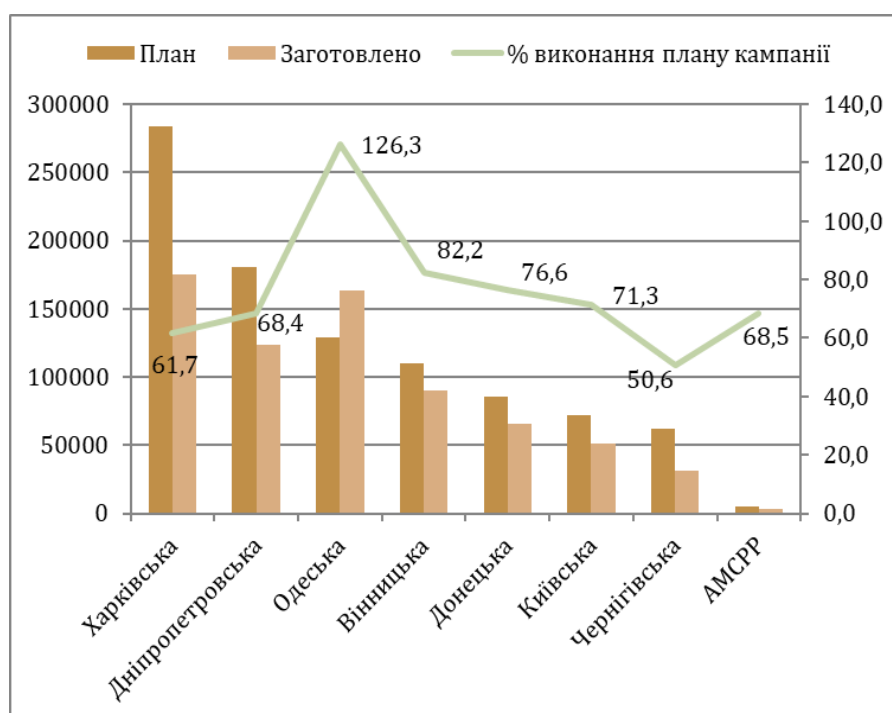

Рис. 1. Планові та фактичні показники заготівлі жита (тонн) від колгоспно-селянського сектора УСРР станом на 01 лютого 1933 р. (з початку кампанії).

¹⁵ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6390. Арк. 2, 21, 22, 31, 99, 100; ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 16. Спр. 416. Арк. 12, 20.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 253. Арк. 1–12.

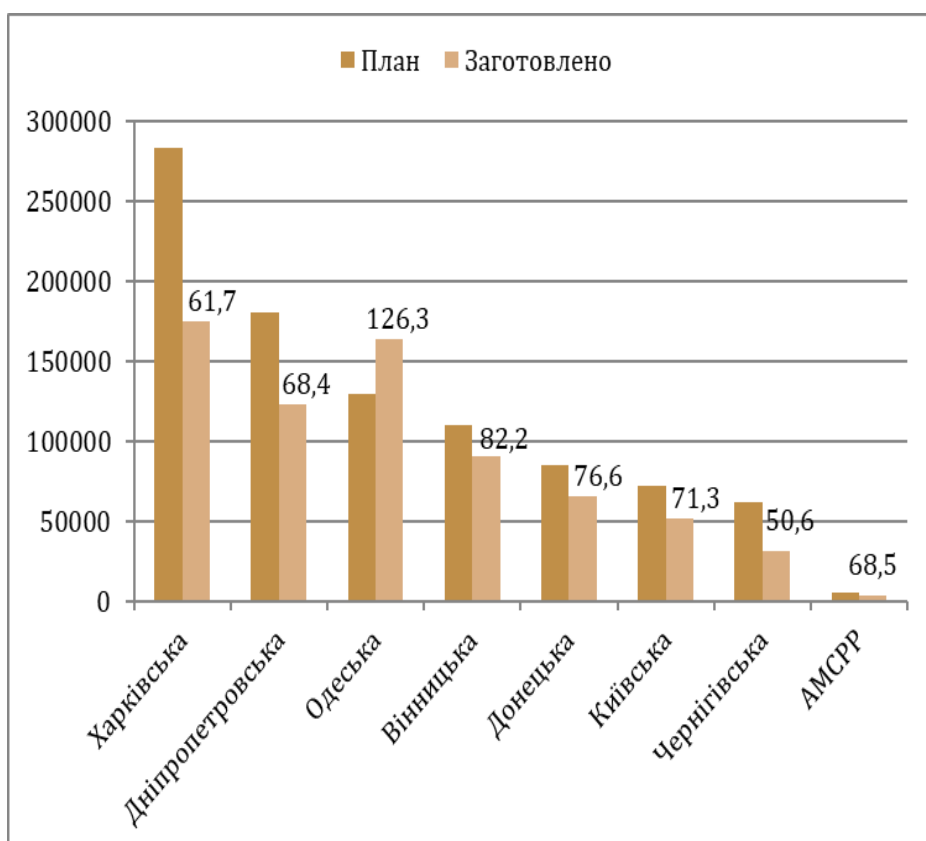

Рис. 2. Планові та фактичні показники заготівлі жита від колгоспно-селянського сектора УСРР станом на 01 лютого 1933 р. (з початку кампанії)*.

*По головній осі – у тонах, числа біля діаграм – відсотки виконання плану.

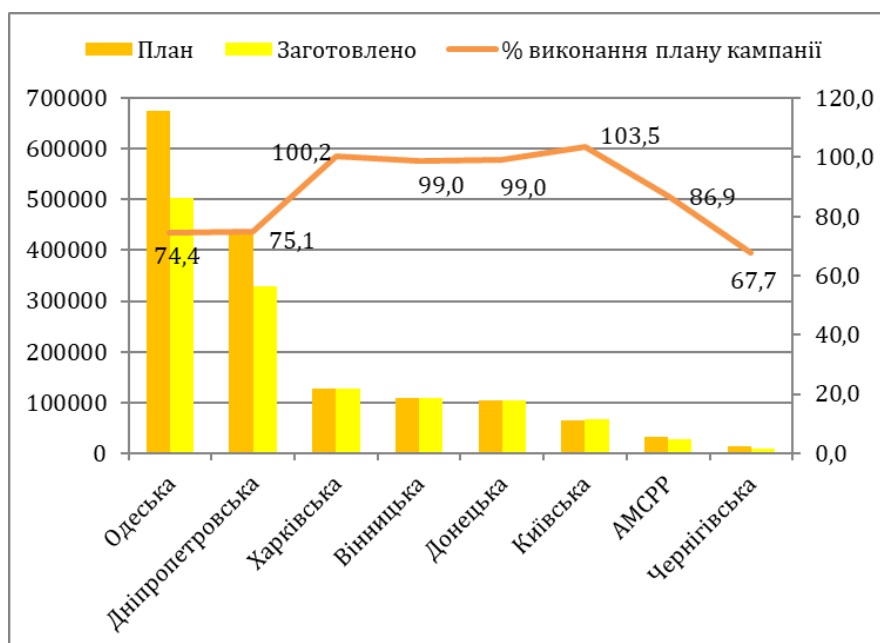

Рис. 3. Планові та фактичні показники заготівлі пшениці (тон) від колгоспно-селянського сектора УСРР станом на 01 лютого 1933 р. (з початку кампанії).

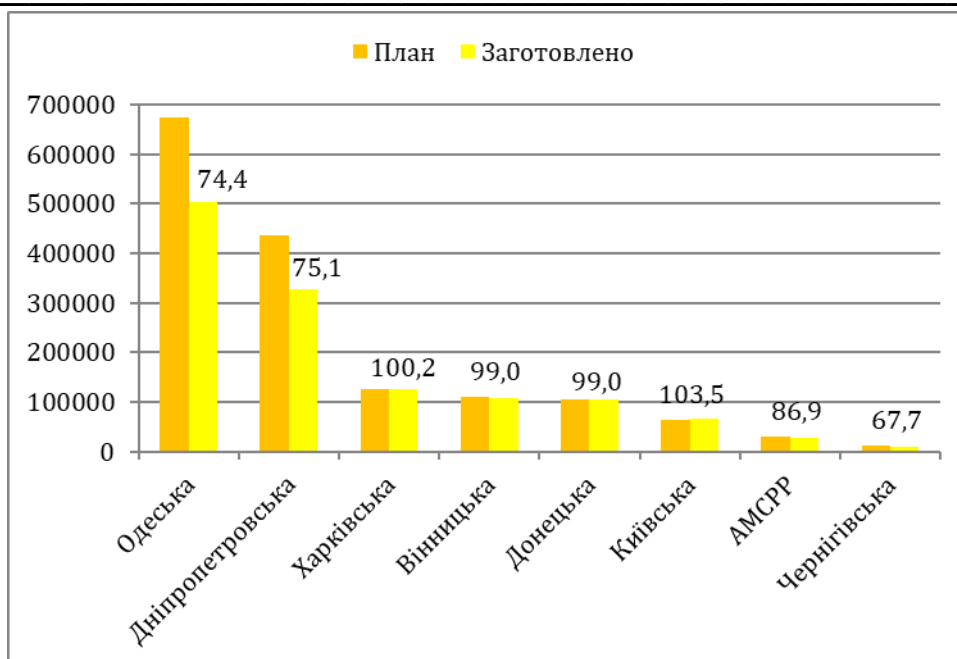

Рис. 4. Планові та фактичні показники заготівлі пшениці від колгоспно-селянського сектора УСРР станом на 01 лютого 1933 р. (з початку кампанії)*.
*По головній осі – у тоннах, числа біля діаграм – відсотки виконання плану.

Рис. 5. Планові та фактичні показники заготівлі фуражних зернових культур (тонн) від колгоспно-селянського сектора УСРР станом на 01 лютого 1933 р. (з початку кампанії).

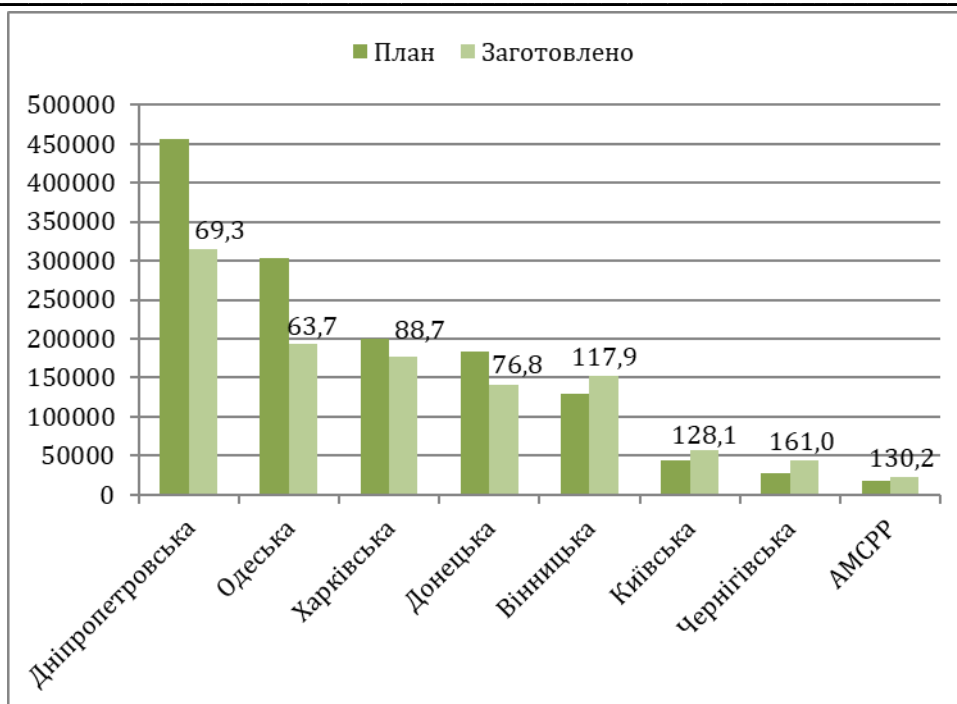

Рис. 6. Планові та фактичні показники заготівлі фуражних зернових культур від колгоспно-селянського сектора УСРР станом на 01 лютого 1933 р. (з початку кампанії)*.

*По головній осі – у тоннах, числа біля діаграм – відсотки виконання плану.

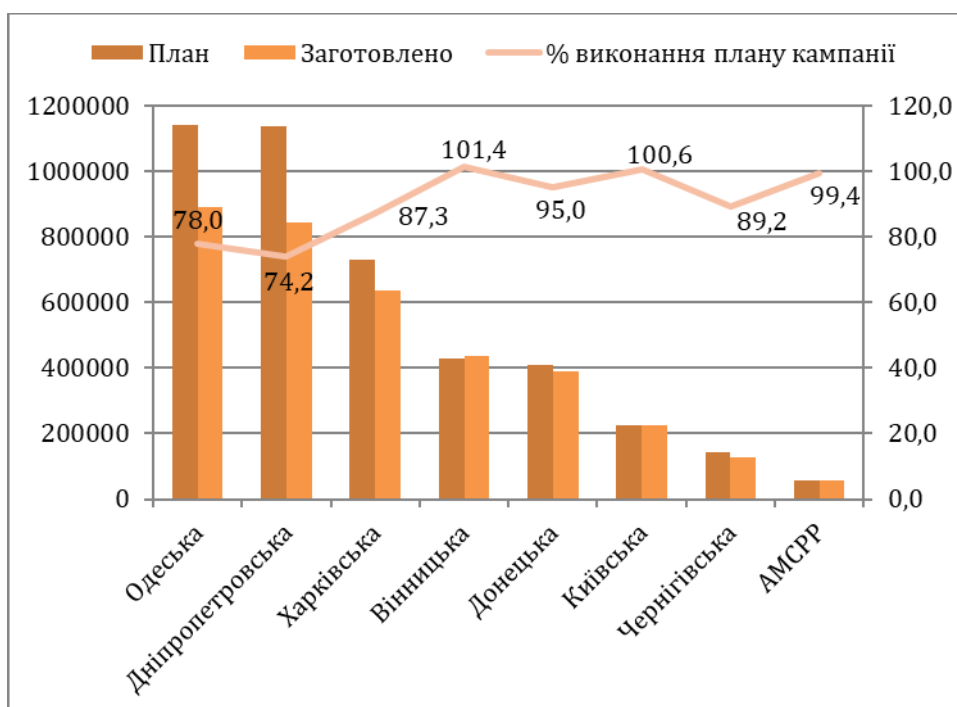

Рис. 7. Планові та фактичні показники заготівлі усіх зернових культур (тонн) від колгоспно-селянського сектора УСРР станом на 01 лютого 1933 р. (з початку кампанії).

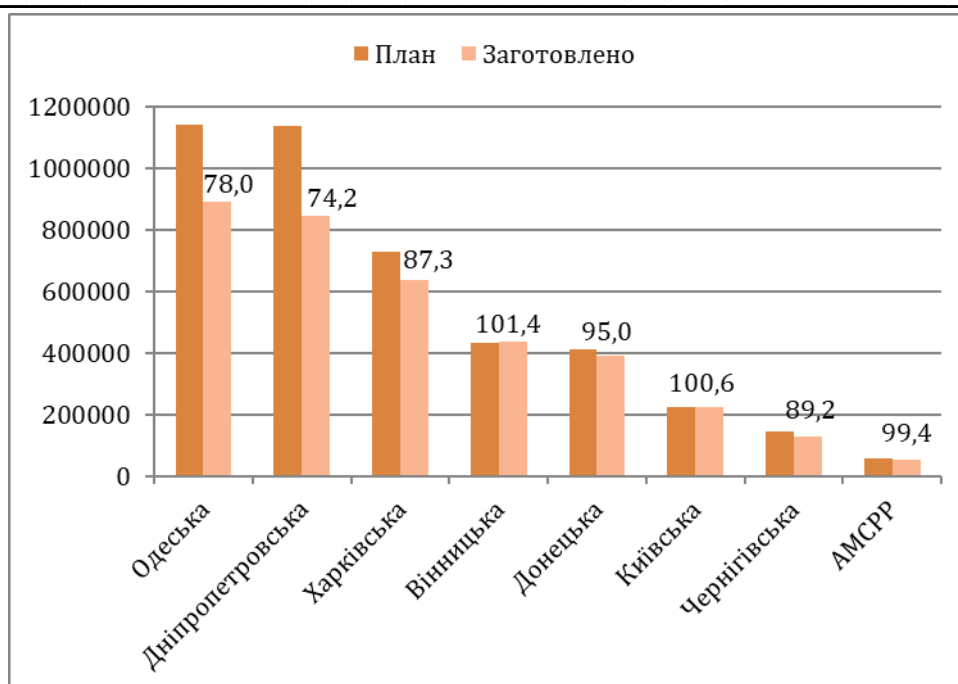

Рис. 8. Планові та фактичні показники заготівлі усіх зернових культур від колгоспно-селянського сектора УСРР станом на 01 лютого 1933 р. (з початку кампанії)*.

*По головній осі – у тонах, числа біля діаграм – відсотки виконання плану.

У грудні 1932 р. кремлівськими злочинцями було ініційовано запровадження режиму «чорних дощок», що став моторошнодиким репресивним елементом механізму Голодомору. Суть режиму «чорних дощок» полягала в адміністративній та соціально-економічній ізоляції (блокаді) сіл, колгоспів та індивідуальних селянських господарств. Мета – створити для українців умови, несумісні з життям. Засоби – вилучення всього наявного зерна (збіжжя), хлібопродуктів в рахунок виконання плану совєцьких хлібозаготівель; накладення натуральних штрафів; арешти; катування; заборона купувати будь-які товари; обмеження загонами військових, міліції та співробітниками ДПУ можливості пересування; блокада.

У такий спосіб створювали умови для повного свавілля з боку хлібозаготівельних бригад під час подвірних обшуків і вилучення зернових та інших харчових продуктів. Нинішня ситуація в українських, окупованих росіянами, містах і селах болісно нагадує про людиноненавистницькі тоталітарні практики ХХ ст.

Варто згадати і злочинні паспортні маніпуляції: у 1932 р. кремлівські очільники ініціювали заборону видачі паспортів людям, які проживали у сільській місцевості, та їх в'їзд до міст, далі була «обов'язкова прописка паспортів». Такі заборони свідомо позбавляли українців, що голодували, можливості придбати продукти за межами власних населених пунктів і прирікали їх на смерть. Директива ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 22 січня 1933 р., підписана Сталіним і Молотовим, заблокувала українців у межах «території голоду», заборонивши виїзд із радянської України та Північно-

Кавказького краю в інші регіони СРСР за хлібом і в'їзд на ці території¹⁷. До жодного іншого адміністративного регіону СРСР чи республіки подібного рішення не було застосовано.

Спостерігаючи за ситуацією в Україні, консул Королівства Італії в Харкові С. Граденіго свій лист у травні 1933 р. закінчив так: «Нинішнє лихо спричинить до колонізації України переважно росіянами. Воно змінить її етнографічний склад. У майбутньому більше не говоритимуть про Україну, ні про український народ, а отже і про «українське питання», оскільки Україна фактично перетвориться на російський край»¹⁸. Цього не сталося. Величезною ціною людських життів українці зберегли свою ідентичність. Проте вже в ХХІ ст. путінський режим намагається знищити «українців-бандерівців» та провести «денацифікацію».

Непокаране зло повернулося у ХХІ ст., щоб «переконати» тих, котрі продовжують озвучувати брехливі, маніпулятивні тези путіністів про «братній російський народ», «богообрану росію», «таємничу російську душу», «будівельників Третього Риму і Нового Єрусалиму» і знову вчинити злочин геноциду проти української нації.

Формування людиноненависницького світогляду путіністської росії відбувалося в атмосфері тотальної брехні. Очільники тоталітарних, авторитарних режимів завжди отримують від своїх підлеглих спотворену інформацію: поплічники бояться своїх диктаторів й намагаються інформаційно «задобрювати» їх. Вигадавши «український нацизм», путін потрапив у замкнене коло фальшивих ідей. Президент Росії проголошував на весь світ антинаукові тези про Україну й українців, його поплічники плескали у долоні. Невдовзі путін й сам повірив, що всі навколо поділяють його погляди стосовно українців, яких, нібито, не існує. У кінцевому підсумку зубожілі (як розумово, так і матеріально) росіяни пішли на війну. Путінська пропаганда остаточно «вимкнула» російським масам функцію критичного мислення. Отруєні оповідями про «українських нацистів», російські військові готові нас вбивати, катувати, гвалтувати, тортурувати, грабувати. Сучасні мученики Бучі, Бородянки, Ірпеня, Ворзеля, Чернігова, Маріуполя, Харкова... прийняли жахливу смерть від російських окупантів і стали невидимою захисною стіною Києва й України.

Інститут дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду відразу після широкомасштабного підступного вторгнення Росії звернувся із такими Заявами: «Російським катам прощення не буде!»; «Москва краде, мародерить і вивозить український хліб!»; «Russian torturers will not be forgiven!»; «Москва знову вилучає і вивозить український хліб!» та ін. і закликав світову спільноту зупинити геноцид. Співробітники Інституту, які добре вивчили механізми геноцидної політики Кремля, упродовж останніх місяців оприлюднили вісім Звернень до світової спільноти із вимогами зупинити геноцид. Ми чітко усвідомлюємо, що з ворогом, який прийшов нас знищити, домовлятися неможливо. Нині співробітники Інституту пропонують шляхи дослідження злочинів совецької доби з метою «щеплення» від совецького минулого.

¹⁷ Докладніше про це див.: *Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид української нації»*. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 336 с.

¹⁸ *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки* / Упоряд. А. Граціозі. Харків: Фоліо, 2007. С. 159.

Беззаперечним є той факт, що сьогодні Росія (правонаступниця СРСР) краде та вивозить українське зерно. Тепер кремлівський очільник свідомо створює умови не лише для повторного Голодомору українців, але й для низки країн світу. Путін повторює дії своїх політичних комуністичних попередників ХХ ст. Перший заступник міністра аграрної політики та продовольства України Т. Висоцький розцінює викрадення і вивезення російськими окупантами зерна з тимчасово окупованих територій у Луганській, Донецькій, Херсонській та Запорізькій областях як геноцидну політику. Про це він заявив в етері національного телемарафону (*інформує сайт Міністерства аграрної політики і продовольства України*). Т. Висоцький зауважив, що «...ми можемо говорити перш за все про геноцид українського народу, а не удар по економіці». Він наголосив, що росіяни «використовують тактику початку ХХ ст. з крадіжками зерна й вивезення його з України». Мінагрополітики інформує, що у 2021 р. Україна входила в топ-5 постачальників зернових і олійних культур, годуючи до 400 млн людей у світі. (*Прим. авт. Це становить різкий контраст із останніми роками існування СРСР, в складі якого Україна перебувала до 1991 р. Упродовж 1960-х–1980-х рр. Радянський Союз, що увійшов у фазу економічного застою, змушений був імпортувати хліб*).

Похмурий символізм подій, які розгортаються зараз в Україні, може полягати в тому, що в рік 90-річчя початку Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., кремлівський режим знову вдався до використання голоду як інструмента геополітики.

Уже в перші дні широкомасштабної війни через влучання російської ракети відбулася пожежа на Овруцькому елеваторі – одному з найбільших хлібосховищ на півночі нашої країни. В елеватор «Млибор» (м. Чернігів) влучили 46 ворожих снарядів. Лише самовідданою працею співробітників вдалося врятувати зерно.

Викрадення зерна російськими мародерами має системний і цілеспрямований характер. Із Бердянського морського порту вивезли морем орієнтовно 5 кораблів вкраденого українського зерна. Натепер з тимчасово окупованих районів Запорізької, Херсонської, Донецької та Луганської областей Росія викрала понад 500 тис. тонн зерна. Супутники Махаг зафіксували не одне судно РФ, що вивозить крадене зерно через порт окупованого Севастополя. Проте остаточні дані викрадень та відправлень до Росії зерна потребують уточнень. Випадки цілеспрямованого знищення, або ж викрадення російськими окупантами сільськогосподарської техніки українських фермерів, прицільні обстріли зернових елеваторів та складів добрив є масовим явищем. За інформацією УкрАгроКонсалту, аграрний сектор України втратив 4,3 млрд доларів від збитків внаслідок війни, зокрема пошкоджень с/г угідь, техніки, худоби в прифронтових і раніше окупованих районах. За попередніми підрахунками ООН, через війну в окупованих районах загинуло майже 6 млн голів птиці, а також знищено зерна на понад 600 млн доларів. Крім цього варто пам'ятати і про високий рівень забруднення с/г угідь через міни і снаряди.

Сьогодні Росія блокує можливість відвантаження зерна в портах (експорт). Перекрите постачання зерна і рослинної олії провокує зростання цін на харчі та енергоносії. Заблокувавши експорт продовольства із України морськими шляхами, Росія створила передумови для голоду в деяких регіонах

світу та виникнення глобальної харчової кризи. Зараз держава-агресор фактично заблокувала це постачання, тому спостерігається суттєве зростання цін на міжнародних ринках, дефіцит продовольства. Важливо наголосити, що злочинні дії Росії створюють сьогодні загрозу для продовольчої безпеки не лише України, але й низки інших країн, які залежать від постачання харчів із нашої держави. Насамперед можуть постраждати Марокко, Єгипет, Нігерія, Індонезія, Бангладеш, які імпортують із України найбільші обсяги сільськогосподарської продукції. Уникнути такого розгортання подій можна лише завдяки консолідованій позиції міжнародної спільноти, яка повинна посилювати санкційний тиск на Росію, розширювати надання допомоги українцям, які мужньо захищають свою державу, свій рідний дім!

У довгостроковій перспективі путін має намір максимально ускладнити життя українців, шантажуючи Україну ядерною зброєю, повернути її в оновлений варіант радянської імперії. Така риторика регулярно лунає у заявах російських пропагандистів. У 1932–1933 рр. в українців не було своєї держави, зброї, союзників. Сьогодні вони є. Тому українці не дозволять завершити замислений у Кремлі злочин геноциду. За підтримки всього цивілізованого світу українці переможуть! Усі винні у вчиненні геноциду та злочинів проти людяності будуть покарані!

УДК:(477.53)“1932/1933”

Василь Марочко,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного Музею Голодомору-геноциду

**ДЖЕЙМС-ЕРНЕСТ МЕЙС (1952–2004):
«...БУТИ МАКСИМАЛЬНО ЧЕСНИМ»**

Стаття висвітлює основні віхи життя і творчості відомого американського історика, дослідника Голодомору, громадського діяча. Він народився 18 лютого 1952 р. у місті Маскогі, штат Оклахома, а помер у Києві 3 травня 2004 р. у 52 роки. Його фраза «ваші мертві вибрали мене» – не метафора, а справжній лейтмотив професійної діяльності ученого, особиста місія інтелекгентної людини. Опираючись на глибокі знання і моральні якості, він сприйняв і відчув біль українців, присвятив себе вивченню причин і наслідків Голодомору. Зазначено, що наукова і публіцистична спадщина Дж. Мейса не знайшла належного висвітлення в історіографії.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Дж. Мейс, Гарвард, газета «День», історична пам'ять.

The article highlights the main milestones in the life and work of the famous American historian, Holodomor researcher, public figure. He was born on February 18, 1952 in Muskogee, Oklahoma, and died in Kyiv on May 3, 2004 at the age of 52. His phrase «your dead chose me» is not a metaphor, but a real leitmotif of a scientist's professional activity, a personal mission of an intelligent person. Relying on deep knowledge and moral qualities, he perceived and felt the pain of Ukrainians, devoted himself to studying the causes and consequences of the Holodomor. It is noted that the scientific and journalistic heritage of J. Mace has not been adequately covered in historiography.

Key words: Holodomor, genocide, J. Mace, Harvard, “The Day” newspaper, historical memory.

Інтелектуальна біографія Джеймса Мейса формувалася доволі успішно: дипломований історик Державного університету штату Оклахома, аспірант Мічиганського університету (1973–1981), докторант Українського наукового інституту Гарвардського університету (1981–1984). Докторська дисертація Дж. Мейса «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні 1918–1933»¹, тему якої запропонував тоді професор Роман Шпорлюк, підняла його на орбіту західної політології та історіографії. Щаслива доля звела молодого ученого з маститими корифеями світової наукової думки – О. Пріцаком, Р. Конквестом, Я. Рудницьким та іншими.

¹ Mace J. E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukr. Research Inst., 1983. XIV+334 p.: ill.; Мейс Дж. *Комунізм та дилема національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933* / З англ. переклав М. Яковлев. Київ: Комора, 2028. 496 с.

У роки холодного протистояння «двох світів, двох ідеологій», тобто СРСР і Заходу, Мейс опинився між моральним вибором і професійним обов'язком. Молода, але творча людина, поєднала їх. У грудні 1981 р. він опублікував на сторінках газети «Новий шлях» свою першу доповідь про голод в Україні², а у травні 1982 р. намагався показати загальну кількість втрат від Голодомору³. Джеймс схилився до цифри жертв – 7,5 млн осіб. Його публікації викликали інтелектуальне пожвавлення серед західних дослідників та української громади, адже справою Голодомору переймався не українець. Наукова промова Дж. Мейса на 1-й міжнародній конференції з проблем геноциду і голокосту у Тель-Авіві 22 червня 1982 р., публічне визнання ним історичного факту Голодомору-геноциду спричинила тоді бурхливе обговорення⁴. Тридцятирічний докторант Гарварду був «максимально чесним» перед собою, власною совістю і мільйонами жертв Голодомору в Україні.

Ідеологічне і військово-політичне протистояння між СРСР та США актуалізувало тему Голодомору – жахливого і цинічного злочину Кремля проти людяності. Президент США Рональд Рейган вважав СРСР – «імперією зла», яка оточила себе не лише ядерною зброєю масового знищення, але й «залізною завісою» брехні, системно і послідовно заперечувала факт організованого нею голоду 1932–1933 рр. Очікувана і цілком закономірна реакція, яка рельєфно виявила себе у наш час, коли протистояння між Росією і західною цивілізацією досягло небувалої напруги. Знову в епіцентрі подій опинилася Україна, яку сучасна Російська Федерація не вважає державою, вдавшись 24 лютого 2022 р. до відвертої агресії намагаючись позбавити її власної історії, загарбати територію. Для Росії, яка сповідує ідеї великодержавного шовінізму, життя сотень тисяч людей – ніщо, а пам'ять про мільйони закатованих сталінським режимом українців – тим паче. Стає зрозумілим, чому і досі Державна Дума РФ не визнала Голодомор злочином проти власного народу, а у листопаді 2017 р. речниця МЗС РФ Марія Захарова викреслила його з переліку історичних подій та явищ ХХ ст. Найжахливішим злочином авторитарних режимів є не фальсифікація, а офіційна брехня: у Криму окупантів не було, на Донбасі громадянська війна, Голодомор – вигадка західних політологів та окремих їхніх агентів на території Росії.

На початку 1980-х рр. ніхто з американських політиків не міг і подумати, що у 1991 р. СРСР зникне з політичної карти світу. Не війна і бомбардування стали причинами цієї «геополітичної трагедії» ХХ ст. (вислів Путіна), а глибока і руйнівна інтоксикація радянської політичної системи, відверта і всеохоплююча правда про жахливі наслідки її функціонування. Кровожерливі вампіри бояться світла, але його промені день за днем просочувалися на поверхню. Правда про апокаліпсис, яким виявився Голодомор, послідовно і невблаганно руйнувала міф про соціальну справедливість і рівність в СРСР. Осиновим клинком в інформаційному протистоянні з пропагандистською машиною Кремля стали матеріали Конгресово-президентської комісії США з

² Мейс Дж. Український голод 1933 року: (доп. 13 грудня 1981 р.). *Новий шлях*. 1982. 2, 9 січня.

³ Мейс Дж. Про історичну правду України: Дослідження втрат населення України і Північного Кавказу під час голоду 1933 року. *Вільне слово*. 1982. 1 травня.

⁴ Доповіді про лінгвіцид і голод в Україні: (Виступи Я. Рудницького, Дж. Мейса на 1-й Світ. конф. з проблем геноциду і голокосту 1932–1933 рр., 20 червня 1982 р., Тель-Авів. *Вільна думка*. 1982. 15–22 квітня.

розслідування Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Науково-організаційне керівництво зазначеним проєктом здійснював Дж. Мейс упродовж 1984–1988 рр. У підсумку постали історичні документи: «Рапорт Конгресові США Комісії з дослідження голоду в Україні» (1988) та «Збірник усних свідчень Комісії з дослідження голоду в Україні» (1990). На той час у творчому доробку Дж. Мейса було близько 25 праць, але чотиритомне видання, до якого він особисто долучився, надало йому публічного визнання.

Радянські історики, пасивно спостерігаючи за просуванням горбачовської «перебудови», яка інфікувала звичний інтелектуальний простір вірусом ревізіонізму, обережно і почасти полохливо почали друкувати перші статті про голод. Ми знали тоді про діяльність Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 років в Україні, про активну роль у ній Дж. Мейса. Підсумкові матеріали Міжнародної комісії були опубліковані у 1990 р. в Канаді, а в Україні перекладені лише у 1992 р. російською мовою⁵. Фактично було оголошено судовий вирок політичній системі.

Уперше Дж. Мейс приїхав до Києва у 1990 р. для участі у міжнародній конференції. Пленарне засідання відбулося у Будинку культури Ради міністрів УРСР, що неподалік теперішнього Національного банку України. Перший публічний діалог з українськими істориками видався цілком спокійним, принаймні скресла упередженість, нав'язана роками ідеологічного протистояння. Бажаючих потрапити до програми конференції, або до зали засідань, було чимало. Журналістку Наталку Дзюбенко, яка тоді працювала у «Голосі України», не пустили із знімальною групою телеоператорів. Джеймс, як згадувала уже згодом його дружина Н. Дзюбенко-Мейс, перебував «у фаворі, у блиску слави, визнання, шани»⁶, адже були підстави. На початку 1990-х рр. українські історики заходилися вивчати причини і наслідки Голодомору, виявляти і друкувати архівні документи, проводити наукові конференції. Нас почали запрошувати до Європи, США і Канади, а натомість в Україну приїздили західні учені. 27 червня 1992 р. була створена Всеукраїнська асоціація дослідників голоду-геноциду, яку очолила журналістка Лідія Коваленко-Маняк. Почесним членом Асоціації обрали Дж. Мейса, з яким нас поєднала спільна справа – висвітлення причин, обставин та наслідків Голодомору, сприяння його міжнародному визнанню. Ні коштів, ні амбітних посад, ні слави, а лише обов'язки, насмішки і цькування з усіх боків, інколи від колег по роботі, і колосальна трата часу та енергії.

У 1990–1993 рр. Дж. Мейс працював в Інституті Гаррімана при Колумбійському університеті у Нью-Йорку, займався науково-дослідним проєктом в Іллінойському університеті, був консультантом проєкту «Україна» Інституту американського плюралізму у Чикаго. Звична і доброзичлива атмосфера, адже почувався вдома. У липні 1993 р. вирушив в Україну, щоб залишитись у ній назавжди. Не знаю хто його покликав – організатори другої Міжнародної конференції про голод, яка відбулася 9–11 вересня 1993 р. у Києві; очевидці Голодомору, «мертві» чи «живі», але він уже не повернеться на Захід звичним американцем, осівши в Україні.

⁵ *Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет* / Пер. с англ. Киев: Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЕНДИСИ, 1992. 191 с.

⁶ *День і вічність Джеймса Мейса* / За заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Українська пресс-група, 2005. С. 415.

У нього був вибір: повернутися до США, очолити кафедру, або просто працювати на посаді професора, мати стабільний заробіток, жити спокійно і розважливо. Перша половина 1990-х рр. в Україні була не найкращою для української науки (довгі черги, метрові стрічки купоно-карбованців, дефіцит товарів, суцільне безгрошів'я), але цікавою, сповненою очікування «національного дива». Інтелектуальна активність істориків вражала, ніби від них залежало майбутнє, попри непередбачуване наше минуле. Без патетики і пафосу зазначу, Дж. Мейс присвятив своє життя нашому трагічному минулому. Він не поїхав до заможної Америки. Працював науковим співробітником в Інституті національних відносин і політології НАН України, який дивним способом трансформувався з Інституту історії партії при ЦК Компартії України; професором політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» у 1995–2004 рр., заступником головного редактора журналу «Політична думка» у 1994–2004 рр. Громадянин США, адже паспортизованим українцем не став, тісно співпрацював з відомими українськими політиками, приятелював з українською духовною елітою, не прагнув нагород і слави, навіть цурався зайвої уваги. До останнього подиху, не зважаючи на підступну хворобу, щодня писав, часто бував на телевізійних передачах, вражаючи інтелектуальною продуктивністю і фізичною працьовитістю. Дивуюсь його натхненню, звідки черпав сили.

І день, і ніч працював у газеті «День», редагував її англomовну версію – «The Day». Упродовж 1994–2003 рр. написав та опублікував 120 науково-популярних статей, переважно про Голодомор, українізацію і політичну ситуацію в Україні. Знав ціну українським політикам, які блукали звивистими стежками «постгеноцидного суспільства». Його вираз, як влучно зауважила головний редактор газети «День» Лариса Івшина, «пояснює майже все: і якість нашої еліти, і стан нашого народу, і рівень совісті, і духовний стандарт – все»⁷. Заблукали, чекаємо свого Мойсея, а поки що повземо за сліпими поводитирями. Дж. Мейс, який усе своє життя боровся з ідеологією зла та імперськими амбіціями Московії, сприймав її загрозу душею і розумом. Частина української «еліти», перебуваючи у ментальній та інформаційній залежності від радянських ідеологічних міфів про «єдиний братський народ», розуміє історичні витоки нашої християнської віри, важливість плекання української мови, примноження національної культури, але духовно відсторонена, ніяк не прокинеться, навіть під гуркіт російських гармат на сході України.

Післягеноцидний синдром спостерігається також у ставленні до Голодомору, до вшанування пам'яті його жертв. Так, завдяки нашим зусиллям, майже 90% українців вважає Голодомор злочином сталінського режиму. А скільки перепон довелося долати на шляху до цього Храму, а скільки ще маємо здолати. У 1994 р. Мейс ініціював створення народного Інституту дослідження геноциду в Україні, скликав у Спільні письменників України установчі збори. У промові, яка була відвертою, підтримана оплесками його однодумців, Джеймс щиро запевнив присутніх: «Буду максимально чесний». Його застереження, виголошені тоді, виявилися напрочуд актуальні: «Але найголовніше сьогодні питання – як захистити націю і суспільство від політичної, економічної, ідеологічної і психологічної атаки. Як захистити Україну. Як її зберегти». Промайнуло 18 років від того часу, а

⁷ Там само. С.4.

російські війська вбивають українців, руйнують наші міста і села. Політичні партії, які називали себе українськими, цуралися тоді самого слова «геноцид», а не те, щоб пристали до ідеї створення Інституту. А українські націонал-патріоти, ніби і сприйняли трагедію розумом, але почали чубитись за лідерство у «Меморіалі», влаштували амбітні претензії на лідерство в Асоціації дослідників голоду-геноциду, навіть розкололи Народний Рух України. Жодних уроків з трагічного минулого.

Інститут дослідження геноциду так і не створили, не дивлячись на підтримку Олеся Гончара, письменників, істориків, очевидців і жертв Голодомору. Асоціація дослідників голодоморів, яку очолював тоді Левко Лук'яненко, зверталася до уряду з ініціативою про заснування науково-дослідного інституту з вивчення Голодомору-геноциду. Ми спромоглися лише на створення звичайного підрозділу в Інституті історії України НАН України. Рішенням Ученої ради Інституту від 29 жовтня 2002 р. постав Центр дослідження геноциду українського народу, який мені довелося очолювати у 2002–2009 рр. Організаційно він перебував у складі відділу історії України 20–30-х рр. XX ст., хоч і мав державну реєстрацію науково-дослідної теми. Ось вам і весь Інститут дослідження геноциду. Однак, Центр виконував доручення державних органів, звернення фізичних і юридичних осіб, а головне привчав чиновників до сприйняття самого терміну – «геноцид». Справжнього Інституту і досі немає в Україні, а спроба його діяльності у рамках Музею Голодомору непокоїть окремих праведників історичної науки.

У 2003 р. Мейс запропонував меморіальний ритуал – Свічку пам'яті у вікнах українців. Ідея прижилася, стала меморіальним символом. У лютому і травні 2003 р. у Верховній Раді України тривали слухання про Голодомор, учасником яких довелося бути. Я не знав, що Дж. Мейс був забинтований після операції, його рани кровоточили. Пам'ятаю лише його промову, яку намагалися перервати комуністи і тодішні реваншисти. Американець, який став більшим українцем, ніж депутати кількох скликань зі значками на лацканах дорогих костюмів. Значна частина, особливо від Партії регіонів, влаштували обструкцію під час ухвалення Закону України про Голодомор у листопаді 2006 р.

Людина з вічною посмішкою, ніби за плечима не були чотири смертоносних операції. Він запалив свою свічу нашої пам'яті, але загасив власну. Можливо люди, які за життя випромінюють тепло і християнське милосердя, не згасають, спалахуючи у вічному космосі яскравими зірками.

Маємо бути чесними, віддаючи належне тим, хто своїм подвижництвом сприяв увічненню пам'яті жертв Голодомору. Дж. Мейс не дочекався відкриття Музею Голодомору у 2008 р., але був би глибоко здивований призначенням його першим директором колишнього міліціонера, який на усіх зустрічах говорив, що українці нищили українців. На жаль, подібне можна почути і від українських істориків, окремих політиків, адже для них головне – бути оригінальним. Однозначно обурився б, довідавшись, що його дружину Н. Дзюбенко-Мейс одного разу не пропустили до Музею на листопадові меморіальні заходи. Знаючи емоційно-вибухову вдачу Дж. Мейса, можу реконструювати його невдоволення сьогоднішніми чварами довкола встановлення кількості «демографічних втрат» від Голодомору. Заспокоює лише одна обставина: ні Джеймс, ні мільйони жертв організованого більшовицькою Москвою голоду не бачать і не чують наших облудних дискусій

стосовно кількості жертв Голодомору. Буде дуже сумно, якщо у такий спосіб сперечатимуться про кількість полеглих українців у війні з Росією. Напевно, ми ще не подолали постгеноцидного синдрому.

Своїми добрими і гуманними справами Дж. Мейс збудував собі інтелектуальний пам'ятник ще за життя. Прикро, що і досі відсутній класичний монумент, який би вшановував науковця і подвижника. Думаю, він не образився б. Про авторитетного ученого і громадського діяча щоразу згадують близькі, друзі, колеги, працівники Національного музею Голодомору-геноциду (можливо у новозбудованих склепах знайдеться місце для нього), дослідники, журналісти. Нарешті було опубліковано збірку його публіцистичних праць, глибоких роздумів та ідей про увічнення пам'яті жертв Голодомору⁸. Його оригінальну українську мову з гортанним дифтонгом американця важко забути, а чарівна посмішка, інколи крізь біль і сльози, не полишає нас байдужими. Дякую долі, що поєднала мене з ним на творчому шляху. Однак, крім емоційного сприйняття його діяльності, необхідно думати про академічне дослідження його творчого доробку.

⁸ Мейс Дж. *Україна: матеріалізація привидів* / Упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2016. 685 с.

УДК 262.14:323.22./26:321.74:94(477)''1920/1930''

Артур Михайлик,

кандидат історичних наук, доцент, докторант
кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

ГОЛОД 1921–1922 рр. І ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

У статті йдеться про долю української гуманітарної інтелігенції в період голоду в Радянській Україні 1921–1923 рр. та її зусилля, спрямовані на допомогу голодуючим. Розголошуючи на весь світ про голод в Поволжі, комуністична влада злочинно не помічала страшного голоду в Україні, особливо в південній її частині, та продовжувала збирати український хліб і продукти для допомоги голодуючим в Росії. Поділяючи з іншими частинами суспільства гостру нестачу продуктів харчування і так само голодуючи, українська інтелігенція вела свою боротьбу з цим соціальним лихом. Українці за кордонами СРСР висвітлювали голод на батьківщині в засобах масової інформації, зверталися до урядів та громадських організацій із закликами про допомогу, самі організовували таку допомогу, співпрацюючи з благодійними організаціями, які діяли в УСРР. Така ж робота була налагоджена і в межах Радянської України, завдяки чому було врятовано сотні тисяч людських життів.

Ключові слова: Радянська Україна, голод, гуманітарна інтелігенція, допомога голодуючим.

It is about the fate of the Ukrainian humanitarian intelligentsia during the famine in Soviet Ukraine in 1921–1923 and its efforts to help the starving. Announcing the famine in the Volga region to the whole world, the communist authorities did not notice the terrible famine in Ukraine, especially in its southern part, and continued to collect Ukrainian bread and food to help the starving in Russia. Sharing the acute shortage of food with other parts of society and starving as well, the Ukrainian intelligentsia fought against this social disaster. Ukrainians abroad covered the famine in their homeland in the media, appealed to governments and public organizations for help, and organized such assistance themselves, in cooperation with charitable organizations operating in the USSR. The same work was done within Soviet Ukraine, saving hundreds of thousands of lives.

Key words: Soviet Ukraine, famine, humanitarian intelligentsia, aid to the starving.

На початку 1920-х рр. Радянську Україну охопив перший страшний голод в її історії, який спричинив втрату мільйонів людських життів. Інформація про нього, на відміну від Голодомору 1932–1933 рр., ніколи не була заборонена, а офіційною його причиною в період існування СРСР називалася посуха та загальний занепад економіки внаслідок громадянської війни та міжнародної інтервенції проти революційної Росії. Всі зусилля більшовицької ідеологічної машини, а згодом – офіційної історіографії були спрямовані на висвітлення голоду в Поволжі, оскільки це була офіційна причина до початку пограбування

церкви та масованого наступу на неї з боку держави. Він став приводом не лише до масового вилучення церковного майна на користь голодуючих, але й банального грабунку державою своїх громадян, оскільки в Україні, окрім продрозкладки, звідки значні кошти йшли на потреби Москви і голодуючого населення Росії, додатково запроваджувалася окрема примусова допомога для голодуючих Поволжя.

Гуманітарна інтелігенція – це не тільки жертва цього голоду. Вчителі, викладачі, наукові працівники, митці і люди творчих професій та всі інші її представники робили все можливе, аби запобігти людським смертям і врятувати якнайбільше людей, а ще донести до світової спільноти все те, що відбувалося в Україні в 1921–1923 рр. Про це, власне, і йдеться в цій розвідці про голод в Україні та його катастрофічні наслідки, видали дослідження О. Мовчан¹, І. Диптан², Р. Сербін³, С. Кульчицький⁴, Б. Драмарецький⁵, М. Шитюк⁶, В. Мазур⁷, В. Сергійчук⁸, М. Єременко⁹ та ін. Втім, узагальнюючі комплексні праці з порушеного питання поки що у вітчизняній історіографії відсутні.

Після встановлення «диктатури пролетаріату» спочатку в Москві, а потім в Києві, інтелігенцію було оголошено класово ворожим елементом. В Україні більшовицькі ватажки відчували до неї не лише класову, але й національну ненависть, оскільки вважали її (і не безпідставно) головним рушієм Української демократичної революції та національного державотворення. Справжній терор проти неї було розпочато пізніше, наприкінці 1920-х рр., коли влада почала масово фабрикувати справи проти «буржуазних націоналістів» та інших «ворогів народу». Від голоду 1921–1923 рр. найбільше постраждали селяни, однак для української інтелігенції він став першим грізним виявом людиноненавистницької суті комуністичної влади, показав її справжнє, а не деклароване ставлення до власних громадян.

У серпні 1921 р. голова РНК РСФРР В. Ленін звертався до українських селян з проханням про допомогу: «Правобережна Україна в цьому році збрала прекрасний урожай і повинна допомогти голодним у Поволжі, поділитися своїм надлишком з поволзьким селянином, якому нічим засіяти полів». Насправді, ніякого прекрасного урожаю не було, бо із 12 українських губерній,

¹ Мовчан О. М. Голод 1921–1922 рр. на Україні. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 38–45; № 12. С. 30–36.

² Диптан І. І. Діти і голод в Україні 1921–1922 років. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 1. С. 101–111.

³ Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / [Матеріали упоряд. і зред. Р. Сербін]. Торонто–Київ, 1992. 704 с.

⁴ Голод 1921–1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.

⁵ Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні: дис.... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 1997. 123 с.

⁶ Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття; 1921–1923; 1932–1933; 1946–1947. Київ: Геліон, 1997. 60 с.

⁷ Мазур В. Голод 1921–1923 років в Україні (політико-демографічний аналіз). *Історія України*. 1999. № 37. С. 8–9.

⁸ Сергійчук В. І. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. 251 с.

⁹ Єременко М. *Українська Гологофа, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори*. Чернігівка, 2008. 153 с.

за даними Т. Григоренка, п'ять були повністю неврожайними, а у решти врожай був нижче за середній або в кращому випадку середній (крім Чернігівської)¹⁰.

Розголошуючи на весь світ про голод у Поволжі і приймаючи міжнародну допомогу продовольством та фінансами, радянська влада замовчувала перед власним народом і світовою спільнотою факт масового голоду в Україні, особливо в її південній частині. Охоплену голодом Україну не помилювали і від податку не звільнили, в той час, як справедливо зазначає Г. Журбелюк, звичай підтримувати усіх постраждалих від недороду діяв ще з часів Литовських статутів¹¹.

Саме українська інтелігенція з діаспори виступила ініціатором та організатором допомоги голодуючим селянам України. Про голод писали всі п'ять україномовних газет Канади¹². У Відні діяв комітет «Голодним України», очолюваний професором М. Грушевським, у Вінніпезі продовжував свою працю еміграційний Український Червоний Хрест. Українська інтелігенція за кордоном розгорнула кампанію по висвітленню соціального лиха в Україні. Статті та замітки про голод в Україні на початку 1920-х років зустрічаємо у варшавських часописах «Українська Трибуна» й «Українська Справа», віденських «Нова Україна» і «Воля». Такі повідомлення почали з'являтися в червні 1921 р., а закінчилися восени 1923 р.¹³ У цих та інших газетах з'являлося чимраз більше довгих, змістовних описів і аналізів трагедії, написаних М. Грушевським, І. Герасимовичем, І. Холодним, В. Квіслінгом, М. Григоровичем, П. Костенком, А. Радченком, О. Терлецьким, І. Стирським, М. Сріблянським і багатьма іншими. Канадські «Українські Робітничі Вісти» помістили вірш В. Сосюри, присвячений голодуючим. Надзвичайно зворушливою є серія віршів Олександра Олеся «Слухайте!», «На Україні», «Колискова». Перший вірш вийшов в англійському перекладі Дж. Гонтера під заголовком «Do You Hear?» у кількох друкованих виданнях Північної Америки¹⁴.

На початку 1920-х років було опубліковано збірник оповідань під назвою «Без хліба», 25% прибутку від продажу якого пішло на користь голодуючим. До книги увійшли твори відомих українських письменників Б. Грінченка, Д. Марковича, М. Коцюбинського, В. Стефаника, А. Тесленка¹⁵.

Серед наукових видань, присвячених голоду, привертає увагу збірник наукових статей, виданий 1922 р. в харківському видавництві «Наукова думка» накладом у чотири тисячі екземплярів. На думку авторів збірника, в Україні лихо охопило п'ять губерній: Запорізьку, Катеринославську,

¹⁰ Григоренко Т. О. Голод 1921–1923 років на Черкащині. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 35.

¹¹ Журбелюк Г. В. Методика історико-правових досліджень проблеми голоду 1921–1923 рр. в Україні: розвінчання міфів. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 55.

¹² Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. С. 11.

¹³ Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні. С. 102.

¹⁴ Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. С. 19.

¹⁵ *Без хліба. Збірник оповідань*. Полтава: Видавництво Полтавської районної спілки, 1922. 136 с.

Миколаївську, Одеську, Донецьку, а також окремі повіти Харківської, Полтавської і Кременчуцької губерній¹⁶.

Активна позиція української інтелігенції сприяла формування суспільної думки закордоном, направленої на організацію допомоги голодуючим. Закордонна допомога тривала з березня 1922 до червня 1923 р. Її надавали Американська адміністрація допомоги (АРА), «Тимчасовий закордонний комітет робітничої допомоги» (Міжробдоп), «Місія Нансена», організація «Джойнт», львівський Крайовий комітет допомоги, благодійні комітети з Відня, Берліна та Праги. Міжнародні організації тільки для дітей України виділили 645 тис. денних пайків, що дозволило забезпечити харчуванням одночасно 960 тис. голодних¹⁷. Активно діяли Єврейська конференція допомоги «Вереліф», організації Червоного Хреста (особливо шведські і німецькі), Європейська студентська допомога (ЄСД), інші благодійні організації.

Основними видами допомоги були продовольчі пакунки, організація спеціальних їдалень, постачання ліків у медичні установи. Показово, що всі, хто співпрацював з АРА, були під пильним контролем каральних органів, а багатьох з них згодом було репресовано. Співпраця з АРА розглядалася як доказ «шпигунської діяльності» таких осіб¹⁸.

Наслідком голоду 1921–1923 рр. став занепад освіти й культури в Україні. Школи не працювали місяцями, а бувало й по півроку. Голодували учні й учителі. Більшовицька влада розглядала їх як дрібну буржуазію й зовсім нічим не забезпечувала, пайок учителям не видавали. Значна частина з них померла, інші розїхалися в пошуках їжі. Знищена була й українська наука, українська культура. Працівникам Всеукраїнської академії наук за другу половину 1921 р. зовсім не видавали зарплати. Видання книг припинилося. У Петрограді за місяць було надруковано 1493500 примірників, в Україні для Академії наук – 1¹⁹.

До цього додамо «червоний терор» проти інтелігенції. За своїми масштабами він поступався репресіям кінця 1920-х – середини 1930-х рр., однак призвів до того, що значна частина української гуманітарної інтелігенції була змушена емігрувати за кордон або потрапила за межі України – до Сибіру або на Північ Росії. Російській інтелігенції пощастило більше. Це нанесло велику шкоду освітньому та культурному розвитку, а також суспільній моралі українського народу.

¹⁶ О голоде. Сборник статей / Под. ред. проф. К. Н. Георгиевского, докт. В. М. Когана, проф. А. В. Палладина. Харьков: Научная мысль, 1922. С. 15.

¹⁷ Быкова А. С. Голод 1920–1923 гг. в периодической печати. *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 31. С. 80.

¹⁸ Сирота О. І. Голод 1921–1923 років в Україні та його руйнівні наслідки для українського народу. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 146.

¹⁹ Брицький П. П. Соціальні, моральні і психологічні наслідки періодів Голодомору в Україні у XX ст. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 307.

Влітку 1923 р. більшовики виступили з заявами, що голод вдалося подолати, хоча його прояви мали місце в окремих районах до 1925 р. Було офіційно оголошено про завершення роботи місій до 1 серпня 1923 р.²⁰

Голод призвів до важких соціально-економічних наслідків і спричинив духовну стагнацію суспільства. Трагізм ситуації полягав ще й у тому, що саме у 1920-ті рр. закріпилася практика нехтування інтересами УСРР та нездатність українського керівництва відстояти свої позиції перед московським центром.

Таким чином, саме голод 1921–1923 рр. став показником ставлення інтелігенції до української справи і національного питання, першим значним випробуванням її світоглядних позицій щодо України та її народу.

²⁰ Дояр Л. Проблема голоду в українських книгодруках 1921–1923. *Вісник Книжкової палати*. 2020. № 8. С. 50.

УДК:94(477.63)''1932/1933''

Ольга Мовчан,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

**ЖИТТЯ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 рр.
ОЧИМА ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАГО УКРАЇНИ)**

На основі дослідження приватних листів та спогадів іноземних робітників, які працювали в советській Україні в 1932–1933 рр., робиться спроба відтворити реалії тогочасного повсякденного життя на її теренах. Зауважено на проблемах матеріального і соціального забезпечення в умовах Голодомору-геноциду. Побіжно висвітлено проблеми виробничого і політичного повсякдення. Показано як змінювалися уявлення іноземних робітників про советський лад та трансформувались їхні політичні погляди під час перебування в Україні.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, приватні листи, спогади іноземних робітників.

On the base of research of the private letters and memories of the foreign employees who worked in the soviet Ukraine in 1932–1933 there is a trail to recreate the reality of that times in its territory. Noted on the problems of food and social supply in terms of Holodomor-genocide. Problems of manufacturing and political life are highlighted in passing. It is shown how perception of foreign employees about soviet regime has been changing and their political and ideological views have been transforming.

Key words: Holodomor-genocide, private letters, memories of the foreign employees.

В останній час у вітчизняній історіографії активізувалась проблема вивчення повсякденного життя українців в умовах Голодомору-геноциду на основі дослідження нетрадиційних джерел. Зокрема з'явилися розвідки, в яких використовується епістолярій і мемуари іноземних робітників та інженерно-технічних працівників, які працювали в Україні в 1920–1930 рр., для вивчення їхнього життя. Це – дисертація О. Ігнатуші про іноземців на Запорізькому індустріальному комплексі у добу становлення советської тоталітарної системи та стаття Р. Любавського про умови праці та життя іноземних робітників і фахівців з Харківського тракторного заводу («ХТЗ», Тракторобуду) у цей період, у якій аналізуються листи німців і австрійців, що зберігаються в ЦДАГО України¹.

¹ Ігнатуша О. О. *Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20–30-ті рр. XX ст.)*: дис. ... канд. іст. наук; Держ. вищ. навч. закл. «Запоріж. нац. ун-т» М-ва освіти і науки, молоді та спорту України. Запоріжжя, 2012. 200 с.; Любавський Р. Умови

У даній статті ставиться завданням дослідити ментальну спадщину іноземних працівників як джерело вивчення повсякдення в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Джерельну базу розвідки складають листи і спогади іноземних працівників, зібрані до справи № 5335 «Листи німців, які працюють в Україні, до Німеччини про їхнє важке матеріально-побутове становище (лютий 1932 – грудень 1933 рр.)», що зберігаються в ЦДАГО України (Ф. 1. Оп. 20). Це – спогади Карла Шнітерна «Про переживання кваліфікованого робітника з Золлінга про Радянську Росію: шість місяців роботи на тракторному заводі» від 7 травня 1932 р., листи Антонії Рехман «З чоловіком і дитиною в Росії: переживання однієї жінки. 3 листопада 1932 р.», «Лист Мартіна Дерінга, який працював на шахті ім. Чувиріна, другу Спренгеру, який пізніше також працював у Гришиному, а зараз перебуває у Німеччині» від 13 лютого 1932 р. (м. Грімм), брошура Віллі Бадельта «Російський колдоговір 1932 р. Що скаже на це німецький робітник?» (документ не датований). Більшість згаданих документів опублікована в нацистських виданнях у вигляді статей та окремих брошур, спогади А. Рехман – у формі нарисів в австрійській газеті «Фолкс Ехо». У всіх документах описуються події 1931–1932 рр. До справи № 5335 також входять листи іноземних робітників до Бюро по роботі з іноземцями (Інобюро) при Всеукраїнській раді професійних спілок (ВУРПС), в яких розкриваються проблеми, пов'язані з умовами праці та продовольчого постачання робітників по картах у 1931–1933 рр.

Методика дослідження визначається інформаційним і комунікативним підходами до аналізу листів і спогадів іноземних працівників. З метою критичного аналізу та коректного використання цих джерел враховано їх ретроспективність, репрезентативність, документальність і суб'єктивність. Зокрема, у роботі з епістолярієм і мемуарами німецьких робітників, що передруковувалися у нацистських виданнях, беруться до уваги ідеологічні переконання їхніх авторів. Зважається і на стереотипах імперського мислення австрійських і німецьких робітників, які перебуваючи на українських теренах, описували «російські» реалії.

Приватні листи і мемуари іноземних робітників засвідчують їхнє сприйняття/неприйняття советської дійсності, коло проблем, що їх хвилювали, їхні настрої та прагнення під час перебування в УСРР. Головною темою, що порушується в цих листах і спогадах, є побутові проблеми, з якими вони зіткнулись в «країні Рад». Іноземці жалілись родичам та друзям на реалії советської дійсності, про які раніше не підозрювали. У кожному листі чи спогадах згадується про масове зубожіння та голодування українців, а у деяких (листи Антонії Рехман) переказуються їх розповіді про нужденне життя.

Фрагментарність описів голодного повсякдення у цих джерелах зумовлюється не тільки концентрацією інтересів іноземних робітників на особистих або сімейних проблемах, а й обмеженими можливостями їх спілкування з українцями. Йдеться про «природні» та штучні перешкоди комунікативних зв'язків – мовний бар'єр та закритий соціальний простір, що створювався владою у робітничих селищах для іноземних робітників

(ізольовані квартири, закриті споживчі кооперативи і розподільники, спецтранспорт (шкільні автобуси для дітей іноземних робітників), окремі зали в їдальнях (призначені для різних категорій пільговиків – іноземних робітників, інженерно-технічних працівників, «стахановців») й т. ін. На змісті листів позначалась і внутрішня цензура їхніх авторів, які через перлюстрацію уникали у листуванні «заборонених тем», висвітлення яких загрожувало їм репресіями. Тому критика політики більшовиків, наслідком якої був масовий голод, зустрічається винятково у мемуарах, що друкувались у нацистських виданнях.

Як засвідчують листи і спогади іноземних робітників, першу дозу вражень про життя в «робітничій республіці», що «охолоджують», вони отримували у дорозі до місця призначення. Думки і почуття від «зустрічі» з советськими реаліями на залізничній станції Шепетівка, де «все виглядало жахливо, по кутах лежали брудні і обшарпані люди, ноги яких були обгорнуті смердючими мішками, що розповсюджували жахливий сморід», описав у спогадах німецький робітник Карл Шнітерн, який прямував на роботу до харківського Тракторобуду. Він зазначав, що несподівана картина викликала в нього спочатку розгубленість і здивування «як можуть існувати у соціалістичній країні люди, які так не схожі на людей», а потім «протверезіння» і усвідомлення того, що його ідеалістичні уявлення про життя в «країні робітників», сформовані комуністичною пропагандою, не відповідають дійсності. Після побаченого він зрозумів, чому в іноземців на митниці вилучали фотоапарати – щоб попередити поширення на Заході фотодоказів голоду в УСРР².

Нову дозу шокуючих вражень Шнітерн набув по прибуттю до пункту призначення. У спогадах він описав юрби жебраків – жертв Голодомору-геноциду на вулицях столичного Харкова, куди вони сходилися у надії отримати роботу та їжу, але натомість здобували смерть. Аналогічні уявлення про столицю України склались і в Антонії Рехман – дружини австрійського інженера, який також працював на ХТЗ. Описуючи відвідування Харкова, вона згадувала що їй було «страшно ходити по місту й бачити напівголодні фігури в дранті, в бруді, розхитані, з дружинами і дітьми», обличчя яких через виснаження від голоду і відсутність медичної допомоги «часто враженими лупусом (червоним вовчаком. – Авт.)». «Чи напевно ще існує така країна, де на вулицях сидить стільки сліпих жебраків, ... які випрошують милостиню!», – вигукувала вона³.

У спогадах Антонії зустрічаються й описи її зустрічей з голодуючими. У нарисі «Жебрацтво росіян» вона розповіла як одного разу, коли поверталась до дому з продуктами із спецрозподільника, зустріла «чоловіка і жінку, які бурмотіли під ніс щось незрозуміле... Тільки коли чоловік вказав мені на хліб в кошику, я збагнула, що він хоче. Я дала йому шматок білого хліба, а діткам солених огірків, на які вони дивились сумно. З багаточисельними спасибі вони дали мені дорогу». Антонія описала і випадок зустрічі її сина, коли вона його вперше послала по хліб, з жебраком-однолітком. Той вихопив у маленького

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 21.

³ Там само. Арк. 31.

Рехмана батон і тільки його і бачили. Після цього Антонія ходила до розподільника сама⁴.

В іншому нарисі «Смітєвий ящик» Рехман описала свої враження і роздуми від споглядання за життям жебраків з вікна своєї оселі: як діти і старі «шарили руками по черзі [у смітєвому ящику біля її будинку], намагаючись знайти щось їстівне». Вона не розуміла, чому в Україні «іноземцям надаються ... зручності, а своїм співвітчизниками, які постраждали за батьківщину, дозволяють дійти до такої потреби»⁵.

Відсутність державної допомоги соціально незахищеним верствам населення в «країні робітників» обурювала і Карла Шнітерна. Він писав, що через байдужість влади до нужденних, українські базари перетворились на «місця копичення жебраків, калік і сліпих, [де] голодні жінки з немовлятами на руках стояли і лежали навколо і вимолювали шматочок сухого хліба». Та й «...каліки і сліпі, що не отримували в Росії соціальної допомоги, мали стояти і таким чином коротати своє життя»⁶.

Про трагічну долю одного із них розказала Антонія Рехман. У нарисі «Інвалід, що плаче» вона переповіла, як одного разу впустила до домівки жебрака, який ходив по квартирах за подаянням, щоб нагодувати, а він розчулився і повідав їй історію свого життя. Про вісьмох дітей, яких немає чим годувати, про те, як на війні він втратив декілька пальців на руці, через що його ніде не беруть на роботу, куди б не звертався, «бо є люди зі здоровими кінцівками, які не мають роботи»⁷.

У іншому нарисі «Жебрацтво росіян» Антонія переказала розповідь дев'ятнадцятирічної сироти, яка взимку щодня у бездоріжжя й негоду доставляла для її родини десятикілограмову в'язку полін від заводу. Дівчина розповіла жінці, що «цілковито залежала від того, що отримує від людей», оскільки заводська адміністрація платила їй за роботу 50 руб. щомісячно, а після відрахувань їй лишалось «чистими на руки» 42–43 руб., яких не вистачало навіть на хліб. З цієї причини вона лишалась голодною на вихідні та свята, якщо не «потурбується про себе заздалегідь». Намагаючись підтримати небогу, Антонія підгодовували її білим хлібом і теплим молоком⁸. Але «одного разу, на профспілкових зборах..., – з обуренням згадувала вона, – ...товариш, який був на Тракторобуді перекладачем (місце, яке дуже гарно оплачується, [й він] може купувати собі у вільній торгівлі хліб)» відкрито пояснив їй, «що такою має бути для небоги неділя» і «...не потрібно давати жебракам білий хліб, оскільки вони звикли до чорного і білий їм не потрібний»⁹.

За свідченням Карла Шнітерна і Антонії Рехман систематично недоїдали навіть робітники. Причиною були мізерні заробітки і продовольчі пайки, зриви нормованого постачання та затримки у виплаті зарплати. Негативно впливали на прибутки робітничих родин галопуюча інфляція і товарний дефіцит. Рехман порівнювала пайок місцевих робітників з тим, який був у німецьких під час Першої світової війни. «Як у нас під час війни отримує зараз

⁴ Там само. Арк. 34.

⁵ Там само. Спр. 533. Арк. 30.

⁶ Там само. Арк. 24 зв.–25.

⁷ Там само. Спр. 5335. Арк. 29–29 зв.

⁸ Там само. Спр. 533. Арк. 34.

⁹ Там само. Спр. 5335. Арк. 33.

російський робітник 900 грамів важкого чорного хліба, для кожної дитини – 300 грамів хліба, а дружина, якщо не працює на фабриці, то не входить до уваги. Якщо вона не бажає їсти те, що залишається від чоловіка і дітей, то має ходити від дверей до дверей, випрошуючи їжу. Таким чином бачиш жінок з немовлятами і монотонно звучать у вухах їхні прохання «Дайте мені, будь ласка, хліба!», – вигукувала вона¹⁰.

Про убогість пайкового постачання місцевих робітників згадував і Карл Шнітерн. Він писав, що їхній пайок «дорівнював половині нашого, і я спостерігав багато разів як голодні і змерзлі росіяни стояли в черзі, щоб за високу ціну отримати шмат жорсткого м'яса» в крамницях робкоопів, де якість товарів була незадовільною, а асортимент обмеженим¹¹. До того ж, навіть у склепах «Інснабу», як скаржилась його дружина, завжди був «бруд замість чистоти, кішки бігали по хлібу, а на так званому маслі сиділи мухи»¹². Спогади про сіль, в якій «знаходили мишей», і про «молоко, яке належало проціджувати, оскільки в ньому плавали клаптики паперу», залишилися у Антонії Рехман¹³. Обурюючись байдужістю посадових осіб до потреб громадян, вона згадала епізод, коли дружини іноземних працівників, домагаючись наведення ладу у «споживаловці», як вони називали інснабівський розподільник, скликали збори на ХТЗ, на що представниця адміністрації глузливо зауважила: «Ну, й «важливішки» вони!»¹⁴.

На тотальну нестачу «всього і завжди» та безкінечні черги за дефіцитом як складову повсякденного життя в «країні Рад» нарікав і Віллі Бадельт. Він писав, що місцевий «...робітник стоїть у черзі і чекає... Чекає він у лікаря і в міліції, за хлібною карткою, за зарплатою, чекає днями, тижнями, місяцями, роками. Він чекає, щоб настало завтра»¹⁵.

Разом з тим, іноземні фахівці до літа–осені 1931 р. постачались не по нормах, а за вимогою (потребою). У другій половині року, у зв'язку з різким погіршенням продовольчої ситуації, вони були переведені на норми, які суттєво перевищували ті, за якими постачались іноземні робітники, як за кількістю, так і різноманітністю товарів¹⁶. Крім того, іноземні фахівці мали вищі заробітки, що дозволяли їм докуповувати необхідні товари у спецрозподільниках «Інснабу», але за умовою, якщо їх туди завозили¹⁷. Про таку можливість згадує Антонія Рехман, яка писала у спогадах: «Мій чоловік мав основних 300 руб., а з понаднормовими – 450 руб. і ми могли все купувати на свою забірну книжку, оскільки вільного продажу не було по всій Україні»¹⁸.

Щоб допомогти українцям придбати дефіцитні товари, іноземні інженери брали на себе роль їх торгових посередників або ділились з ними лишками

¹⁰ Там само. Арк. 29.

¹¹ Там само. Арк. 25.

¹² Там само. Арк. 22 зв.

¹³ Там само. Арк. 32.

¹⁴ Там само. Арк. 32.

¹⁵ Там само. Арк. 18.

¹⁶ Журавлев С. «Маленькие люди» и «большая история». Иностранцы московского Электрозавода в советском обществе. 1920–1930-х гг. Москва: РОСПЕН, 2000. С. 220.

¹⁷ «Інснаб» – контора по забезпеченню іноземців при Всесоюзному об'єднанні по торгівлі з іноземцями («Торгзін»). Утворена в 1931 р. при Державному об'єднанні роздрібної торгівлі (ДОРТ).

¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 29.

дефіциту¹⁹. Антонія Рехман розповідала, що місцеві інженери з ХТЗ неодноразово просили її чоловіка придбати для них деякі речі; або як вона з чоловіком віддавала деякі надлишки молока перукарю, який обслуговував їхню родину, оскільки він отримував лише літр молочної продукції на п'ять днів, хоча мав хвору дитину, а її чоловік на себе, дружину і дитину – до трьох літрів на день. В її пам'яті відкарбувався день, коли вони з чоловіком повідомили йому про повернення додому, а нещасний у відчаї повторював: «Товариші, товариші, що буде тепер з моєю дитиною, я не маю що давати їй їсти, а вона до того ж хвора!»²⁰.

Проте найчастіше через посилене забезпечення продуктами іноземних фахівців та членів їхніх родин, як згадується у статті Р. Любавського, взаємини між іноземцями та вітчизняними працівниками були напруженими²¹. Рейхман розповідала австрійським читачам про те, яким психологічним випробуванням був для неї похід до закритого кооперативного магазину, як жінка відчувала на собі сторонні погляди, від яких їй здавалося, що вона ці продукти вкрала²². Вона згадала і про випадок, що трапився з її чоловіком. Як одного дня він, проходячи повз землекопів, закупив дефіцитну сигарету з «Інснабу», на що ті із неприязню і заздрістю дорікнули йому: «Що, товаришу, ви собі добре живете! Вам дають забагато, а нам нічого!» Спостерігаючи щодня різючі відмінності у рівні забезпечення і способі життя, місцеві, попервах доброзичливі до чужинців, ставали до них озлобленими і неприхильними, зауважувала Антонія Рехман²³.

Скромніше, порівняно з інженерами і техніками, забезпечувалися іноземні робітники. Карл Шнітерн згадував, що у 1932 р. він щомісячно отримував по забірній книжці в «Інснабі» на себе, дружину і доньку, тобто на трьох осіб, «4,2 фунти масла, 12,8 фунтів цукру, три літри соняшникової олії, 12–8 фунтів борошна [так у тексті. – Авт.], 28 фунтів м'яса й щоденно півтора літри молока». Хліб, консерви, рис, мило, каву йому доводилось купувати за наявності коштів у крамницях «Інснабу», якщо вони там були²⁴.

Слід зазначити, що Рехман і Шнітерн, які працювали на ХТЗ за персональними угодами (укладені у Німеччині з вербувальною агенцією при Торгпредстві УСРР), перебували на спецпостачанні й отримували підвищені пайки. Щоправда, за різними нормами, залежно від їх професійного статусу. Ті ж, хто працював за колективними трудовими договорами, як і українські робітники (оскільки, які і вони, влаштувались на роботу через біржі праці), постачались нарівні з ними²⁵, щоправда, за особливим і першим списками постачання, що мали переваги²⁶, оскільки працювали в престижних

¹⁹ Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. С. 69.

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 31.

²¹ Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. С. 69.

²² Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. С. 73; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 33–34.

²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 30–31.

²⁴ Там само. Арк. 22 зв.

²⁵ Журавлев С. «Маленькие люди» и «большая история». Иностранцы московского Электрозавода в советском обществе 1920–1930-х гг. С. 220.

²⁶ З 1931 р. існували чотири таких списки: особливий, перший, другий і третій, до особливого списку в Україні були віднесені тільки донецькі шахтарі. Всередині кожного зі списків

(індустріальних) галузях промисловості (на підприємствах вугільної, металургійної, машинобудівної й хімічної промисловості, а також у проєктних установах, на «Дніпробуді» та на побудованих електростанціях)²⁷.

У спогадах та епістолярії іноземних працівників відсутня інформація щодо дотримання норм їх пайкового постачання. Проте у їх офіційному листуванні з «Інобюро» ВУРПС мітяться скарги на випадки порушення цих норм, навіть для донецьких шахтарів. Зокрема, у листі гірника Кошиківський з шахти Гришине повідомлялося, що на початку 1932 р. «продуктів, що видаються по нормі ... недостатньо», бракує і товарів, які зазвичай докуповуються у розподільниках», оскільки «жир продавали у цьому році двічі, ковбасу – двічі, сало – двічі, шинку – два рази, картоплю – один кг на день, риби жодного разу не було, плодів і овочів майже не було». Оскільки проблеми з постачанням іноземних робітників, що загострились у 1932 р., розпочались у минулому року, коли «весною не було тижнями м'яса і молока», а у листопаді – «молока, за винятком останніх трьох днів», він попереджав, що чимало іноземців, побоюючись голоду, бажало виїхати²⁸.

Іноземців обурювала практика підпільного «підприємництва» посадових осіб за рахунок їх постачання – нецільового використання дефіцитних фондів «Інснабу» з метою «самозабезпечення» і збагачення працівників прилавку і «трикутника» підприємств (директорів, секретарів парткомів, голів профкомів). На масові випадки такого «підприємництва» зауважував у сигнальному листі до «Інобюро» ВУРПС гірник Кошиківський з шахти Гришине, який жалівся, що з 24 пар чобіт, що у листопаді 1932 р. надійшли до гришинського «Інснабу», «лише 13 чи 14 було продано іноземцям, а решта пішла «на «самопостачання» 7 працівників «Інснабу», які обслуговували 35 іноземних робітників»²⁹. Причому, зауважував він, «так було завжди», коли до «Інснабу» прибували дефіцитні товари. Обурення з приводу незаконного отоварювання у розподільнику для іноземців посадових осіб з шахти ім. Чувиріна у Гришиному (директора шахти, секретаря партосередку й голови профкому) висловлював й інший гірник – Мартін Дерлінг, який у листі до друга Спренгера писав, що ці особи, нахабно використовуючи своє службове становище, купували там «будь-яку кількість м'яса, білого хліба та інших продуктів за низькими цінами»³⁰. Більш того, з метою збагачення вони йшли на зговір з працівниками «Інснабу», дозволяючи їм оптовий продаж дефіцитних товарів приватникам задля їх перепродажу на ринці і отримання від бариг лівової частки прибутку. Про аналогічні злочини згадував і токар по металу Віллі Баделът, який з прикрістю зазначав, що у результаті нецільового використання товарних фондів «Інстанбу» все, що призначалось для іноземних робітників, продавалось на ринку³¹.

Злиденність і голод штовхали посадовців на розкрадання державного і кооперативного майна, а пересічних громадян на розбійні напади і

існували три різні стандарти постачання, що залежали від виробничого статусу людей (Осокина Е. *За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок снабжения населения в годы индустриализации, 1927–1941*. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 90–91).

²⁷ *Нариси історії професійних спілок України*. Київ: Федерація профспілок України, 2002. С. 285.

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 37–37 зв.

²⁹ Там само. Арк. 37–37 зв.

³⁰ Там само. Арк. 5.

³¹ Там само. Арк. 16 зв.

крадіжки. Карл Шнітерн згадував про масові грабунки квартир іноземних робітників «організованими бандами злодіїв, що очолювалися комендантами гуртожитків, у яких були ключі від всіх квартир». Щоб уникнути пограбувань своїх осель, чужинці просили родичів присилали їм висячі замки. Звичайним явищем були й інші посадові злочини – крадіжки товарів з пакунків для іноземців, які перевірялися на митниці, оскільки, як скаржився Карл Шнітерн, вони зазвичай надходили до адресатів з пошкодженою упаковкою або розкритими³².

В 1933 р. товаропостачання іноземців, що працювали у вітчизняній промисловості, відчутно погіршилось. Це відбилося у скаргах, які вони писали до наркоматів тих галузей, в яких вони працювали. Іноземні працівники зазначали, що норми товарів «у цей час знизилися так, що навіть за великої економії їх не вистачає»³³. Вони не могли докуповувати їх, оскільки ринкові ціни на них виявились астрономічними, ще у 1932 р., на що скаржився Карл Шнітерн, який заробляв 125–150 руб³⁴. Факт знецінення карбованця підтверджує і Антонія Рехман, яка писала, що «для того, щоб угамувати голод», не вистачало «зарплати в 150–200 руб, і погано було тим іноземцям, які заробляли тільки 150–200 руб»³⁵. На низькі заробітки в «країні робітників» нарікав і токар із Німеччини Віллі Бадельт, який згадував, що «...відправлявся до Росії без особливих очікувань, проте вважав, що в країні, де за твердженням комуністичної преси робітники мають владу, робітник за працю оплачується, принаймні, як в капіталістичній Німеччині». Однак, – зазначає він, – «скоро я встановив, що робітники не мають у своїх руках державної влади, але вона знаходиться в руках комуністичного керівництва, яке...з небаченою безсоромністю надає робітникам жебрацьке існування»³⁶.

Родичі та друзі іноземців, які працювали в Україні, намагались їм допомогти, відсилаючи пакунки з речами для продажу або обміну. Проте це не дуже допомагало, оскільки розмір митного збору нерідко перевищував вартість посилки. К. Шнітерн згадував, як за посилку вартістю «76 крб або на марки 164 МР ... він мав сплати 51 крб, тобто 103 марки, тобто 51 крб – ... більше, ніж тижневий заробіток».³⁷ До того ж, кількість товарів у пакунках була лімітованою. За даними Р. Любавського, одній людині дозволялось отримувати у поштових посылках не більше 10 банок консервів на місяць, двох пар взуття на рік, одного комплекту верхнього одягу та ін. На думку влади, ці обмеження перешкоджали спекуляції³⁸.

Мізерною, за свідченням іноземців, була зарплата українських робітників. За твердженням Карла Шнітерна, на ХТЗ вона дорівнювала 70–80 руб.³⁹ «В металообробній індустрії, – писав Віллі Бадельт, – середній заробіток доходив у грудні 1931 р. до 40 ДМ (німецьких марок. – Авт.), у будівельній індустрії... – 20 ДМ, [а] у сільському господарстві для робітників колгоспів при

³² Там само. Арк. 24.

³³ Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. С. 73.

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 25.

³⁵ Там само. Арк. 29.

³⁶ Там само. Арк. 11 зв.

³⁷ Там само. Арк. 24.

³⁸ Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. С. 73.

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 25.

завантаженні надурочними і праці у вихідні заробіток дорівнював нулю». «Але і ця жалюгідна оплата, – обурювався він, – здавалась надто великою для більшовиків». Бадельт нарікав на «зниження [з листопада 1931 р. – Авт.] тарифних ставок, особливо для іноземних робітників»⁴⁰, яке «сполучилось із хвилею подорожчання», коли «...ціни на товари в магазинах для іноземних працівників піднялись на 20–60%»⁴¹.

Його дивувало запровадження в «країні робітників» штрафів за прогули та відрахувань із зарплати за простої та брак, що виникали з їх провини, а також зменшенням грошової компенсації робітникам (у гірничій, металообробній і коксообробній промисловості) за виробничі простої, спричинені недбалістю і непрофесійним управлінням та браком сировини (з 2/3 до 1/2 тарифної ставки)⁴². Як засвідчують листи і спогади іноземців, адміністрація не поспішала «визнавати власну провину», а тим більше виплачувати компенсації за свої прорахунки, оскільки «жоден робітник, – за спостереженням Віллі Бадельта, – не наважується виступити проти комуністів»⁴³.

За таких умов, скаржився Карл Шнітерн, «щоб виконати норму, я, як хороший середній робітник, мав витратити всю фізичну і моральну енергію»⁴⁴. За словами Віллі Бадельта, «посилення експлуатації робітників», коли «з людей і машин витискали все, що тільки було можливо», зумовлювалося переходом до акордної системи оплати праці «на зразок капіталістичної Америки», з якою боролись комуністи у Німеччині. Колективний договір 1932 р., який запровадив цю систему, Бадельт затаврував як «документ ганебнішого розвитку експлуатації робітників»⁴⁵.

Виснажлива праця не гарантувала стабільних заробітків. У спогадах іноземних робітників фіксуються випадки невчасної оплати праці, що ставила їхні родини на межу виживання. Карл Шнітерн зазначав, що коли йому вперше затримали зарплату більше ніж на тиждень, його родина, не відклавши гроші «на чорний день», місяць бідувала, а дружина, щоб вижити, продала його весільний подарунок – наручний золотий годинник, що в Німеччині вважалось неприпустимим. Карл згадував і про байдуже ставлення заводської адміністрації до проблеми заборгованості та про неприязнь до іноземців, які намагались захищати свої права. Він розповів, що коли він, стурбований безгрошів'ям, поцікавився у конторі заводу, коли ж будуть гроші, йому з докором відповіли: «Ви не отримали зарплату? В мене немає часу, я маю читати газету. Задовольняйтесь тим, що Вам надали право працювати. Будьте терплячими тут»⁴⁶.

Зменшувала прибутки робітників і позазаконна практика щомісячних відрахувань із їх заробітків (на сплату членських внесків партійцями і членами профспілок та ін. «громадських» організацій, за комірне, на передплату на державні позики й т. ін.), стягувати які, згідно з Кодексом Законів про працю (1922 р.), категорично заборонялося. Карл Шнітерн згадував, що після примусового відрахування з його заробітку платежу на позику, його родині

⁴⁰ Там само. Арк. 10, 14, 14 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 12.

⁴² Там само. Арк. 23.

⁴³ Там само. Арк. 37, 39

⁴⁴ Там само. Арк. 23.

⁴⁵ Там само. Арк. 23.

⁴⁶ Там само. Арк. 23–23 зв.

«довелось продавати білизну, річ за річчю, щоб б купувати для себе хоча б хліб». «...Заманливі слова «робота і хліб», на які нас всіх спіймали [під час вербування до СРСР. – Авт.], – зазначав Карл, – ставали іронією, між ними забули поставити знак рівності»⁴⁷.

Невдовзі на нього чекало нове потрясіння. В ніч з 31 січня на 1 лютого 1932 р. «відбулось жахливе здорожчання продуктів, і ціни [на них] піднялись від 50 до 300%, а на товари текстилю – на 500%». Зокрема «борошно зросло [в ціні] з 0,35 руб. до 4 руб.; м'ясо, яке ми і так купували нечасто, оскільки воно для цивілізованої людини взагалі було неїстівним, піднялось з 1,3 до 1,9 руб». Факт стрімкого зростання цін на промислові товари, коли «вартість однієї пари чоловічих черевиків в 12 RM (німецьких марок. – Авт.) досягла 70 руб, ...дамське пальто вартістю 30–40 RM, піднялось в ціні до 300 руб», констатував і Віллі Бадельт. Він писав, що внаслідок цього подорожчання «взуття і одяг стали недоступними для місцевих робітників, тому вони взуваються в ганчірки або лапті з соломи»⁴⁸.

За висловлюванням німецького гірника Мартіна Дерінга з шахти ім. Чувиріна у Гришиному, українські робітники живуть і працюють в скотських умовах, їх «тримають гірше за худобу і у них відбирають буквально все»⁴⁹. В найгірших умовах, за словами Віллі Бадельта, перебували колгоспники і сільськогосподарські робітники, яким «взагалі нічого не платили за роботу», і тому, щоб не вмерти від голоду, вони кидали своє житло і рушили у пошуках роботи, тижнями перебуваючи у дорозі, а навесні поверталися до домівок, щоб засіяти поле. Однак у містах, де попиту на некваліфіковану робочу силу не було, біженці від голоду поповнювали лави безробітних, які, за словами Карла Шнітерна, «в Росії існують так само, як і в інших країнах, але їх ніхто не реєструє і допомогу (по безробіттю. – Авт.) не надає», оскільки влада заявила про ліквідації безробіття в СРСР⁵⁰.

За твердженням Карла Шнітерна, з проблемою працевлаштування зіткнулись навіть дружини іноземних робітників⁵¹, хоча, з листів Антонії Рехман відомо, що в Україні у цей час здійснювалася кампанія «залучення дружин робітників на виробництво»⁵². На думку дружини Шнітерна, іноземок не брали на фабрики, щоб «відгородити їх від того, щоб вони ближче узнали життя на виробництві»⁵³, оскільки, як зауважував її чоловік, «ніхто не має знати, що коїться на Тракторобуді»⁵⁴.

За слова Шнітерна, найбільше «наторпілися горя» в Україні іноземці, які мали дітей. Карл згадував, як вони з дружиною відправили дочку на навчання за 12 км до Харкова, оскільки в робітничому селищі школи не було. Відвідавши брудну школу, яка до того ж не опалювалася, дівчинка відмовилась її відвідувати. Щоправда, невдовзі всі навчальні заклади були на тривалий час закриті на карантин через епідемію віспи⁵⁵. Як згадувала Антонія Рехман, яка жила у тому ж селищі, діти мали добиратись до шкільного

⁴⁷ Там само. Арк. 24 зв.

⁴⁸ Там само. Арк. 12 зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 5.

⁵⁰ Там само. Арк. 17 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 23 зв.

⁵² Там само. Арк. 33.

⁵³ Там само. Арк. 24.

⁵⁴ Там само. Арк. 26.

⁵⁵ Там само. Арк. 24 зв.

автобусу «взимку – по глибокому снігу у полі, а коли була відлига, ... по болоту», оскільки місцеві «не прийшли до того, щоб облаштувати доріжки зі щебню», що «хоча минуло багато часу після війни»⁵⁶. До того, ж коли до гаража приходило менше 10 дітей, водій відмовлявся їх відвозити на навчання⁵⁷. Аналогічні перешкоди заважали відвідувати школи дітям іноземних шахтарів, які, також жалілися на погане харчування у школах.⁵⁸

В епістолярії і мемуарах іноземних робітників відсутні описи життя українських селян в умовах Голодомору-геноциду. Лише у спогадах Віллі Бадельта містяться його міркування з приводу антиселянської політики більшовиків, яка мала на меті безперешкодне вилучення хліба у селян після їх «розкуркулення» та об'єднання у колгоспи. Бадельт писав, що «урочиста хода, спрямована проти бідних селян, вчасно була закінчена. Навіть найбідніший селянин був позбавлений власності». А після цього більшовики «почали витискувати соки з колгоспників. Все без зазирання совісті віднімали вони останнє у селян, щоб виконати хлібозаготівлю»⁵⁹.

З жебрацтвом пересічних українців, за свідченням іноземців, контрастувало сите життя партійних бонз. У спогадах Карла Шнітерна наводиться опис закритого готелю «Червоний» для іноземних делегацій і партійних бонз, який він таємно відвідав одного дня. Цей готель під скромною вивіскою «Робітничий шаховий клуб» викликав у Карла асоціацію з «чудовими фотографіями, які ми бачимо в журналах для робітників». Шнітерн писав, що «це був перший чистий будинок, який ми побачили в радянській Росії – так званий «Палац бонз». По широких білих мармурових сходах, що вистелені килимами, ми увійшли всередину готелю. Стіни були прикрашені дзеркалами. Від подиву ми ледве не розкривали рота. Через одні двері ми побачили ресторан, де сиділи бонзи з елегантними жінками за столами, які були заставлені великими пляшками і різними делікатесами. При цьому струнний оркестр грав найновіші мелодії. Це було видовище, яке не мало з комунізмом, як ми його розуміємо, нічого спільного. Потім ми зайшли до номера, де жила делегація, словом – до аристократичної кімнати... Тут стояли масивні м'які крісла, призначені для відпочинку стомлених бонз. Килими м'якші, щільніші один за інший, шовкові фіранки»⁶⁰.

Розкіш готелю контрастувала з убогістю жител робітників, навіть будинків «підвищеної якості», зведених для іноземців, де, на відміну від робітничих гуртожитків, були окремі кімнати для родини, центральне опалення, каналізація і водогін. Якщо порівнювати їх із закордонними будинками, то вони чи навряд могли витримати серйозну конкуренцію, але для українських робітників оселитися у таких «хоромах» навряд чи було межею мрій. Через житлову кризу вони мешкали у гуртожитках-бараках, де в одному приміщенні сусідило декілька десятків і навіть сотень осіб, а іноземців заселяли до недобудованих будинків. Карл Шнітерн скаржився, що після заселення до колонії для іноземців на ХТЗ він зіткнувся з численними будівельними недоробками, браком меблюванням і відсутністю домашнього начиння. «В одному будинку зі 100 кімнатами ми отримали кімнату № 95 з маленькою

⁵⁶ Там само. Арк. 32–33.

⁵⁷ Там само. Арк. 32–32 зв.

⁵⁸ Там само. Арк. 37 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 18.

⁶⁰ Там само. Арк. 22–23.

вітальнею і ванною. В кімнаті була піч з кахлями і біля неї стояв простий дощатий стіл. Шпалер не було, яких у квартирах російських робітників не буває. Знемагаючи від втоми, розселилися ми на наших валізах, дружина і дитина гірко плакали, морально вони були цілковито вбиті. Через тривалий час російська дівчина принесла нам два залізних ліжка, а замість матраців – мокрі дошки, замість подушок – два вогких, наповнених соломною мішки. Це стало повним меблюванням нашої кімнати. Ми хотіли умитися, але води не було, ми хотіли засвітити світло – не було електричної арматури. В нашій недавно побудованій казармі ще не було багатьох віконних шибениць. Водозлив зробили через 4 тижні, електрику провели через 8 тижнів. За настійною вимогою дружини тільки через тиждень нам вдалось отримати три стільця, а буфет і шафу ми отримали пізніше», – згадував він про своє заселення до новобудови у робітничому селищі ХТЗ⁶¹. Разом з тим, жалівся Карл, його родина не могла придбати найнеобхідніші предмети домашнього вжитку, оскільки наші «прибутки були такими незначними, що їх не вистачало для будь-яких придбань»⁶².

Занедбаний і захаращений вигляд мала неупорядкована прибудинкова територія у робітничому селищі. Рехман писала, що тут «нема тротуарів, повсюдно лежать купи землі й будівельного сміття: цегли, скла, проводки й ін., що залишилися після будівництва. Коли йде дощ, доводиться йти по глибокому болоту. Околиця неприглядна»⁶³.

Контраст між власним побутом і щоденням партійних бонз нашттовхував Карла Штірена на думку, що «у комуністичній державі є великі розходження між теорією і практикою» і не існує рівності та братерства. Переконавання про невідповідність советської дійсності партійним гаслам формувались у всіх, хто перебував в «країні Рад». Про подвійність радянських стандартів писав і Віллі Баделът, який приїхав до СРСР як фанатик комунізму, щоб взяти участь у комуністичному будівництві. Одначе досить швидко, описуючи враження від знайомства з советською дійсністю, він констатував, що в цій країні «все в салі» лише у більшовицьких бонз. Він гнівався, що «їздять вони в першому класі, а робітники в третьому. Створюють роздільні зали-буфети [для себе і робітників], ... мають окремі ресторани, куди допускають інженерів і техніків, а робітників виштовхують... Мають свій виїзд, свого кучера та все інше, а робітник носить опорки і ходить пішки. Проти холоду у бонзи є боярська шуба, а у його дружини – соболина, робітники у кращому випадку мають кожух за часів царя»⁶⁴.

Віллі обурювало те, що, всупереч голоду і потребі, що були постійними супутниками робітників, Сталін брехливо заявляв, що «умови життя робітників у нас докорінно змінились», що «криза, безробіття, марнотратство, безгосподарність, жебрацтво широких мас – ось невиліковні хвороби капіталізму»⁶⁵, а «наш режим не страждає цими хворобами, бо влада в наших руках, в руках робітничого класу...»⁶⁶.

⁶¹ Там само. Арк. 21–22.

⁶² Там само. Арк. 24.

⁶³ Там само. Арк. 31 зв.–32.

⁶⁴ Там само. Арк. 17, 17 зв., 18.

⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 18; Сталин И. В. О задачах хозяйственников: Речь на Первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности.

Найбільше непокоїла Бадельта безправність советських робітників, особливо партійців, яким, згідно з партійною дисципліною, заборонялось критикувати політику більшовиків. Віллі зазначав, що, «якщо б [після вступу до комуністичної партії] я зробив свої зауваження [з приводу її політики. – *Авт.*], то вилетів би на вулицю найбезжаліснішим чином. У мене відібрали б кооперативну книжку і, крім того, я б ніде не отримав ... роботу. Будь-якого соціального забезпечення або допомоги безробітним ... [тут] немає [і] ... мені б довелося коротати своє життя жебраком»⁶⁷.

Більш суворих репресій, за спостереженням Бадельта, зазнавали місцеві робітники, які наважувалися на критику більшовиків. Він писав, що на небезпеку бути зашельмованими як контрреволюціонери наражались навіть ті, хто утримувався від голосування за списками комуністів на виборах, бо правляча партія вважала, що цим вони «сигналізують про свою ворожість і підлягають помсті з боку партії», ув'язненню чи заслання. Викриваючи антинародну сутність «советського народовладдя», він писав, що у країні «диктатури пролетаріату» «єдиною перевагою робітників є право санкціонувати всі заходи тих, хто має право на владу», тобто правлячої партії більшовиків⁶⁸.

Віллі нарікав, що навіть на виробництві ніхто не рахується з думкою іноземних фахівців, «навіть наших кращих товаришів», «ніхто не реагує на їхні скарги і побажання», «ніде вони не мають підтримки», але під час перевірки підприємств комісіями з центру на них списують всі «виробничі гріхи»⁶⁹. Неохоче переймали передовий західний досвід і місцеві робітники, незважаючи на необхідність опанування зарубіжної техніки і проведення «кампанії з ліквідації технічної неписьменності»⁷⁰. Але іноземці не збирались відступати, оскільки серед них було чимало колишніх партійних і профспілкових активістів, які мали загострене почуття справедливості, завидні бійцівські якості, «націленість» на боротьбу за свої інтереси, а також вироблену роками звичку не давати спуску адміністрації. Зрозуміло, що по приїзді до України, вони відразу психологічно не могли змінити стереотипи своєї поведінки, і їх адаптація до советського життя, яка все більше вимагала слухняності, лояльності і конформізму, супроводжувалася великими зривами. Ситуацію на багато разів погіршували реальні недоліки советського виробництва, бюрократизм, всевладдя адміністрації, а також, слабкість, по західних мірках, «червоних профспілок», які, згідно з пріоритетами першої п'ятирічки, перебудовували свою роботу «на виробничі рейки», ігноруючи захист інтересів робітників на догоду виробничим завданням. Зіткнувшись з єдиноначальністю замість «виробничої демократії» на советських підприємствах, іноземці приходили до висновку про державно-

4 февраля 1931 г. Сталин И. В. *Сочинения*. Т. 13. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951. С. 33.

⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 18; Сталин И. В. Новые обстановка – новые задачи хозяйственного строительства: речь на совещании хозяйственников. 23 июня 1931 г.: Сталин И. В. *Сочинения*. Т. 13. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951. С. 58.

⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 23.

⁶⁸ Там само. Арк. 11.

⁶⁹ Там само. Арк. 37 зв.

⁷⁰ Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. С. 70–71.

капіталістичний характер советської економії, який не відповідав їх уявленням про соціалізм. Так, Віллі Бадельта охарактеризував Радянський Союз як «колосальний капіталістичний трест»⁷¹.

Розчарувавшись у советській моделі соціалізму, іноземні комуністи прагнули розірвати трудові контракти й повернутись додому. Головною причиною повернення на батьківщину безпартійних заробітчан, які приїжджали в Україну, щоб підзаробити, було незадоволення низьким рівнем життя та складними умовами праці⁷². Причому найчастіше розривали трудові угоди не ті, хто працював на умовах індивідуального договору, а ті, які працевлаштовувалися на підставі колективної угоди. Це пояснюється тим, що за загострення продовольчої кризи навесні 1932 р., їх позбавили пільгового постачання «Інснабом», яким раніше користувались всі іноземні працівники. Разом з тим працівники, у яких залишився цей привілей, побоювалися, що «Інснаб» невдовзі буде скасований, а управління його кооперативом перейде до заводської адміністрації, яка поставиться до іноземців в кооперативному питанні з такою ж «увагою», як і у виробничому, й тоді «всьому прийде сумний кінець»⁷³. Ці висловлювання засвідчують зростання озлоблення іноземців на дії адміністрації і політику більшовиків⁷⁴.

Як зауважує Р. Любавський, радянська влада використовувала всі можливі засоби, щоб перешкодити виїзду іноземних інженерів, спеціалістів та робітників: від обіцянок покращити умови життя до невидачі іноземцям їхніх паспортів. Прагнення влади зумовлювалося як практичними, так і політичними причинами. Іноземці, повертаючись на батьківщину і розповідаючи про перебування в Радянській Україні, фактично виступали як антикомуністичні агітатори⁷⁵.

Сюжетом детективного роману може стати історія повернення до дому Карла Шнітерна, що описується у його спогадах. Шнітерн оповідав, що оскільки його родину не випускали з України, дружина звернулася про допомогу до батька. Той, намагаючись врятувати доньку, звернувся до кампанії, яка завербувала Шнітерна на роботу на ХТЗ, і до Німецької комуністичної партії, членом якої він був до від'їзду до УСРР, з проханням посприяти поверненню родичів на батьківщину. Схвилюваний листами від доньки, він навіть зважився написати листа Й. Сталіну. Але відповіді ні від кого не було. Нарешті знайшлась можливість допомогти. До України виїхала делегація німецьких працівників, серед яких був один мешканець Золлінгена, рідного міста Карла Шнітера. Батько попросив співвітчизника підтримати його зятя, зустрітись з ним у Харкові. Делегат погодився. Радянські спецслужби дізнались про цю зустріч, але не заарештували Шнітерна і більше не перешкоджали його родині з виїздом за кордон. Зрештою Карл розпродав все майно, на зібрані кошти придбав квитки, і родина повернулася до Німеччини⁷⁶.

⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 11 зв.

⁷² Там само. Арк. 37–37 зв.

⁷³ Там само. Арк. 38.

⁷⁴ Там само. Арк. 37 зв.

⁷⁵ Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. С. 74.

⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 26.

Не менш гостросюжетною була розповідь про втечу на батьківщину німецького гірника Мартіна Дерінга з шахти ім. Чувиріна в Гришиному. Він писав, що через опозиційні виступи на засіданнях партбюро і зборах німецьких шахтарів, він зазнав переслідувань з боку місцевих керівників – директора шахти Крішина, секретаря партосередку Берга, політичного інструктора Фріда і представниці московського ДПУ. Щоб уникнути арешту і заслання, він намагався таємно втекти до Німеччини. Коли ж співробітники ДПУ, які розшукували Мартіна, виявили його на поїзді до українсько-польського кордону, утікача врятував щасливий випадок. Під час зупинки на станції Шепетівка до купе, в якому він їхав, першою вскочила польська прикордонна варта, випередивши співробітників ДПУ⁷⁷.

Менше пощастило, за розповідями Дерлінга, його другу Швібеля, який як законослухняний громадянин намагався отримати офіційний дозвіл на виїзд. Після відмови, він декілька разів звертався за сприянням до німецького консульства. Але кожного разу, коли про це звернення дізнавались у ДПУ, його заарештовували. Врешті-решт Швібеля так «обробили» у відділку Держполітуправління, що він підписав відмову від повернення на батьківщину. Однак, всупереч обіцяному, знову безуспішно намагався виїхати. Після останнього арешту він зник⁷⁸.

Повертаючись на батьківщину, іноземні робітники «голосували ногами» проти побаченого в УСРР масового голоду, жебрацтва, безробіття, безпритульності, безправності і терору. Навіть комуністи, які тривалий час вагалися, вважаючи, що своїм поверненням зашкодять робітничому руху, у більшості, приймали рішення про виїзд з УСРР⁷⁹. За повідомленням голови ВУРПС К. Сухомліна до ЦК КП(б)У й ВЦРПС, на 15 січня 1933 р. з 417 іноземних робітників і фахівців, які прибули на Донбас у 1930 р., залишилось у регіоні 277 осіб, зокрема на шахті «Американка» – 43 особи із 150, на шахті ім. Чувиріна – 28 із 110 осіб. На «ХТЗ» виїхало за кордон 155 осіб⁸⁰. Загальна кількість чужоземців, які приїхали в Україну, згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) (березень 1930 р.), невідома, оскільки точного обліку прибулих не було⁸¹.

Після повернення на батьківщину іноземці критикували советський лад і політику більшовиків та застерігали співвітчизників від трудової міграції до УСРР. Підбиваючи підсумки свого перебування в советській Україні, Карл Шнітерн писав: «Я хочу крикнути своїм обманутим і проведеним робітникам: «Робітники, розкрийте очі! Комунізм у тому вигляді, в якому він здійснюється в Росії, є найбільший обман робітників!». Про те, що «...в Росії від комунізму немає покращення, але набагато менше свободи і хліба, ніж за царату», що в країні диктатури пролетаріату «робітники не мають державної влади, але вона знаходиться в руках комуністичного керівництва, яке виступає проти робітника з необачною жорстокістю», – попереджав співвітчизників Віллі Бадельт⁸².

⁷⁷ Там само. Арк. 5.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. Арк. 6.

⁸⁰ *Нариси історії професійних спілок України*. С. 289.

⁸¹ Там само. С. 285.

⁸² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 6, 23.

Розчарування в советській моделі соціалізму штовхало багатьох німецьких робітників до пошуку альтернативи в межах їх соціалістичного світогляду, якою міг стати націонал-соціалізм або принаймні позиція неопору йому. Не випадково вони надавали свої листи і спогади про перебування в УСРР для публікації в нацистських виданнях.

Зважаючи на обмежену документальну базу даної розвідки – листи і спогади німецьких і австрійських робітників, що зберігаються в ЦДАГО України, постає питання про її розширення, оскільки тільки в Австрії і Німеччині, за даними Р. Любавського, вийшло друком 11 публікацій громадян цих країн про їх перебування на індустріальних новобудовах в УСРР⁸³. Виявлення та залучення до наукового обігу нових джерел розширить уявлення про повсякдення іноземців та українців в умовах Голодомору-геноциду.

⁸³ Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. С. 74.

УДК:94(477):341.485"1932–1933"

Роман Молдавський,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ЗНАЧЕННЯ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ВИВЧЕННІ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

У статті характеризується роль джерел усної історії (інтерв'ю, спомини, щоденники тощо) у вивченні Голодомору-геноциду. Доведено, що значення названого виду джерел є безпрецедентним у голодоморознавчих студіях. Практика імплементації джерел усної історії в академічні наукові дослідження є обов'язковою складовою європейських історичних студій.

Ключові слова: усна історія, джерела, Голодомор, свідчення, інтерв'ю, щоденники.

The article describes the role of oral history sources (interviews, memoirs, diaries, etc.) in the study of the Holodomor genocide. It is proved that the significance of this type of sources is unprecedented in Holodomor studies. The practice of implementing sources of oral history into academic research is a mandatory component of European historical studies.

Key words: oral history, sources, Holodomor, testimonies, interviews, diaries.

Традиційна парадигма історіописання передбачає опору дослідника на документи. І хоча Ранке обґрунтував обмеженість наративних джерел, все одно майже всі дослідники одноголосно стверджують про необхідність базування писаної історії на офіційних документах. Проте є й певні застереження: офіційні документи (особливо радянського періоду), створені урядовими установами, демонструють офіційну точку зору влади. За зауваженням П. Берка, ціною такого досягнення є нехтування іншими джерелами, які можуть відтворити альтернативну точку зору.

Усна історія – це запис персональних свідчень, що транслюються в усній формі. Науковці виділяють наступні форми усної історії: оригінальне інтерв'ю; версія інтерв'ю, записана на носій; розшифроване інтерв'ю; інтерпретація матеріалу інтерв'ю¹.

Етапи формування методологічних засад усної історії на теренах України охарактеризували у своїх статтях Г. Грінченко, І. Реброва та І. Романова². Ми погоджуємося з думкою дослідників про те, що в сучасній Україні найбільш поширеною науковою традицією виступає практика реконструктивного перехресного аналізу усних свідчень, коли усне інтерв'ю виступає джерелом та основою побудови аргументації щодо характеру різних соціальних явищ у минулому. Цей спосіб допомагає «зв'язувати» цитати зі свідчень з іншими документами та матеріалами.

¹ 1933: *І чого ви ще живі?* / Упоряд. Т. Боряк. Київ: Кліо, 2016. 720 с. С.23.

² Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 173–187.

Свідчення очевидців відіграють знакову роль у справі обґрунтування злочину Голодомору. Використання свідчень очевидців є загальноприйнятою практикою в світовій історичній та правовій традиціях (пригадаймо, обґрунтування геноциду в Руанді, геноциду вірмен здійснювалося на основі свідчень очевидців).

У 1984 р. за ініціативи Всесвітнього Конгресу українців та за підтримки юристів та науковців Джеральда І. А. Д. Дрейпера (професора права Сассекського університету, Великобританія), Дж. П. Хамфрі (колишнього прокурора Нюрнберзького трибуналу, професора Макгілзьського університету, Канада), колишнього директора відділу прав людини Секретаріату ООН, професора Дж. Левассера, (Паризького університету, Франція), професора Р. Левене, колишнього голови апеляційного суду Аргентини, президента верховного суду Аргентини (професор університету Буенос-Айреса, Аргентина), професора Ковей Т. Олівера (Пенсільванський університет, США), професора Дж. В. Ф. Сандберга (Стокгольмський університет, Швеція), професора Дж. Верховена (Католицький університет, Бельгія) було створено Комісію Конгресу США з вивчення Голодомору. Координатором в роботі Комісії виступив американський професор Дж. Мейс (детальніше перебіг роботи Комісії та безпосередній вклад Дж. Мейса викладений у звіті «Международная Комиссия по расследованию голода 1932–1933 гг. на Украине»³ та у статтях Дж. Мейса⁴).

Першопрохідцем в царині дослідження усноісторичного наративу Голодомору став Дж. Мейс. Працюючи над збором свідчень очевидців та обробкою даних для подання до Конгресу США, Мейс запровадив за правило, трактувати показання кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дав можливість майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд⁵. Він же й звернув увагу на складність методики роботи з усноісторичними джерелами. Адже людська пам'ять здатна деформувати, викривити, дати неповну оцінку подіям. Проте історики не мають права відмовитися від даного виду джерел, навіть якщо ці спомини неточні або недосконалі. Дж. Мейс вважав, що завдання історика є «просіювання» всіх доступних джерел, щоб сконструювати те, що дослідник вважає найбільш приближеним до реальних подій. Унікальність усної історії полягає в тому, що вона реалізовується через словесні мемуари людей, які зазвичай не залишають мемуарів.

Більше того, при зборі свідчень Дж. Мейсом очевидці давали присягу, кожен з них піддавався перехресному допиту з боку Генерального адвоката Комісії. Подані свідчення аналізувалися на засіданні Комісії 23–27 травня 1988 р. в Брюсселі та 31 жовтня – 4 листопада 1988 р. у Нью-Йорку. Один з учасників Комісії пан Лібер заявив: «Отже, ви маєте у розпорядженні документальні свідчення. Ми ознайомлені з порядком розгляду свідчень, ми усвідомлюємо, що несуть документальні свідчення. Ці свідчення, істинність яких неможливо спростувати або довести, слід сприймати на віру. Проте я

³ *Международная Комиссия по расследованию голода 1932–1933 гг. на Украине. Итоговый отчет* / Пер. с англ. Киев: Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЕНДИСИ, 1992. 191 с.

⁴ Мейс Дж. *Україна: матеріалізація привидів* / Упор. Н. Дзюбенко-Мейс. Київ : ТОВ «Видавництво Кліо», 2016. 688 с.

⁵ Там само. С. 44.

закликаю вас розглянути документальні свідчення, тому що частина з них дійсно має важливе значення. Якби ми представили один документ зі словами: «Ось, розгляньте це», я міг би зрозуміти ваше бажання прийняти його. Проте коли ви надаєте тонну документальних свідчень, й всі вони злагоджено й несуперечливо свідчать про одне, я вважаю, їх потрібно брати до уваги»⁶.

Всі запропоновані Мейсом свідчення розшифровано та опубліковано (перше видання здійснено у Вашингтоні, друге – з коментарями та науково-довідковим апаратом перевидано у Києві). Деякі свідки давали інтерв'ю на умовах анонімності. Проте їх свідчення також розглядала Комісія, й ми не бачимо підстав не враховувати їх у нашому дослідженні. Детальна інформація про хід процесу розшифрування інтерв'ю, їх упорядкування та кодування (кожне має номер та літеру шифру, наприклад «L514») детально охарактеризував у своїх роботах Дж. Мейс.

Дослідниця з Угорщини С. Хортяні коректно зауважила, що: «Дуже важливо, щоб зібрані свідчення очевидців Голодомору сприймалися як найциріші і достовірні дані тодішнього трагізму українського селянина. Дивом уцілілі, ще й нині живі люди розповідають про себе і про тих, що стали невинними жертвами нелюдського режиму. Свідчення тисяч людей, котрі своїми словами розповідають про те, що відбувалося, по-своєму намагаються знайти причини і наслідки Голодомору. Це люди різного віку, але мене найбільше і особливо вразили розповіді тих очевидців, котрим у 1932–1933 рр. було по 7–14 років. Семирічна дитина перебуває в тому віці, коли її все цікавить, коли вона починає усвідомлювати, що діється навколо неї, в її оточенні. А, наприклад, старші діти віком від 13–14 років добре і багато пам'ятають, деякі з них навіть роблять спроби аналізувати, чому так сталося. Страшна картина постає перед очима, коли читаєш спогади очевидців, тодішніх дітей. Їхні розповіді можна поділити на три теми: а) їхнє життя до початку голоду; б) що діялось в їхніх селах у 1932–1933 рр.; в) їхні долі після Голодомору»⁷.

Я. Хортяні також відзначила кілька знакових моментів, підтвердження яким ми знайшли протягом свого дослідження. По-перше, однією з провідних тем у спогадах є проблема безпритульності, що різко збільшилась протягом 1931–1933 рр. Діти залишались без догляду, коли помирали батьки, значно більше поширилась бездоглядність і за живих батьків. Психологічно складно читати сьогодні про те, як згасало життя однієї дитини. По-друге, свідки оповідали, як батьки везли малят до найближчого міста і там залишали, особливо біля дитбудинків. Вранці, як пригадують вихованці дитячих будинків, на парадних сходах було повно дітей. Немовлят везли в так званий «дом ребенка», а з трьох років повертали їх назад до дитбудинку... По-третє: імена дітей. Немовлятам, у яких у сповитку батьки не залишали записки, давали прізвище «Невідомий» і номер. Прізвища давали їм пізніше, разом з

⁶ *Международная Комиссия по расследованию голода 1932–1933 гг. на Украине. Итоговый отчет.* С. 72.

⁷ Хортяні Я. Голод очима дітей. Свідчення очевидців, хто в роки Голодомору мав від 7-ми до 14-ти років. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2003. № 493: Держава та армія. С. 310–314. *Електронний науковий архів науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка».*
URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/9408> (дата звернення 25.01.2018)

паспортом. Після голоду батьки розшукували своїх дітей, існували спеціальні брошури, де записувались прикмети дітей. У більшості дітей, котрі виросли в дитбудинках, немає ніяких відомостей про долю їхніх батьків. Нелегким було життя дітей і в дитбудинку, адже діти вмирали і тут від недоїдання. Ізолятори в дитбудинках були переповнені хворими дітьми. З листів, спогадів колишніх вихованців виявляється, що більшість дитбудинків була в жахливому стані: без опалення взимку, по четверо дітей на односпальному ліжку, діти без одягу і взуття роздягнені сиділи в спальнях, не завжди ходили до школи⁸.

Частина свідчень зібрана нами під час попередньої наукової та евристичної роботи⁹.

Приватністю та певною інтимністю характеризуються наративні джерела. Вони представлені щоденниками та споминами учасників подій. Спомини Бориса Лехмус-Вейде. Ця людина представляє так би мовити «провладний табір». Вейде був уродженцем Лівонської губернії, який з 1924 р. працював у Запоріжжі. З 1927 р. перебував на зведенні Дніпробуду: спочатку на посаді чорнороба, потім – статиста, згодом – співробітника у відділі найму та звільнення. Ідеологічна робота на новобудові перетворила його на переконаного комуніста. Відповідаючи за кадрові чистки на Дніпробуді, Б. Вейде відмовлявся міркувати над доцільністю репресій. У своїх спогадах за 1932 – 1933 рр. жодним словом не згадував Голодомор, хоча не міг не знати про масові смерті. Ставши типовим партійним номенклатурником, у 1932 р. був прикріплений до спецмагазину № 100 та отримав нову квартиру. Його спогади відбили світосприйняття типового радянського номенклатурника, який, ховаючись за ідеологемами, наполегливо закривав очі на трагедію Голодомору¹⁰.

Витяги із щоденника виховательки дитячого будинку № 10 м. Зінов'євська наповнені втомою та відчаєм, які охопили молодого педагога. Вона фіксувала зміни у поведінці дітей в притулку в період Голодомору¹¹.

Щоденник Івана Коломійця «Голодомор: спогади однієї родини»¹² оповідають поневіряння селян та їхніх дітей в роки Голодомору на Дніпропетровщині та на Полтавщині. Трагізмом наповнені спомини Івана Коломійця про те, як з залізничних вагонів, що прямували на північ та схід, викидали на узбіччя мертвих дітей.

З нагоди 85-х роковин трагедії Голодомору в Україні опубліковано збірник «Репресовані щоденники»¹³. Тут зібрано спомини вчителів О. Радченко та О. Наливайка, викладача М. Сінькова, педагога Ю. Самброса, селянина

⁸ Там само.

⁹ Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців / Упорядники Ф. Турченко, І. Шугальова, О. Стадніченко, В. Ткаченко, О. Ігнатуша. Запоріжжя: Дике поле, 2010. 352 с.; *Усна історія Степової України* / Голов. редактор П. Сохань. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Інститут усної історії Запорізького національного університету; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. Запоріжжя: АА Тандем, 2010. Т. 9. 412 с.

¹⁰ Вейде Б. *Записки будівельника* / Упоряд. Н. Швайба, Р. Молдавський. Запоріжжя, 2012, 140 с.

¹¹ Витяги із щоденника вихователів дитячого будинку № 10 м. Зінов'євська. *Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині: мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів* / Редкол.: Т. Дмитренко, Т. Чвань, Є. Шустер. Кіровоград: Дако, 2008. С. 208–209.

¹² Коломієць І. *Голодомор: спогади однієї родини*. Київ: Б.в., 2003. С. 51.

¹³ *Репресовані щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні* / Упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2018. 352 с.

Н. Білоуса, партійця Д. Заволоки. Й хоча окремі щоденники (наприклад, вчительки Олександри Радченко) вже були введені до наукового обігу, проте їх перевидання, на наш погляд, сприятиме поширенню серед широкого кола читачів, а не лише серед фахівців.

Щоденники мають те спільне, що вони створювалися шляхом регулярного чи нерегулярного запису авторами спостережень за громадсько-політичними, побутовими та іншими подіями, а також своїх думок та міркувань. Ми усвідомлюємо, що цей вид джерел не завжди об'єктивно відображає історичну дійсність. Автор щоденника свідомо або несвідомо пам'ятає про своє реноме й може подавати власне трактування подій. Разом з тим, цей вид джерел характеризується свіжістю відображення вражень, деталізацією подій, емоційністю та людяністю.

Відзначимо ще одну тенденцію археографічної сучасності. Спостерігається хаотичне накопичення матеріалів з історії Голодомору. Активно збираються й архівні, й усноісторичні, й статистичні та інші види документів. Частина цих матеріалів насичена сенсом, який не завжди очевидний, й дослідник може навіть не усвідомлювати прихованого значення закладеної в джерелі інформації. Проте ці документи будуть свідчити за нас у майбутньому. На сьогодні, збираючи та оцифровуючи матеріали з історії Голодомору, перед науковцями та активними громадянами постає вже інший виклик: що саме з величезного шару матеріалів ми маємо насамперед оцифрувати, заради чого та за якими критеріями?

Національний музей Голодомору-геноциду започаткував великий проєкт «Голодомор: мозаїка історії. Невідомі сторінки» за результатами другої масштабної експедиції Україною з пошуку свідків, які пережили Голодомор 1932–1933 років. Одночасно філіал «Інститут дослідження Голодомору» працює над створенням «Архіву злочину». Це буде складова майбутньої експозиції, представлена не лише документами, а й свідченнями очевидців, які було зафіксовано науковцями музею та інституту.

УДК:94(477.63)''1932/1933''

Олександр Нікілєв,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара

**СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ НА
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
(ЗА «НАЦІОНАЛЬНОЮ КНИГОЮ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ»)**

Предметом дослідження обрано том «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. Дніпропетровська область». Показано, що даний збірник містить вагомий інформативний потенціал для підрахунку демографічних втрат населення в регіоні як у кількісному, так і в соціальному вимірах. Виявлено певні особливості, які потребують свого підтвердження через вивчення збірок інших областей. З'ясовано, що отримані результати по області знаходяться в річищі загальноукраїнських тенденцій трагедії.

Ключові слова: Голодомор, Дніпропетровщина, терор голодом, жертви Голодомору.

As the quality of the subject, «The National book to the memory of the famine's victims of the 1932–1933s on the territory of Dnipropetrovs'k region» was chosen. It is shown that the collection is full of the ponderable informative potential for the counting of the demographic population losses in the region both in quantitative and social measurements. It was detected certain features that are under the necessity of the confirmation through the studying of the collection of the other regions. It was found out that the received results through the region are in the channel of the all-Ukrainian trends of the tragedy.

Key words: Holodomor, Dnipropetrovsk region, famine terror, Holodomor victims.

Проблема демографічних втрат України від Голодомору 1932–1933 рр., попри значну історіографію, залишається однією з найбільш актуальних. На сьогодні навіть склалася ситуація поділу дослідників на два табори. Одні – це демографи та певне коло істориків, спираючись на архівні матеріали переписів 1937 р., що стали доступними для дослідників вже в останні роки, та найновіші на їх основі свої підрахунки, говорять про цифру жертв у 4,3–4,5 млн¹. Інші, а це історики, які досліджують весь спектр проблем на основі

¹ Див. напр.: Рудницький О. П., Савчук А. Б. Голод 1932–1933 рр. в Україні в демографічному вимірі. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 281–288; Шевчук П. Є. Методичні підрахунки та обчислення демографічних утрат під час голоду 1932–1933 рр. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 289–293; Левчук Н. М., Боряк Т. Г., Воловина К. В., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 84–

документів центральних і обласних архівів, доробок українських демографів першої половини 1930-х рр., звіти іноземних дипломатів того часу, твердження вітчизняних високопосадовців часів трагедії, стоять на позиціях значно більшої кількості загиблих – не менше 7 млн осіб. Встановлення кількості загиблих є найсуперечливішою проблемою статистико-демографічних та історичних досліджень. І ми абсолютно погоджуємося з думкою В. Марочка, що в основі суперечностей між істориками і демографами лежить відсутність вичерпної, об'єктивної і системної демографічної статистики та єдиних методик, покладених в основу їхніх підрахунків². Проте, окрім цієї, вкрай актуальної проблеми, існують й інші – не менш важливі, наприклад, кількісні втрати на регіональному рівні. Це стосується не лише загальної кількості загиблих, а й в етнічному, віковому, професійному, соціальному тощо планах. Ці аспекти на загальноукраїнському рівні поки що не стали предметом прискіпливої уваги дослідників. Не є вони предметом дослідження й на регіональному рівні. В цьому плані важко погодитися з Н. Левчук, яка стверджує, що «оцінку втрат населення було проведено також на обласному та районному рівнях. Результати цих досліджень неодноразово оприлюднені на багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових конференціях»³. Якщо такі повідомлення і мали місце, то не на багатьох вітчизняних конференціях і не у вітчизняних наукових виданнях. У всякому разі авторові за багаторічну його дослідницьку діяльність у царині дослідження Голодомору зустрівся лише одне такого роду повідомлення⁴.

Але основа для досліджень в регіональному контексті вже створена. Завдяки багаторічним зусиллям дослідників і небайдужим представникам громадськості було передано у державні обласні архіви країни з районних архівів та архівів РАЦСів книги запису цивільного стану, опрацьовано спеціально створеними колективами фахівців і у 2008 р. видано фундаментальне багатотомне археографічне видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». Наявність його є одним з надзвичайно важливих досягнень вітчизняної історичної науки у вивченні трагедії Голодомору. Кожен том цієї праці містить поіменний мартиролог жертв трагедії з анкетними даними у межах кожної з сучасних областей, що утворені на території тогочасних адміністративних одиниць. Тож аналіз матеріалів, що в них містяться, дає можливість скласти уявлення про демографічні та соціальні прояви трагедії, виявити як загальні тенденції, спільні для всієї ситуації в республіці, так і конкретні, властиві певній її адміністративній одиниці. На жаль, на сьогодні даний археографічний збірник поки що, не викликав наукової зацікавленості у дослідників. Маємо

112; Левчук Н. До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 179–193.

² Марочко В. І. Статистика жертв голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 127.

³ Левчук Н. До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. С. 180.

⁴ Див.: Левчук Н. М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 р. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матер. Міжнар. наук. конф., м. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 257–264.

лише звернення до нього представників демографічної науки⁵ та початкові спроби аналізу по Дніпропетровській області⁶. Між тим активне дослідження науковцями матеріалів цих збірників у масштабах України має неабиякі перспективи, оскільки дасть змогу вийти на кількісні втрати, з'ясувати різні соціально-демографічні чинники жертв по кожній області, спираючись на поіменний мартиролог загиблих, вміщених у них. Порівняння ж результатів досліджень цих потужних масових джерел у загальноукраїнському масштабі дозволить вийти на результати, які будуть корисними при пошуку нових методик підрахунку кількісних втрат в цілому по Україні, допоможуть виявити спільні та притаманні окремому регіону тенденції, виявити особливості трагедії як по області, в цілому, так і по її окремих адміністративних одиницях. Тож, з огляду на таку історіографічну ситуацію, нами зроблена спроба до певної міри заповнити існуючу наукову прогалину і на основі аналізу «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Дніпропетровська область» доповісти про результати роботи з підрахунку кількості жертв трагедії як по регіону в цілому, так і по його містах та сільській території у соціально-демографічному вимірі.

Під час роботи над матеріалами «Національної книги» було виявлено певну її особливість, а саме – інформація, яку вона містить, є неповною, у першу чергу, по книгах актів цивільного стану, що її складають. У районних і міських архівах області на період роботи над підготовкою книги збереглося лише 259 книг по 247 сільських, селищних, районних у містах та міських рада⁷, у той час, як на 1933 р. їх нараховувалося 1113⁸, тобто 22,2% їх загальної кількості. По трьох районах вони взагалі відсутні, по п'яти – ступінь збереженості становить 1–4 книги⁹. Однак і наявний матеріал у збереженому комплексі документації не відзначається повнотою. По 65 сільрадах та районних в містах і міських РАЦСах маються книги лише за один з досліджуваних років. Є сільради, де хоч і збереглися книги за обидва роки, проте звітність в них подається або про декількох осіб, або лише по адміністративному центру цієї територіальної одиниці¹⁰. Такий стан документації пояснюється низкою обставин. По-перше, записи про смерть проводилися у сільських радах спеціальними посадовими особами – секретарями, а потім передавалися до районних відділів РАЦСів, де в подальшому були сформовані книги реєстрації актів цивільного стану про смерть у 1932–1933 рр. Книги обліку смертей в результаті підвищеної смертності були повністю заповнені вже в перші місяці 1933 р. Надалі записи робилися на обкладинках учнівських зошитів або на

⁵ Левчук Н. М., Боряк Т. Г., Воловина О. В., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. С. 84–112.

⁶ Нікілев О. Ф. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.»: спроба етно-регіонального та соціально-демографічного аналізу (на прикладі Дніпропетровської області). *Вісник аграрної історії*. 2020. № 31–34. С. 74–78; Святець Ю. А. Просопографічна база даних «Жертви Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині»: теоретико-методологічний та технологічний аспекти. *Roxolania Historica*. 2019. № 2. С. 77–103.

⁷ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область*. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. С. 33.

⁸ *Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р.* Харків, 1933. С. 6.

⁹ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область*. С. 501, 914–926, 940.

¹⁰ Там само. С. 55.

окремих папірцях, які потім губилися в силу різних причин, у першу чергу, через смерть осіб, що реєстрували загиблих. Коли ж було видано нові книги (а це були документи суворої звітності, тож видавалися централізовано), то туди заносилися лише ті записи про смерть, інформація про які збереглася. Неповне фіксування смертей у цілому переліку сільрад неодноразово засвідчували працівники органів охорони здоров'я та соціального забезпечення області. Наприклад, за результатами перевірок низки сільрад, проведених у 1934 р., по деяких з них виявилася «пропажа» до кількості осіб із загальної кількості померлих¹¹.

Другою причиною такої ситуації були масштабні і перманентні зміни адміністративно-територіального поділу області та її складових у 1930-х, 1950-х, першій половині 1960-х років, у результаті яких радикально змінювалися «столиці» районів, сільрад, підпорядкованість останніх, територія існуючих територіально-адміністративних одиниць. Це супроводжувалося передачею документації з існуючих до новостворюваних районних архівів, під час якої відбувалася свідомо чи несвідомо втрата частини її, а тим більше такої нецінної для влади, як книги реєстрації померлих під час підвищеної з її вини смертності.

Ще одна причина була викликана подіями німецько-радянської війни. Тоді в результаті жорстоких боїв в області вся документація сільрад разом з приміщеннями, де вона знаходилася, нищилася. Найбільш кровопролитні бої відбувалися за Криворізький залізничний басейн при звільненні його від німецьких окупантів. Тож найбільше постраждали території прилеглих до нього П'ятихатського, Софіївського, Апостолівського та самого Криворізького районів.

Проте сукупність у Книзі такого виду масових джерел, як бланки книг актів цивільного стану, однакових за побудовою, кількістю та змістовним навантаженням їхніх граф, дає можливість підрахунку загальної кількості жертв, виявлених і документально підтверджених у книгах актів громадського стану на сьогоднішній день по області і кожному з її районів (у теперішній конфігурації).

За результатами вивчення Книги, виходячи з неповноти її даних, загалом можна визначити певні тенденції. Так, з числа зафіксованих в ній 65332 померлих більшу частину, а саме 36872 особи, становлять мешканці міст. Із загальної кількості загиблих у сільській місцевості 28408 осіб більшість складали українці, так як вони становили основну масу сільського населення області. На другому місці були росіяни – 5,2%. Решта були німці (0,4%), євреї (0,1%) та представники інших національностей. Проте в тих населених пунктах, де компактно проживали представники інших національностей, основну масу загиблих складали вони. Наприклад у Кільманстальській сільраді Васильківського району, мешкало переважно німецьке населення. Тож з 52 осіб, смерть яких була зафіксована у Книзі за 1932–1933 рр., 40 – становили саме особи німецької національності, 9 українці, 1 росіянин, 1 голландець та ще один невідомий, у селищі Колонія Німецька Миколаївської сільради цього ж району зафіксовано 16 померлих і всі вони – німці¹². У Криворізькому районі в Новозорінській сільраді, де у більшості проживали євреї, з 22

¹¹ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 2.

¹² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. С. 42–43.

зафіксованих померлих представники цієї національної становили 13 осіб, а в Новожиитомирській – з 9 померлих – 8¹³.

У містах серед померлих також переважали українці – 19668 осіб, або 79,9 % загинув. Другими за кількістю були представники російського етносу – 12,9%. Третьою національністю міста, що найбільше представлена у Книзі пам'яті, євреї – 4,9%. Представники інших національностей разом становлять 2,3%. У Дніпропетровську з загальної кількості 14160 померлих у місті, українців зафіксовано 57,7%, росіян – 24,2%, євреїв – 15,2. Серед померлих маються представники й інших національностей: білоруси, вірмени, грузини, латиші, німці, поляки, татари тощо. Їх питома вага разом становить 2,9%. По всіх містах області відображено аналогічне співвідношення, окрім Кам'янського, другого за розмірами і промисловим потенціалом міста регіону. Тут третю позицію серед загинув займали поляки. Це пояснюється тим, що вони з кінця XIX ст. становили вагомую частину мешканців міста, оскільки переїхали до села Кам'янське разом з металургійним заводом, який функціонував до цього у Польщі.

Окрім місця проживання померлих, Книга пам'яті жертв Голодомору дає можливість виявити і їхній соціальний стан. В Книзі він не вказаний в нашому сучасному тлумаченні, тож дані, що містяться в ній, були узагальнені і об'єднані у такі групи як: «селяни», «робітники», «службовці», «кустари», «безробітні», «безпритульні», «утриманці», «пенсіонери». Пенсіонери, безробітні та безпритульні у книзі зафіксовані лише у міських населених пунктах. Тож в містах абсолютну більшість становлять представники «класичних» соціальних категорій – робітники, селяни і службовці. Першість, а саме 14485 осіб, або 63,3% від загинув там належить робітникам. Такий відсоток свідчить про доволі непросту ситуацію з забезпеченням міст однієї з найважливіших у промисловому плані областей СРСР, і спростовує існуючу в суспільстві та в середовищі науковців думку, що нестача продовольства мала місце лише у сільській місцевості, бо в містах діяла централізована карткова система постачання, що допомогла міському населенню вижити в умовах голоду. Другу категорію – майже 17% – складають селяни. Таку ситуацію можна пояснити тим, що вони працювали в колгоспах, які були організовані в селах, розташованих у межах міст, як, наприклад, у Дніпропетровську, Кам'янському чи Кривому Розі. Найбільша кількість померлих селян – 2966 осіб – зафіксована у місті Марганець¹⁴. Це, вочевидь, пов'язане з тим, що на 1933 рік ще він ще не набув статусу міста. Значний відсоток, хоча й значно менший, порівняно з робітниками – основною категорією міського населення, становлять службовці, тобто, за сучасною термінологією, інженерно-технічний персонал підприємств та інших державних організацій – 6,1%. Ці результати суперечать загальноприйнятій думці, що службовці отримували від держави продовольче забезпечення у вигляді пайків і низьких цін на обіди чи продукти.

У такому ж діапазоні знаходиться смертність таких категорій, як утриманці (5,6%) та пенсіонери (6,9%), що може свідчити про доволі непросту ситуацію з харчуванням і можливостями забезпечення себе та своїх рідних продовольством в середовищі управлінського персоналу підприємств і

¹³ Там само. С. 501.

¹⁴ Там само. С. 515–524.

організацій міст, а також, що розміру пенсій у багатьох людей похилого віку не вистачало в тих умовах. У той же час такі соціальні категорії, як «безпритульні» та «безробітні» становлять значну меншість у складі померлих, відповідно 0,1% та 0,5%. Значну меншість становлять і кустарі – 0,5%. Подібні результати не фігурують в дослідженнях демографів. Вони можуть бути, до певної міри, поясненими істориками, проте і ті, й інші мають рахуватися з такими, на перший погляд, парадоксальними тенденціями, і шукати точок дотику у розумінні досліджуваних процесів.

Соціальний склад померлих у сільській місцевості практично мав аналогічне співвідношення, хоча й дещо відмінні кількісні показники. Так, із загального числа померлих селяни становили абсолютну більшість – 23275 осіб, або 96,2 %. Малася також чимала частка робітників. Вони становили 8,3%. Пояснення цього феномену потребує зусиль і демографів, і істориків. На сьогодні є лише припущення. Одне з них, але мало переконливе на тлі отриманих конкретних результатів, полягає у тому, що це селяни, які мешкали у селах, що знаходилися у межах промислових міст. Проте, основна кількість померлих припадає на Павлоградський (1996 осіб) та Нікопольський (234 осіб) райони, «столиці» яких не виділялися на той час надто промисловим характером¹⁵.

Таким чином, «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область», попри неповноту матеріалу, дозволяє виявити кількісні параметри жертв трагедії, що документально зафіксовані в ній, як загалом, так і по соціальних та національних категоріях. Попри недостатню кількість збережених матеріалів, вона дозволяє виявити тенденції, що мали місце у 1932–1933 рр. як у місті, так і в селі, а за допомогою певних методів – з'ясувати кількісні втрати населення як в регіоні в цілому, так і в його адміністративно-територіальних одиницях в межах сучасного їх поділу. Матеріал, який вона містить дозволяє виявити загальне та особливе як у містах, так і в сільській місцевості області у тогочасній ситуації, а також – в республіці загалом. Книга переконливо свідчить про те, що Голодомор в області лютував як у селах, так і в містах. Жертвами його, хоч і різною мірою, були представники всіх етнічних і соціальних груп. Матеріал, який вона містить, відображає тенденції, які цілком вписуються в річище загальноукраїнських тенденцій. В той же час, матеріали книги виявили низку факторів, які потребують дослідження як з боку істориків, так і з боку демографів. Робота над ними свідчить про перспективність опрацювання системної демографічної статистики та єдиних методик, які дозволять зблизити їхні позиції у першу чергу у кількісних наслідках Голодомору. А посприє цьому активізація долучення їх до вивчення подібних джерел в кожній з областей.

¹⁵ Там само. С. 617–649, 765–836.

УДК:94(477.63)''1932/1933''

Олійник Сергій,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського державного
університету імені Івана Огієнка
Сидорук Сергій,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.: ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена трагічним подіям Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Досліджуються юридичні аспекти репресивної діяльності комуністичного тоталітарного режиму щодо населення України. Здійснено аналіз постанов, розпоряджень, інструкцій вищих та місцевих державних і партійних органів радянської влади з приводу обґрунтування запровадження та реалізації низки заходів репресивного характеру для «захисту соціалістичного майна», викликаних опором українців політиці колективізації.

Ключові слова: Голодомор, інструкції, постанови, розпорядження, репресії.

The article is devoted to the tragic events of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. The legal aspects of the repressive activity of the communist totalitarian regime against the population of Ukraine are studied. The analysis of resolutions, orders, instructions of the highest and local state and party bodies of the Soviet power for a substantiation of introduction and realization of a number of measures of repressive character for «protection of socialist property» caused by resistance of Ukrainians to collectivization policy is carried out.

Key words: Holodomor, instructions, resolutions, orders, repressions.

Однією з найтрагічніших сторінок української історії, безперечно, став Голодомор 1932–1933 рр. Цій проблематиці присвячено чималу кількість досліджень, як вітчизняних так і зарубіжних науковців¹, опубліковано

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка, 2003. 887 с.; Дорошко М. С. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 606–618; Жезицький В. Й. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х р.р. Київ: Рідний край, 1997. 95 с.; Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. Інструментом «ліквідації» українського націоналізму. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 118–131; Конквест Р. *Жнива скорботи: колективізація і голодомор*. Київ: Либідь, 1993. 275 с.; Кравченко П., Подкур Р. Специфіка кримінального переслідування за крадіжки в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2021. № 2 (56). С. 42–71; Кривоніс В. М. Діяльність органів юстиції та «правопорядку» в 1932–1933 рр. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 598–606; Кульчицький С. *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)*. Україна крізь віки: У 15 т. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 11. С. 171–184; Маркова С. В. *Голодомор на Поділлі 1932–1933 рр.* Автореферат ...

значний масив архівних документів, спогадів, свідчень². Все це дає змогу відтворити, в тій чи іншій мірі, картину Голодомору, з'ясувати причини цього явища, наблизитись до визначення масштабів демографічних втрат, українського народу. Фактична тема історії Голодомору 1932–1933 рр. багатоаспектна. Однією з її складових виступає репресивна діяльність у цей час радянської влади проти населення України, звинуваченого у злочинах проти соціалістичної власності та радянського суспільства. У даній статті автори роблять спробу визначити та проаналізувати юридичну складову цієї сторінки вітчизняної історії.

На межі 20-х – 30-х років минулого століття розпочався новий виток репресій з боку радянської влади проти українців. Пов'язаний він був із багатьма чинниками, які тісно переплітались один з одним. В основному вони зводились до ліквідації опору українського населення політиці колективізації та знищення націоналістично налаштованого українства.

Репресивні дії юридично забезпечувались через появу різноманітних указів, інструкцій, постанов, окремих документів розпорядчого характеру. Все це створило сприятливий ґрунт для розгортання репресій в часи Голодомору.

На наш погляд початком де-юре репресивних акцій з боку радянської влади в Україні в умовах Голодомору потрібно вважати Постанову ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р., якою запроваджувалися розстріли, конфіскація майна і заборонялося застосування амністії до «розкрадачів» державного майна, зокрема й колгоспної власності, відомому як «закон про п'ять колосків»³. З цього часу маховик державного терору в УСРР почав набирати загрозливих навіть для тоталітарної влади обертів. Про

канд. іст. наук / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2001. 15 с.; Марочко В. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.; Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України. 1990. С. 35–66; Романець Н. Партійна чистка як складова репресивних заходів під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. (на прикладі Дніпропетровської області). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. № 2 (56). С. 25–42; Романець Н. Р. Особливості репресивної політики радянської влади в українському селі в умовах голодомору. *Чорноморський літопис*. 2011. № 3. С. 45–50; Романець Н. Режим «чорних дошок» у Дніпропетровській області. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. № 1 (55). С. 185–215; Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі у 1933–1936 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2011. № 20. С. 239–254; Романець Н. Репресивні заходи щодо захисту «соціалістичної власності» в українському селі (1930–1936). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2013. № 1–2 (40–41). С. 102–126; Романець Н. Роль репресій у хлібозаготівельних кампаніях 1930–1932 рр. *Грані*. 2012. № 4. С. 16–21.

² *Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів* / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітована історією» (голова І. С. Гамрецький, заступники голови В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петриненко. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. 704 с.; *Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України. 1990. 605 с.; *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів* / АН України Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.; *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.

³ *Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. С. 111–113.

це свідчить цілком таємне та термінове «Розпорядження Наркомюсту УСРР про соціально-класовий підхід під час винесення вироків за постановами ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.», адресоване Народним комісаром юстиції та Генеральним прокурором республіки Поляковим до всіх облпрокурорів та голів облсудів 14 вересня 1932 р. Зі змісту документу випливає, що репресії, зокрема й розстрільні вирoki, набули системного характеру і зачепили насамперед саме ті верстви українського села, на які намагалися спиратися більшовики в проведенні колективізації – бідняцтво та середняків⁴. Наркомюст зауважував, що «в прагненні до масового заведення справ облсуди (деякі) стали на надто необережний шлях і без додержання відповідних вимог закону самовільно і з політичного боку цілком неправильно надали окремим нарсуддям [право] чинити як членам облсуду і виносити в цих справах вирoki про вищий захист соціальної оборони». Як наслідок, серед кількох пунктів рекомендацій, наркомюст пропонує обласним прокурорам і головам облсудів «звернути особливу увагу па обережний підхід до підбору об'єктів у цих справах, забезпечуючи ефективні вирoki і не захоплюючись масовим заведенням справ». Останнє вказує на соціально-класовий підхід під час винесення вироків за постановами ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.

Однак намагання більшовиків вберегти свою класову опору в ході хлібозаготівель та колективізації на практиці обернулися ще більшим розмахом репресій. До рушіїв цього процесу належить постанова ЦК КП(б)У «Про посилення участі органів юстиції в проведенні хлібозаготівель» від 5 листопада 1932 р., якою зобов'язувалися слідчі органи поза чергою розглядати справи по хлібозаготівлях, як правило, виїзними сесіями на місця з виконанням суворих репресій⁵. Так, відповідно до постанови, судові органи зобов'язувались розглядати справи по хлібозаготівлях позачергово, виїзними сесіями на місця з застосуванням репресивних заходів. Для цього рекомендувалось в кожній області додатково організовувати не менше 5–10 роз'їздних судових сесій народного суду для роз'їздів по районах⁶.

Реакції на місцях довго чекати не довелося. Про це свідчить зміст листа від 9 листопада 1932 р. «Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб» заступника наркома юстиції до всіх органів юстиції з «обіжника наркомюсту УСРР». В документі наголошується, що «в ряді районів до зілсних нездавців хліба вживається недостатню репресію, або її зовсім не вживається»⁷. Провина за провали у хлібозаготівельній кампанії тепер покладалася на керівництво колгоспів, яке прямо було названо «куркульською агентурою». Наркомюст вимагав від органів юстиції судові процеси в цих справах вирішувати як найшвидше та «нещадно карати злочинний елемент з управ колгоспів, застосовуючи постанову ЦВК та РНК СРСР про охорону громадської власності до тих, що розкрадають хліб». Виконання вироків вимагалосся здійснювати максимум за декаду.

Темпи репресивних заходів проти українського селянства зростали, без перебільшення, мало не щодня. Уже 11 листопада з'являються постанова та інструкція Раднаркому УСРР, яка передбачала застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба («Про організацію хлібозаготівель в

⁴ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. С. 519–521.

⁵ Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 368.

⁶ Там само.

⁷ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. С. 538–540.

одноосібному секторі»). Задля подолання опору селянських (у документі «куркульських») господарств хлібозаготівлям, крім штрафів, примусового вилучення хліба та припинення відпуску промислових товарів пропонується негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші заходи, в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області. Органу суду та прокуратури приписувалося розглядати судові справи з хлібозаготівель позачергово і закінчувати судовий розгляд протягом 5–8 днів з моменту порушення справи у виїзних сесіях нарсудів на місці, безпосередньо в селі⁸.

Не менш показовими в плані розгортання комуністичного тоталітарного режиму проти українського народу є також низка постанов та розпоряджень що також припадають на осінь 1932 р. До таких належить циркуляр ОДПУ СРСР «Про заходи із забезпечення виконання постанови уряду про заборону торгівлі хлібом» від 16 вересня 1932 р., затверджений політбюро ЦК ВКП(б)У і направлений для виконання Верховному Суду СРСР, Прокуратурі, ГПУ УСРР, іншим репресивним органам таємної Інструкції щодо порядку покарання «куркулів» та інших «соціально ворожих елементів» із застосуванням вищої міри покарання, а в окремих випадках – десятирічного ув'язнення⁹. В напрямку посилення репресій були видані постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі в Україні та Північному Кавказі» від 22 жовтня 1932 р., та постанова «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів» від 15 листопада 1932 р., якою заборонялася видача паспортів українцям, які проживали у сільській місцевості, та їх в'їзд до міст¹⁰. В першому документі йдеться про відрядження на дві декади В. Молотова в Україну, А. Кагановича – до Північно-Кавказького краю з метою посилення «хлібозаготівель». Другим документом змучене голодом селянство було позбавлене можливості шукати порятунку у містах.

Провал хлібозаготівельної кампанії спонукав владу до запровадження восени 1932 р. нових методів примусу до українського населення шляхом припинення завезення товарів у села, які не виконують встановлених планів, про що свідчить відповідна постанова Харківського обкому КП(б)У від 14 листопада¹¹. Окрім того, в документі пропонувалося вилучити гостродефіцитні товари з цих населених пунктів¹².

18 листопада 1932 р. знову з'явилося дві постанови політбюро ЦК(б)У, спрямованих на узаконення репресивних заходів. Перша з них стала своєрідним продовженням ініціативи харківських комуністів згаданої вище, і стосувалася запровадження практики занесення «саботуючих» сіл на «чорну дошку», що стало адміністративно-репресивний засобом колективного покарання сільського населення України. Суть цього явища полягала в адміністративній та соціально-економічній ізоляції (блокаді) сіл, колгоспів та індивідуальних селянських господарств, що створювало для українців умови, несумісні з життям (вилучення всього наявного зерна (збіжжя), хлібопродуктів у рахунок виконання плану радянських хлібозаготівель, накладення натуральних штрафів, арешти, катування, заборона купувати будь-які товари; обмеження території пересування загонами військових, міліції та

⁸ Там само. С. 545–546.

⁹ Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 322–324.

¹⁰ Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. С. 154.

¹¹ Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 154.

¹² Там само.

співробітниками ДПУ¹³. У такий спосіб створювали умови для повного свавілля з боку хлібозаготівельних бригад під час подвірних обшуків і вилучення зернових та інших харчових продуктів. Нинішня ситуація в українських, окупованих росіянами, містах і селах болісно нагадує про людиноненависницькі тоталітарні практики ХХ ст.

Друга Постанова «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» передбачала проведення масштабної спеціальної операції ГПУ, що була спрямована на негайне фізичне знищення заможної частини селянства яка чинила активний опір хлібозаготівлі¹⁴.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про вжиття репресивних заходів до колгоспів, які саботують хлібозаготівлі» від 27 листопада 1932 р. передбачала прискорення вирішення судових справ по саботажникам, кулакам і вказівку на проведення чистки рядів партії¹⁵.

Взимку 1932–1933 рр., згідно з цілою низкою постанов, директив та інструкцій, було посилено геноцид населення України. Так, зокрема, в партійній постанові від 5 грудня 1932 р. пропонувалось для «корінного покращення керівництвом здійснення репресій створити в областях комісії в складі першого секретаря обкому, начальника обласного відділу ДПУ і облпрокурора», які повинні були завершувати судові справи за 4–5 днів і направляти на затвердження до Харкова¹⁶. Тоді ж датована Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з ліквідації саботажу хлібозаготівель» щодо утворення в кожній області України «трійок» – комісій, у складі першого секретаря обкому партії, начальника обласного відділу ДПУ та обласного прокурора для винесення у позасудовому розгляді вироків, зокрема й розстрільних¹⁷.

Наступного дня була прийнята чергова постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку», які злісно саботують хлібозаготівлі», шести сіл, що свідчило про продовження ганебної практики комуністичним тоталітарним режимом геноциду проти українського населення¹⁸. Досудовим слідством у кримінальній справі № 475 встановлено, що в 1932–1933 рр. на «чорну дошку» занесено 735 районів, колгоспів, радгоспів, МТС, артільей, сіл та хуторів¹⁹.

Особливої уваги заслуговує наступний документ. 14 грудня 1932 р. було прийнято постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Південному Кавказі та в західних областях», яка передбачала цілу низку репресивних заходів таких як арешти, ув'язнення в концтабір, виселення на північ, чистку партійних, освітянських рядів, а також застосування вищої міри покарання²⁰.

В останній декаді грудня 1932 р. відбувається подальше посилення репресій. Пов'язане воно було з приїздом в Україну Л. Кагановича, направленого Й. Сталіним для контролювання процесу хлібозаготівель.

¹³ Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 389–395.

¹⁴ Там само. С. 396–397.

¹⁵ Там само. С. 415.

¹⁶ Там само. С. 443–444.

¹⁷ Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 443–444.

¹⁸ Там само. С. 449.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. С. 475–477.

З 23 січня 1933 р. розпочалось виконання директиви про вжиття заходів щодо ізоляції України, не допускання просочування інформації закордон²¹.

На початку січня 1933 р. в партійних постановах вказувалось на те, що ті «хто добровільно здадуть державі раніш розкрадений і схований хліб не будуть підлягати репресіям»²².

Існує чимало фактів, коли керівники колгоспів прагнули, всупереч різним постановам, послабити, а подекуди і не допустити Голодомору. Звичайно такі протиправні дії, які йшли в розріз з постановами й інструкціями вищих керівних органів не могли не потрапити в коло уваги каральних органів. Ясна річ, такі керівники колгоспів мали зазвичай потрапити під репресивну машину радянської влади. На жаль, документи, які б фіксували згадані останні аспекти, пов'язані з репресивною діяльністю радянської влади ще не достатньо вивчені.

Разом з тим потрібно зазначити, що траплялись рідкісні випадки, коли судові органи в регіонах оголошували виправдовувальні²³ та поодинокі умовні вирoki²⁴.

Таким чином, репресивна діяльність радянської влади в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. підкріплювалась юридичною основою у вигляді постанов, директив, інструкцій, які хронологічно відображають практичну реалізацію методів та засобів репресивного впливу на суспільство з метою здійснення колективізації та хлібозаготівель. Їх поява та зміст засвідчують планомірну підготовку тоталітарного репресивного сталінського режиму до знищення мільйонів українців засобом штучного голоду.

Злочинна політика тоталітарного режиму СРСР, спрямована на організацію Голодомору передбачала цілу низку заходів, які торкнулись не лише простих мешканців українського села, а й партійної еліти. Репресивні акції ще більше погіршували становище в Україні. Визначення масштабів діяльності репресивної машини радянської влади у цей час потребують ще серйозних досліджень.

²¹ Там само. С. 141–142.

²² Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 308–309.

²³ Кривоніс В. М. Діяльність органів юстиції та «правопорядку» в 1932–1933 рр. С. 600.

²⁴ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. С. 457–458.

УДК:94(477):341.485]”1932/1933”

Петренко Іван,
кандидат історичних наук,
заступник директора
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

СПРОТИВ УКРАЇНЦІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ ГЕНОЦИДНІЙ ПОЛІТИЦІ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ 1932–1933 рр.

У статті розглядається перебіг, форми і методи боротьби українців Чернігівщини проти геноцидної політики комуністичного тоталітарного режиму в роки Голодомору-геноциду. Висвітлено ключові цілі і прагнення учасників руху спротиву.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Чернігівщина, комуністичний тоталітарний режим, спротив.

The article considers the course, forms and methods of struggle of Ukrainians of Chernihiv region against the genocidal policy of the communist totalitarian regime during the Holodomor genocide. The key goals and aspirations of the participants of the resistance movement are highlighted.

Key words: Holodomor, genocide, Chernihiv region, communist totalitarian regime, resistance.

Радикальні соціально-економічні перетворення в радянській Україні, які комуністичний тоталітарний режим розпочав наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. (суцільна колективізація, розкуркулення, масова викачка хліба та ін.), були спрямовані на підриг життєвих сил української нації й встановлення тотального контролю за виробництвом і споживанням. Природньо, що ці зміни категорично не сприймалися більшістю українців. Погоджуюся з тезою дослідників Голодомору на Чернігівщині Т. Демченко та М. Горохом, що «для сільського загалу (за винятком купки комнезамівців та партійців і, звичайно, люмпенів, котрі прагнули пожитися за рахунок чужого добра) ідеї колективізації були незрозумілими й ворожими. Не можна собі навіть уявити такого вправного агітатора, який би умовив тверезомислячих, практичних сільських дядьків добровільно відмовитися від того, що складало сенс їхнього існування – землі, худоби, реманенту, самостійного господарювання»¹.

Це безумовно викликало на початку 1930-х рр. рух спротиву по всій Україні, окупованій російським радянсько-компартійним режимом. У тому числі він був активним і на Чернігівщині. Спротив українців не вщухав навіть у найстрашніші роки Голодомору-геноциду, оскільки вони не бажали миритися зі злочинними діями режиму і вмирати голодною смертю.

Однією з активних форм опору окупаційному комуністичному режиму були терористичні акти. Вони були спрямовані, головним чином, проти сільського, партійного і радянського активу². Власне кажучи, проти колаборантів, які на місцях втілювали у життя злочинні накази.

¹ Демченко Т. П., Горох М. В. *Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: забуття і прощенню не підлягає*. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017. С. 29.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. П-470. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 200.

Впродовж 1932 р. в регіоні було здійснено щонайменше 77 терактів, організованих окремими особами або невеликими групами (2-4 людини)³.

Про загальний характер терактів, здійснених у різних районах Чернігівської області (утворена в жовтні 1932 р.), свідчать наступні приклади.

Так, в жовтні 1932 р. на хуторі Скороходово Великобубнівського району був вбитий активіст-колгоспник, який активно допомагав представникам режиму викачувати хліб і проводити розкуркулення. За звинуваченням в скоєнні даного теракту було засуджено до розстрілу двох осіб⁴.

3 листопада 1932 р. в селі Горки Новгород-Сіверського району пострілом з вогнепальної зброї був поранений секретар сільради. Наприкінці листопада 1932 р. в селі Аксютинці Роменського району двома пострілами був вбитий місцевий советський активіст й поранений голова сільради. Як у першому, так і в другому випадках виконавців було заарештовано і засуджено чернігівським облсудом до найвищої міри покарання – розстрілу⁵.

Наприкінці грудня 1932 р. в селі Кучинівка Сновського району пострілом був поранений заступник голови сільради. Замах був здійснений, коли він направлявся до місцевого хлібозаготівельного штабу⁶.

Отже, наведені приклади демонструють, що теракти спрямовувалися саме проти представників советсько-компартійного режиму й заповзятих активістів, головню з метою помсти за антилюдяну політику.

Із встановлених у 1932 р. на Чернігівщині 77 випадків терактів карально-репресивним органам вдалося розкрити трохи більше сорока. У чотирьох справах до розстрілу було засуджено 9 чоловік⁷.

Наступним елементом боротьби проти геноцидної політики були підпали колгоспного і советського майна. За 1932 р. у Чернігівській області було вчинено майже 70 підпалів, з яких 47 були спрямовані проти колгоспів⁸.

Аби ослабити силу спротиву українців органами ДПУ і міліцією впродовж 1932 р. практикувалися регулярні примусові акції по вилученню зброї. За вказаний період в області було конфісковано більше 5000 одиниць зброї, у тому числі вогнепальної нарізної – 3485. Лише за листопад–грудень 1932 р. було вилучено понад 500 одиниць⁹.

Злочинне впровадження колгоспної системи й відповідно проведення політики розкуркулення, непомірні плани хлібозаготівель зламали життя не одній тисячі українських родин. Тому не дивно, що по всій советській Україні, в тому числі і на Чернігівщині, діяли озброєні групи спротиву українців (переважно з селян), які силовими методами чинили опір режиму в його бажанні голодом і репресіями знищити традиційне українське суспільство.

Такі групи окупаційна комуністична влада ідентифікувала як «кримінальних злочинців», які не дозволяють розбудовувати «світле соціалістичне майбутнє». Їх іменували «бандугрупуюваннями» або просто «бандами». У згаданий період обласне ДПУ змушене було констатувати, що «особливістю карного бандитизму на Чернігівщині – є яскраво виражене

³ Там само. Арк. 200, 201.

⁴ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 201.

⁵ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 200.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Арк. 201.

⁸ Там само.

⁹ Там само. Арк. 201–202.

майже по всіх бандугрупованням, переростання його в бандитизм політичний»¹⁰.

Режим намагався переконати суспільство, що ініціаторами й учасниками цих «банд» є винятково куркулі – «природні» вороги пролетарської держави і «експлуататори» трудового селянства. Однак, як видно з архівних документів, у групах спротиву так звані середняки і біднота сукупно становили більшість (зі складу груп, ліквідованих органами ДПУ на Чернігівщині, було заарештовано 58 куркулів, 83 середняка і 15 бідняків). Це підтверджує той факт, що проти режиму боролися всі прошарки українців-селян¹¹.

Навесні 1932 р. на Чернігівщині сформувалася група на чолі з заможним селянином Момотом. Вона діяла на території Корюківського і Семенівського районів. На озброєнні у групи були обрізи, гвинтівки й частково револьвери. Група організовувала силові акції проти місцевого советсько-компартійного активу, вела боротьбу проти колгоспів. Одним із останніх їхніх проявів був напад на голову правління одного з колгоспів. Наприкінці грудня чекісти спільно з міліціонерами організували засідку і в ході перестрілки вбили Момота¹². Іншим учасникам групи довелося перейти на нелегальне становище.

В Козелецькому районі діяла група Шоломка (сформована навесні 1932), яка проявила себе вбивством уповноваженого районного партійного комітету (РПК) й здійсненням низки терактів проти місцевого активу. Переважну більшість групи становили середняки¹³.

Систематичну боротьбу проти колгоспів чинила група Півня, яка почала діяти ще в 1931 р. Її учасники займалися підпалами колгоспного і советського майна, а також змогли ліквідувати голову однієї з сільрад¹⁴.

На території Недригайлівського й Ульянівського районів з квітня 1932 р. активно діяла група спротиву Ворона-Затули. Їй вдалося вбити міліціонера, члена сільради і сільських активістів. Органами ДПУ на початку 1933 р. було заарештовано 13 членів групи, з яких 10 були бідняками і середняками¹⁵.

Групі Грози-Усенка (сформувалася в травні 1932 р. в Кролевецькому і Коропському районах) вдалося ліквідувати уповноваженого київського облпаркому, секретаря Коропського РПК й декількох заповзятих активістів. Також група вела боротьбу проти впровадження колгоспів, намагаючись знищувати колгоспне майно¹⁶.

В Глухівському районі діяла група Степанця, яка здійснювала озброєні напади на сільради й провадила систематичні теракти проти сільського активу, який відзначився на ниві розкуркулення і викачування хліба. А в Корюковському і Сновському районах, а також частково на території Стародубщини (Климовський району РСФРР) з серпня 1932 р. антисоветську боротьбу вела група Дуди. Їм вдалося вбити декількох активістів села Тихоновичі, а також поранити так званого народного слідчого. Проти групи були задіяні переважаючі сили ДПУ і міліції. Було схоплено Никифора Дуду,

¹⁰ Там само. Арк. 203.

¹¹ Там само. Арк. 204.

¹² ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 204.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. Арк. 205.

¹⁶ Там само.

який на допиті заявив, що був вороже налаштований до советської влади і її представників на селі, й мстив за вкрадене в нього майно¹⁷.

Лише за листопад–грудень 1932 р. у Чернігівській області карально-репресивними органами було знищено 19 таких груп спротиву. По лінії міліції було зареєстровано понад 250 так званих «бандпроявів» й арештовано 379 осіб¹⁸.

Окремі групи спротиву наприкінці 1932 р. – на початку 1933 р., будучи виснаженими боротьбою проти ДПУ і міліції, переходили в підпілля. Так, групи Півня і Педя, перейшовши в підпілля, продовжили проводити організаційну роботу по створенню повстанських організацій в Борзнянському і Менському районах Чернігівської області. Як свідчив на допиті один арештований учасник групи: «...Педь має під своїм керівництвом організацію і готує збройне повстання на весну»¹⁹.

Що стосується Федора Півня і його соратників, то пов'язаний з ними заможний селянин Маклюк (в подальшому репресований) зазначав, що група «...ставила собі завдання організації незадоволених елементів в селі для повалення совецкої влади збройним шляхом. Я з цим був цілком згідний і наявну у мене гвинтівку запропонував для цієї мети. Для того, аби наблизити повалення влади всередині країни потрібно чинити безпорядки, вбиваючи представників влади, які грабують селян»²⁰.

Учасники українських груп спротиву також ставили собі за мету досягнення політичних цілей (знищення советсько-компартійного режиму, відродження незалежної української держави, відновлення демократичних прав і свобод, повернення приватної власності та ін.). У зв'язку з цим чернігівським обвідділом ДПУ, відповідно до директив ДПУ УСРР і оперативних наказів В. Балицького (з 24 листопада 1932 р. особливо уповноваженого ОДПУ СРСР в УСРР), було спрямовано основні увагу і сили на виявлення і знищення українського повстанського підпілля і його керівних центрів²¹.

У звіті чернігівського обласного ДПУ, датованому початком 1933 р., вказувалося, що «значний розвиток українсько-шовіністичної, петлюрівської, самостійницької ідеології, як серед інтелігенції, засміченої соціально ворожим, антисовєтським, куркульсько-поміщицьким елементом, так і серед куркульсько-заможницької частини села, знаходить своє вираження в прагненні до створення Української «самостійної», буржуазного типу республіки, що іноді успішно прививається соціально близьким нам елементам...»²².

У русі спротиву геноцидній політиці режиму активну участь брала українська молодь: «Серед молоді... доволі широко розвинені «самостійницькі» контрреволюційні настрої, які призводять до активної боротьби окремих груп молоді проти советської влади під прапором за УНР», зазначалося на сторінках звіту обласного ДПУ²³.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Арк. 203, 206

¹⁹ Там само. Арк. 206.

²⁰ Там само. Арк. 207.

²¹ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 219.

²² Там само.

²³ Там само. Арк. 220.

Найбільшого розмаху українських рух спротиву в Чернігівській області отримав у Городнянському, Борзнянському, Репкинському, Сновському, Менському, Добрянському, Путивльському, Глухівському, Чернігівському, Олишівському, Новгород-Сіверському районах. У результаті проведеної впродовж листопада 1932 р. – січня 1933 р. ДПУ каральної акції було заарештовано близько 600 учасників антисоветських виступів. Так, із числа арештованих куркулі складали 91, середняки - 208, бідняки - 65, колгоспники - 32, представники бюрократичного апарату – 21 особу²⁴.

Як констатували чернігівські чекісти: «вскриті контрреволюційні організації по області, як встановлено слідством, ставили собі кінцевою метою повалення советської влади шляхом встановлення тут українського демократичного ладу». Політичні цілі учасників українського руху спротиву передбачали відновлення приватної власності на землю, знищення колгоспів і радгоспів, розподіл землі між всіма селянами, відміна злочинних хлібозаготівель й інших зобов'язань перед державою²⁵. Аби врятувати населення від голодної смерті, першочерговим завданням вважали боротьбу з колгоспами і непомірними хлібозаготівлями, які були головним інструментом здійснення геноциду української нації.

Так, для прикладу, протягом 1932 р. в чернігівській групі районів і в самому Чернігові діяла група спротиву, яка прагнула повалення советсько-компартійного режиму (фактично виникла ще в 1930 р.). Вона мала зв'язки з Києвом, Гомелем, Брянськом й планувала одночасно підняти повстання в Чернігові, Городні, Сновську, Гомелі і сусідніх з ними районах²⁶.

Ще одна українська група вела боротьбу у тодішніх Корюківському і Менському районах Чернігівської області. Її учасники діяли в селах Наумівка, Хотіївка, Корюківка, Ольшана, Бендерівка, Волинка та ін. Члени групи приділяли особливу увагу протидії виконанню планів хлібоздачі і мали підготовлений план збройного повстання. Воно повинно було початися у Корюківському районі, шляхом захоплення райцентру з подальшим рухом на Мену і Сновськ²⁷.

Ще один осередок спротиву проявив себе в Великобубнівському районі й розповсюджував агітаційні листівки, в яких, зокрема, говорилося: «Усім братам рідної країни. Наша комуністична банда завжди має наготові свій багнет проти закордонних держав. Заряжає свої гармати хлібом, м'ясом, сахаром і всіма скарбами цієї країни і стріляє закордон. Багнети ж ударним більшовицьким темпом виконують великі нереальні плани хлібозаготівлі... А гей проснись, розправ свої могутні груди український люд... Від сорому хай палена кров вогнем вихором промчиться по всій твоїй істоті і вибухне пекельним гнівом на голови катів... До помсти кличе нас сльозами залита Україна... Ганебним держачем виметем хижацьке це кубло...»²⁸.

Власне кажучи, поширення листівок було ще одним методом спротиву геноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму.

²⁴ Там само. Арк. 221–224.

²⁵ Там само. Арк. 224.

²⁶ Там само. Арк. 225.

²⁷ Там само. Арк. 241–242.

²⁸ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 246.

За 1932 р. на території Чернігівщини органами ДПУ було зафіксовано щонайменше 32 випадки розповсюдження листівок антисоветського характеру.

У листівках лунали заклики до протидії хлібозаготівлям, терору, а також до повстання і відновлення української незалежної держави. Поширення листівок особливо активізувалося в період активізації хлібозаготівельної кампанії (літо–осінь 1932 р. – зима 1933 р.).

Так, в Ніжинському районі поширювалися листівки від імені «Штабу Повстанського підрозділу» із закликами до боротьби з режимом. Такі ж листівки розповсюджувалися і у Городнянському та Іваницькому районах²⁹.

Ще одним активним інструментом протидії злочинній політиці комуністичного режиму були так звані волинки (стихійні беззбройні виступи українців в селах, часто жіноцтва, у відповідь на спроби розкуркулення). За 1932 р. в регіоні було зафіксовано понад 70 випадків волинок. Основна їх частина припала на весну 1932 р., коли почався масовий голод пов'язаний зі злочинним, насильницьким викачуванням хліба для виконання плану 1931 р.

Заслуговують на увагу волинки, які відбулися в Дмитрівському і Сновському районах. Навесні 1932 р. місцеві жителі організовували волинки з метою розбору колгоспного майна. Ними було охоплено 7 сіл і 13 колгоспів. В серпні волинки посилювалися на ґрунті небажання виконувати злочинні плани хлібоздачі. В результаті каральними органами за участь у волинках було заарештовано 70 осіб у Сновському й 20 в Дмитрівському районах.

Отже, проведення комуністичним тоталітарним режимом в советській Україні радикальних соціально-економічних трансформацій і репресивних заходів, кульмінацією яких став Голодомор-геноцид, спрямований на знищення найбільш активної і націєтворчої частини українців, наразилося на рух спротиву. Він охопив практично всі регіони УСРР, в тому числі і Чернігівщину. Боротьба проти геноцидної політики режиму мала на меті не дати знищити традиційне українське суспільство, заморивши його голодом. У середовищі учасників українського руху спротиву також були популярними ідеї ліквідації советсько-компартійної окупаційної влади й, у кінцевому результаті, відродження незалежної України.

²⁹ Там само. Арк. 209–210.

УДК:351.746.1+341.485(477)''1932/1933''

Роман Подкур,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

АГЕНТУРНІ МЕРЕЖІ ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ ЗБОРУ ОРГАНАМИ ГПУ УСРР ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.

Метою статті стало дослідження інформаційних каналів органів державної безпеки про перебіг Голодомору 1932–1933 рр.

Основним методом збору інформації про ситуацію в українському селі початку 1930-х рр. стала розгалужена агентурна мережа органів ГПУ УСРР. Вона була спрямована на жорсткий контроль за політичною, економічною ситуацією, настроями населення в адміністративно-територіальних одиницях. Керували агентурними мережами районні уповноважені ГПУ УСРР.

Система підбору агентів спрямувалася на отримання інформації безпосередньо із соціальних груп, що були об'єктами пильної уваги співробітників державної безпеки: робітники, соціалістичний сектор (радгоспи, МТС, колгоспи) із поділом на соціальні прошарки, індивідуальний сектор, куркулі і куркульські виселки, національні громади, інтелігенція, службовці, безробітні, колгоспний, радянський, адміністративно-судово-слідчий апарат, земельні органи, кооперація, військові об'єкти.

Співробітники ГПУ УСРР зайняли чільне місце у збиранні й узагальненні статистичної інформації. На дані ГПУ УСРР посилалися партійні керівники всіх рівнів. Тому ці статистичні дані важливі як джерело для проведення статистичних досліджень щодо кількості загиблих від голоду у 1932–1933 рр.

Ключові слова: агентурна мережа, Голодомор, ГПУ УСРР, районний уповноважений.

The purpose of the article is to investigate the information channels used by state security agencies to obtain information regarding the Holodomor in 1932–1933. In the early 1930s, a large network of intelligence agencies of the UkrSSR's GPU was the primary tool for acquiring information about the situation in the Ukrainian countryside. Its goal was to exert control over the political, economical situation, and mood of the population in administrative-territorial units.

In 1930–1931, the GPU sectors of UkrSSR reorganized and created the agency network aimed at strict control over the political and economic situation, as well as the public sentiments. District networks were managed by district commissioners of the GPU of the USSR.

The system of agents selection aimed at obtaining information directly from social groups that were the object of close attention of state security officers: workers, socialist sector (state and collective farms, the machine tractor station) divided into social strata, individual sector, kulaks and kulak settlements, national communities, intellectuals, public servants, unemployed people; collective farm, Soviet, administrative-judicial-investigative executives, land authorities, cooperation, military facilities.

Employees of the GPU of the UkrSSR took a leading place in the data collection and compilation. Party leaders of all levels referred to this collected data. Therefore, this statistics data is important as a source for quantitative research on the number of deaths from hunger during 1932–1933.

Key words: agency network, Holodomor, GPU of the UkrSSR, district commissioner.

Одним із джерел дослідження Голодомору 1932–1933 рр. стали документи органів державної безпеки. Дослідники використовували різні їх види: інформаційно-аналітичні записки, спецповідомлення про надзвичайні події, що потребували негайної реакції очільників ГПУ УСРР чи архівно-кримінальні справи на представників сільської інтелігенції, агрономів, селян, які активно протестували проти суцільної колективізації та грабіжницької хлібозаготівлі.

У сучасній історіографії Голодомору 1932–1933 рр. окремі дослідники вже зробили певні оцінки інформаційного потенціалу документів органів державної безпеки. Так, Р. Пиріг висловив упевненість у високій ступені достовірності фактичного матеріалу у документах ГПУ УСРР. На його думку, інформаційні та спеціальні зведення доволі точно відтворювали перебіг тогочасних подій, зокрема, антиколгоспні настрої, так звані «продовольчі труднощі», масові смерті і голодування населення, їхні наслідки – епідемії, дитячу безпритульність і бездоглядність, канібалізм, втечу із села тощо. Така упевненість базувалася не лише на логіці розвитку історичних подій, а й на верифікації інформації із документів партійно-радянських органів, медичних й освітніх установ тощо.

Дослідник зазначив, що інформаційно-аналітичні матеріали ГПУ УСРР «точно вказують на причинно-наслідкові зв'язки голоду, інспірованого політикою вищого партійно-державного керівництва і перегинами місцевих компартійних органів». Серед таких причин згадуються адміністративні заходи щодо хлібозаготівлі, обшуки, експропріація продовольства, протиправна діяльність місцевого партійно-радянського апарату, активістів та ін.¹.

Т. Вронська і Н. Платонова, аналізуючи документи органів ГПУ УСРР в архівосховищах Галузевого державного архіву МВС України щодо Голодомору 1932–1933 рр., визначили їхню тематику – забезпечення ОГПУ СРСР – ГПУ УСРР реалізації політики радянської влади щодо «соціалістичних перетворень» на селі й організаційно-структурна перебудова, кадрова політика, що була спрямована на посилення репресивної ролі органів внутрішніх справ, кримінальні справи стосовно розкрадачів соціалістичного майна, канібалів та протоколи Особливої наради та трійок².

Василь Даниленко та Володимир Пристайко також означили й побіжно описали декілька груп джерел про Голодомор. Але їхній джерелознавчий аналіз, інформаційний потенціал, варіативність подальшого використання чекістських матеріалів залишилася поза увагою дослідників³.

¹ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наук. думка, 2003. С. 18.

² Вронська Т. В., Платонова Н. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наук. думка, 2003. С. 28–41.

³ *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наук. думка, 2003. С. 81–97.

У нагоді ученим став анотований довідник документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України про Голодомор 1932–1933 рр.⁴, де були зібрані різноманітні матеріали про події 1932–1933 рр., у тому числі і спогади очевидців більшовицького злочину.

Часто документи органів ГПУ УСРР використовувалися як джерело у значній кількості дисертаційних досліджень, присвячених історії Голодомору. Однак, здебільшого такі документи згадувалися лише як один із видів джерел для написання кваліфікаційної наукової роботи.

Однак при використанні чи аналізі інформаційного потенціалу документів органів державної безпеки поза дослідницькою увагою залишалися джерела, на основі яких писалися інформаційно-аналітичні документи ГПУ УСРР. Тому метою даної статті стало дослідження джерел, на підставі яких співробітниками органів держбезпеки проводився аналіз поточної ситуації та надавався обласному та вищому партійно-радянському керівництву фактичний та статистичний матеріал про перебіг Голодомору 1932–1933 рр.

Основний об'єм інформації збирався і первинно опрацьовувався на районному рівні і спрямовувався керівництву сектору ГПУ УСРР, зі 1932 р. – до обласного відділу ГПУ УСРР. Варто зазначити, що кількість районних апаратів ГПУ УСРР не співпадала із кількістю районів. В окремих районах було створено районні відділення ГПУ УСРР (три-чотири штатні одиниці), в інших – діяли лише районні апарати – районний уповноважений ГПУ та його помічник.

Така дислокація місцевих чекістських органів зумовлювалася наявністю стратегічно важливих об'єктів (залізничних станцій, комунікацій, підприємств) або розселенням етнічних груп, близькістю державного кордону, «повстанськими» традиціями тощо. В окремих районах, де були відсутні об'єкти «гідні оперативного обслуговування», називали «відкритими» через відсутність районного апарату. Співробітник найближчого сусіднього районного відділення ГПУ УСРР створював та контролював декілька агентурних мереж, аналізував зібрану інформацію, за необхідності вживав оперативних заходів.

В умовах проведення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. ситуація практично не змінилася. Голова ГПУ УСРР В. Балицький у вересні 1930 р. заявив: «Загальне положення про Державне політичне управління УСРР, діюче на підставі постанови ВЦВК і РНК від 13 серпня 1924 р., у зв'язку з переходом УСРР на двоступеневу систему управління, не змінюється»⁵.

Але В. Балицький зазначив, що «у разі оперативної необхідності», згідно з постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р., при районному виконавчому комітеті рад створюються районні відділення ГПУ УСРР або запроваджуються районні уповноважені, а у 18 містах (за особливим списком) – міські відділення ГПУ УСРР. Так, 27 липня 1933 р., згідно з наказом ГПУ УСРР № 289 від того ж дня, при формуванні органів місцевої влади новоутворених Ситковецького та Шпиківського районів Вінницької області (постанова ВУЦВК від 14 червня 1933 р.) створювалися відповідні районні

⁴ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / В. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Аулова, В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.

⁵ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: справочник / Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2003. С. 505.

апарати ДПУ УСРР. Проте їхня організація не означала суттєвого розширення штатів. Новостворені райони формувалися за рахунок Брацлавського та Чернівецького районів Вінницької області. Тож діючі Брацлавське та Чернівецьке районні відділення ГПУ УСРР були понижені у статусі й переформовані в районні апарати⁶. Особовий склад, вивільнений з розформованих відділень, був працевлаштований у новостворених районних апаратах.

За потреби окремі районні апарати перетворювали на районні відділення. Так, наказом ДПУ УСРР від 14 квітня 1931 р. окремі районні апарати було переведено на штат районних відділень (3 штатні одиниці). Зокрема, у Харківському секторі було організовано 7 нових районних відділень, Донецькому – 3, Київському – 22, Дніпропетровському – 7, Одеському – 11, Вінницькому – 14, Житомирському – 2, Полтавському – 13, Сумському – 13, Молдавському відділі ГПУ УСРР – 2, у 19-му Олевському прикордонному загоні – 1, 20-му Славутському прикордонному загоні – 1, 21-му Ямпільському прикордонному загоні – 3, 22-му Волочиському прикордонному загоні – 2, 23-му Кам'янець-Подільському прикордонному загоні – 4, 24-му Могилів-Подільському прикордонному загоні – 3⁷. Загалом продовжував зберігатися «принцип необхідності» – структура і кількість штатних одиниць територіальних органів ГПУ визначалася залежно «від політико-економічної й оперативної важливості міста та районів». У місцях дислокації апаратів секторів міські відділення ГПУ УСРР не створювалися, оскільки вся оперативна робота проводилася співробітниками сектору ГПУ.

Голова відомства В. Балицький підкреслював, що районні відділення та районні уповноважені є оперативними одиницями органів ГПУ УСРР у визначеній адміністративно-територіальній одиниці та «здійснюють у межах своєї території всю оперативно-чекістську роботу».

Основними напрямками оперативної діяльності районних та міських апаратів були:

- комплексне інформаційне вивчення міста та району;
- вивчення і докладне висвітлення політичних настроїв усіх прошарків населення, стану низового апарату, проведення кампаній, виявлення «викривлення класової лінії» і сигналізація про наростання негативних процесів, назрівання нових тенденцій у повсякденному житті адміністративно-територіальної одиниці;
- насадження резидентури, агентурної мережі і «спеціального освідомлення» по об'єктах контррозвідувального, економічного та секретного відділів на основі затверджених керівництвом сектору планів, її постійне інструктування, формулювання завдань;
- агентурна та слідча робота за всіма справами, за якими було відкрито провадження на території адміністративно-територіальної одиниці чи «міжрайонних справах» (за дорученням керівництва сектору);
- за дорученням сектору співробітники низових апаратів підтримували зв'язок із «цінною агентурою сектору»⁸.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Ф. 9 (УРСР). Спр. 666. Арк. 78.

⁷ Там само. Спр. 286. Арк. 51–51 зв.

⁸ Лубянка: *Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991*. С. 513–514.

Районні уповноваженні проводили також агентурну розробку окремих осіб. Їхня «реалізація», тобто арешт дозволялася лише із санкції керівних співробітників оперативного сектору чи облвідділу ГПУ УСРР. Негайний арешт був дозволений лише в умовах активного «антирадянського прояву» – підпал, вбивство на політичному ґрунті тощо. Після проведення арешту, районний уповноважений мав обов'язково доповісти керівництву сектору/облвідділу ГПУ УСРР.

Ці співробітники мали обмежене діловодство. Зокрема, в їхні облікові функції входило ведення реєстрів-журналів, де реєструвалися справи-формуляри, агентурні розробки і слідчі справи, алфавітної книги на осіб, які проходять по всім справам із позначкою висновків чи ухвалених вироків, справи із копіями постанов про відкриття чи закриття кримінальної справи, окремої справи про розшук осіб. Зазначені облікові справи повинні були зберігатися в окремій залізній шафі чи сейфі.

Отже, районні і міські уповноважені повинні були виконувати широкий спектр завдань – проведення агентурно-оперативної роботи, збирання, узагальнення і первинний аналіз інформації агентури, проведення контррозвідувальних заходів.

Окремо було визначено основні завдання сектору ГПУ радянської України, які функціонували після адміністративно-територіальної реформи 1930 р. Їх створили дев'ять, і діяли вони упродовж 1930–1931 рр. Переважна більшість із них територіально співпадали із майбутніми областями⁹.

Аналіз напрямів діяльності апаратів оперативних секторів, а згодом і обласних відділів ГПУ УСРР засвідчив як безпосередню зацікавленість вищого партійно-радянського керівництва СРСР та УСРР в отриманні конкретної інформації про діяльність закордонних «контрреволюційних» організацій різного спрямування, так і наявних та потенційних політичних і громадських організацій, повсякденного життя соціальних (робітників, селян, інтелігенції та ін.) та професійних груп, колишніх членів політичних партій тощо.

Оперативна інформація, зібрана районними чи міськими уповноваженими, окрім інформування партійно-радянського керівництва, слугувала підставою діяльності оперативних підрозділів. Це, зокрема, «висвітлення всього облікового елементу оперативних підрозділів» та ін.

Виконуючи такі завдання по лінії інформаційного обслуговування, районні і міські уповноваженні ГПУ розпочинали агентурні розробки стосовно перевірки наявності «куркульської контрреволюції й антирадянського елементу». Також вони проводили заходи щодо «вилучення класово-чужого елементу і куркульства із підприємств у місті і на селі, із низового радянського, адміністративно-судового і кооперативного апаратів, проводячи цю роботу за необхідних обставин, і не під час якихось кампаній (йдеться, очевидно, про виконання оперативних наказів ОГПУ СРСР стосовно вилучення певних категорій антирадянського елементу. – Авт.), усунення перегинів у низовому радянському, кооперативному апараті» через інформування районними і міськими уповноваженими ГПУ УСРР відповідних керівників партійно-радянських та господарських органів про наявні «негаразди».

⁹ Там само. С. 506.

Також на терені кожного сектору/облвідділу проводилася контррозвідувальна робота за «всіма видами військово-політичного шпигунства і диверсії», по національних колоніях, іноземних представництвах, «УНРівщині, повстанству, політичному і кримінально-політичному бандитизму, бандитсько-диверсійним організаціям та угрупованням», монархічним групам, колишнім «махновським кадрам», «безумовному встановленню керівництва політичної групи анархістів». Ураховуючи поставлені місцевим контррозвідувальним апаратам завдання, слід відзначити, що вже на початку 1930-х рр. очільники ЦК ВКП(б)–КП(б)У та керівники органів держбезпеки були впевнені у стійкій взаємодії політичних опонентів більшовизму.

По лінії секретного відділу співробітники сектору та районних органів ГПУ УСРР акцентували свою увагу на настроях сільської інтелігенції та учнівської молоді, виявляли «українські контрреволюційні організації, групи і одиниць, що були пов'язані з російською та українською громадськістю», «куркульсько-контрреволюційні угруповання», «колишніх провокаторів», «терористичні прояви політичного характеру на селі», «релігійні осередки» всіх конфесій і протестантських течій, «антирадянські партії, групи та третю силу».

Варто зазначити, що термін «третья сила» в інформаційних повідомленнях апаратів держбезпеки УСРР знову з'явився 1930 р. Загалом у роки російсько-української війни та громадянської війни у Росії так класифікували нерегулярні селянські та козацькі (район Кубані й Дону) формування, що боролися проти «білого руху» та Червоної армії. Під цей термін іноді підпадали загони Н. Махна. Він знову став актуальним під час проведення суцільної колективізації у лютому–квітні 1930 р. Незадоволені розкуркуленням селяни масово формували стихійні загони, що протидіяли заходам влади, депортації «куркулів»¹⁰. Ідея «рад без комуністів», «селянського самоврядування» на тлі більшовицької реконструкції економіки були популярними серед селянства. Відтак одним із головних завдань секретного відділу новостворених секторів було виявлення найменших проявів і спроб створити селянські загони, групи так званої «третьої сили».

Також серйозного клопоту органам держбезпеки доставляли колишні «червоні партизани» – учасники більшовицького партизанського руху. Після завершення бойових дій вони отримали привілеї, брали активну участь у формуванні сільських органів управління. Користуючись певним матеріальним ресурсом упродовж 1920-х рр. вони стали заможними селянами, мали міцні господарства. В умовах колективізації частина колишніх червоних партизанів відмовилася брати участь у розкуркуленні, формуванні колгоспів. При спробі насильницького усупільнення їхнього майна вони чинили жорсткий опір представникам місцевої влади. Іноді навіть очолювали стихійні селянські загони. Відтак були окремих об'єктом оперативної розробки місцевих апаратів ГПУ–НКВД УСРР¹¹.

¹⁰ Див.: Васильєв В., Віола Л. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)*. Вінниця: Логос, 1997. 536 с.; *Павлоградське повстання 1930 р.: док. і матер.* / Упоряд. В. М. Даниленко. Київ: Український письменник, 2009. 379 с.

¹¹ Див.: *Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченко: зб. док. та матер.* / Авт. вступ. ст. та упор. О. Лисенко, Р. Подкур. Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2015. 356 с.; *Докадніше про справу «червоних партизан» див.: Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область* / Упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Потапенко. Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2018. Кн. 7. С. 22–284.

Співробітники економічного відділу сектору на підвідомчій території мали завдання «виявляти й боротися з економічною контрреволюцією, контрабандою, шкідництвом, економічним шпигунством, посадовими та господарськими злочинами». Вони контролювати дії радянського апарату, проведення господарсько-політичних кампаній, настрої технічної інтелігенції та їхні тенденції, провадили боротьбу з «ажіотажем, спекуляцією, фальшивомонетництвом».

Для реалізації цих завдань інформаційний відділ сектору спільно з відповідними міськими, районними органами ГПУ розробляли план насадження «резидентурної мережі контрольного освідомлення, запасної резидентури». Співробітники апарату сектору інструктували оперуповноважених щодо формування районних та міських агентурних мереж, брали участь у підборі, вербуванні відповідних кадрів тощо¹².

Для районного уповноваженого ГПУ УСРР основною була робота із формування агентурної мережі у районі, підбору резидентів, які частково могли керувати певною групою агентів. Уповноважений і резидент збирали доповідні записки агентури, здійснювали їхню попередню обробку і надсилали до інформаційного відділу або інших оперативних відділів сектору/облвідділу ГПУ УСРР. В інструкції про агентурну роботу уповноважених наголошувалося, що «необхідно добиватися, щоб освідомлення (агентура. – Авт.) у першу чергу висвітлювало свій основний об'єкт (середняк – середняка, бідняк – бідняка, учитель – інтелігенцію і т. д.)»¹³.

Керівництво постійно вимагало систематичної роботи уповноважених із агентурною мережею, оскільки постійно потребувало актуальної інформації про політико-економічну ситуацію у кожній адміністративно-територіальній одиниці. Згідно інструкції конспіративні зустрічі мали відбуватися не менше як двічі за декаду. Крім того, уповноважений на основі власних спостережень складав періодичні доповідні записки про політичний стан району, проходження кампаній. Такі доповідні записки надавали можливість керівництву сектору/облвідділу оцінювати здатність уповноваженого орієнтуватися щодо ситуації в адміністративно-територіальній одиниці.

Ще однією діючою особою в організації отримання інформації із українського села був резидент – особа, яка керувала групою агентів. Фактично резидент був неформальним помічником районного уповноваженого ГПУ УСРР. Водночас він становив кадровий резерв співробітників держбезпеки низової ланки. Чимало співробітників органів держбезпеки починали службову кар'єру із посади резидента.

В інструкції ГПУ УСРР про організацію інформаційно-освідомчої роботи від 1930 р. наголошувалося, що кількість резидентів повинна залежати від категорії районів. Так, у районах суцільної колективізації резиденти підбиралися із працівників, які за основним місцем роботи постійно стикалися із селянами, сільською і колгоспною адміністрацією. Найбільш вдалими кандидатурами вважалися кущові агрономи, культурно-освітні інструктори, працівники МТС, районного сільського банку, кооператори тощо.

В районах часткової (40–50%) колективізації створення резидентур мало проводитися за двома напрямками: а) для обслуговування колективізованої

¹² Лубянка: *Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991*. С. 507–509.

¹³ ГДА МВС, м. Харків. Ф. 48/169. Оп. 1. Спр. 3. Т. 1. Арк. 9.

частини села; б) для обслуговування індивідуального сектору та інших об'єктів, що здійснювалося за територіальним принципом (іншим резидентом). У даному випадку пропонувалося залучати інструкторів райвиконкомів, агрономів, інспекторів, працівників «Кооптаха», «Вторсировини», «Рудметалторгу». Не рекомендувалося залучати у якості резидентів заступників голів райвиконкому, голів КНС, завідувачів фінансовими органами, фінансових агентів, статистиків, завгоспів, секретарів, оскільки практична робота засвідчила їхню неспроможність виконувати такі обов'язки.

У районах незначної колективізації також повинно бути не менше двох резидентів, які мали знаходитися не лише у районному центрі, а й у населеному пункті, де через різні причини можлива концентрація інформації із інших сіл.

Також у «соціалістичному секторі» пропонувалося створювати комбіновані резидентури із районних, окружних, обласних працівників, які повинні були охопити кваліфіковану частину резидентури і розвантажити кущових резидентів і районного уповноваженого. Навантаження на одного резидента передбачалося не більше 20 агентів, але це значна кількість агентів, повідомлення яких треба було опрацювати.

Однак створення комбінованої резидентури мало сенс лише у тому випадку, коли такий резидент мав змогу систематично об'їжджати одні і ті самі райони і зустрічатися із агентом хоча б раз на місяць. На думку керівництва ГПУ УСРР: «Створення комбінованої резидентури повинно було стати істотною передумовою до виховання і систематичної кваліфікації (так у тексті – Авт.) частини спеціального колгоспного освідомлення. Ці найбільш кваліфіковані кадри освідомлення можна буде використати для пропрацювання й агентурного вивчення спеціальних питань колгоспного будівництва»¹⁴.

В обов'язки резидента входили:

- «чекістське виховання» агента і стимулювання його особистої ініціативи у дорученій справі;
- глибока законспірованість власної діяльності й агентурної мережі, оцінка об'єктивності інформаційного матеріалу, який доповідав агент;
- аналіз настроїв і політичних поглядів агента через особисті розмови щодо поточної політико-економічної ситуації;
- жорсткий контроль за виконанням доручених агенту завдань;
- висвітлення всіх поточних питань щодо проведення господарсько-політичних кампаній, вивчення окремих «спеціальних» запитів;
- обережна взаємна перевірка одних агентів іншими, що сконцентровані на одному об'єкті (село, колгосп, сільрада, вищий навчальний заклад, цех і т. д.);
- не рідше одного разу на три місяці він мав надавати письмовий звіт із оцінкою роботи кожного агента.

При отриманні інформації від агента резидент мав в особистій розмові виявити упущені моменти при виконанні завдання. Якщо агент не міг відповісти на поставлені питання, йому надавався додатковий термін для зібрання додаткового матеріалу.

¹⁴ ГДА МВС, м. Харків. Ф. 48/169. Оп. 1. Спр. 3. Т. 1. Арк. 14.

Було визначено 14 об'єктів «чекістського інформаційного обслуговування»: «[...] робітники, соціалістичний сектор (радгоспи, МТС, колгоспи) із поділом на соціальні прошарки, індивідуальний сектор, куркулі і куркульські виселки, національні меншини, інтелігенція міста і села, службовці по всіх апаратах, безробітні, колгоспний апарат, радянський апарат, адміністративно-судово-слідчий апарат, земельні органи, кооперація, військові об'єкти»¹⁵.

Вербування агентів відбувалося таким чином, щоб мати інформацію із всіх соціальних прошарків колгоспників й основних виробничих бригад. Для висвітлення об'єкту «індивідуальники» заборонялося використовувати «куркульський й антирадянський елемент». Водночас використання сільських активістів як агентів для «висвітлення» цього соціального прошарку пропонувалося звести до мінімуму. Очевидно, практична робота засвідчила, що індивідуальники не довіряли сільським активістам і намагалися менше контактувати із ними. Тому чекісти мали шукати агентів серед самих індивідуальників.

«Куркулі», родини розкуркулених, висланих, засуджених чи розстріляних осіб були під особливим контролем органів держбезпеки. Тут також намагалися вербувати агентів із цього середовища, також часто використовували представників сільської адміністрації.

Загалом при підборі агентури користувалися такими принципами:

- для загального висвітлення політичних настроїв основних соціальних прошарків села і міста вербувалися лояльні до радянської влади особи, які не виділялися особливою активністю у громадському середовищі;

- для обслуговування «куркулів» та інших антирадянських елементів вербували осіб із «куркульського середовища», які не були його «ідеологами чи керівниками». Головним чином це були «окуркулені середняки», родичі червоноармійців чи представників радянського апарату. Керівники ГПУ УСРР наполягали, щоб при підборі агентури із «антирадянського середовища» підшукувалася такі особи, які «в умовах практичної роботи могли би піддаватися політичному впливу і нашому впливу».

На думку керівників ГПУ УСРР, агент мав володіти наступними індивідуальними якостями: ініціативністю, моторністю, жвавістю, адекватним сприйняттям дійсності, вмінням завойовувати довіру людей. Також бажано було, щоб він вмів писати і читати.

Таким чином, районні уповноваженні ГПУ УСРР володіли значним об'ємом часто негативної інформації про наявні проблеми у політико-економічній ситуації району. Значну частину цих проблем повинен був вирішувати районний партійно-радянський апарат. Але взаємостосунки районного уповноваженого ГПУ УСРР із секретарем райкому партії і головою райвиконкому обмежувалися інформуванням останніх про події в районі лише за вказівкою керівництва сектору/облвідділу.

У контексті загальної інформаційної діяльності проводилася робота по об'єктах ПК (політичного контролю) – друк, видовища, поштовий і радіозв'язок, створення необхідної кількості пунктів ПК в окремих районах та містах.

¹⁵ Там само. Арк. 23.

Для додаткового контролю за роботою місцевих апаратів та інструктування за групою адміністративно-територіальних одиниць було закріплено окремих співробітників сектору/облвідділу¹⁶.

Водночас, весь спектр діяльності та повноважень секторів/облвідділів ГПУ УСРР не збігався з загальною системою державного та партійного керівництва республіки. Пріоритетне завдання керівного центру радянської України – проведення суцільної колективізації та індустріалізації – змусило замкнути управління районами безпосередньо на нього. Фактично радянська Україна у 1930–1931 рр. жила в режимі ручного керування, іноді навіть своєрідного «надзвичайного стану».

Організація секторів, а згодом обласних відділів ГПУ УСРР безпосередньо не пов'язувалася з системою управління економічними процесами. На них покладалися важливі завдання контролю та «соціальної чистки» села й міста від противників «сталінської реконструкції економіки», репресивного тиску на громадськість, змушуючи її підкорятися волі лідерів ВКП(б). Відтак для оперативних потреб керівництву ГПУ УСРР було дозволено формувати власну трирівневу управлінську структуру «центр–сектор–район».

Таким чином, створення секторів ДПУ УСРР у межах декількох колишніх округів не зменшило рівень контролю органів державної безпеки за галузями народного господарства республіки та суспільством загалом. Навпаки, через формування розгалуженої мережі районних відділень та апаратів органів держбезпеки зростав контроль за реалізацією рішень ВКП(б)–КП(б)У та політичними настроями населення. Упродовж 1930–1931 рр. апарати секторів набули організаційного та управлінського досвіду координації оперативної діяльності, зокрема державного терору, на значно більших адміністративно-територіальних одиницях у порівнянні з округом. Тому, коли у 1932 р. була проведена чергова адміністративно-територіальна реформа і створенні області, ГПУ УСРР кадрово й організаційно було готове для такого розвитку подій. Сектора, за окремими виключеннями, фактично були перетворенні в обласні відділи ГПУ УСРР. Районні уповноважені, агентурні мережі вже були налагоджені і готові до поточної роботи.

Зважаючи на завдання агентурних мереж щодо моніторингу політико-економічного стану населених пунктів, вже наприкінці 1931 – початку 1932 рр. з'явилися повідомлення про «продовольчі труднощі» у сільського населення. Інформація про голодування направлялася районним уповноваженим до обласного відділу ГПУ. Там вона узагальнювалася і направлялася до ГПУ УСРР. Окремі доповідні записки у межах інформування, районні уповноважені ГПУ направляли секретарю райкому партії. Головним чином у таких доповідних записках констатувався факт відсутності продовольства, голодування населення, випадки смерті чи канібалізму, іноді зазначалася загальна кількість смертей. Статистичні дані подавалися по соціальним групам – «колгоспники, індивідуальники, бідняки, середняки, куркулі (колишні куркулі)», іноді навіть зазначалася кількість вироблених трудоднів. В одних випадках малу кількість трудоднів чекісти інтерпретували як причину голодування і таким чином сповідували формулу «хто не працює, той не їсть». У випадку голодування колгоспних родин, які мали значну кількість трудоднів (від 400 і більше), чекісти акцентували увагу на

¹⁶ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991. С. 509.

розбазарюванні хліба, недоугому керівництві колгоспу тощо. Часто зазначалися причини голодування: «розбазарювання, розкрадання хліба», низький врожай, небажання селян працювати у колгоспі, низька продуктивність праці, нездатність колгоспної адміністрації організувати збирання врожаю чи хлібозаготівлі.

Р. Пиріг наголошував, що сукупний аналіз документів свідчить, що із наростанням масового голоду співробітники ГПУ УСРР зайняли чільне місце у збиранні й узагальненні статистичної інформації. У період апогею голоду у першій половині 1933 р., вони, можливо, стали єдиним подібним джерелом. На дані ГПУ УСРР посилалися партійні керівники всіх рівнів. Зокрема, у березні 1933 р. С. Косіор у листі до Й. Сталіна наголошував, що дані про голодування і смертність підсумовуються «через дані ГПУ»¹⁷. Однак, нині дослідникам відомі лише проміжні статистичні дані, які подавало ГПУ УСРР республіканському партійному керівництву¹⁸.

Секретарі обкомів партії отримували інформацію про виконання плану хлібозаготівлі від секретарів райкомів КП(б)У та голів райвиконкомів. Оскільки у вищого політичного керівництва існувало побоювання, що ці два районні керівники можуть якимось чином саботувати виконання хлібозаготівлі, то для контролю були задіяні співробітники органів державної безпеки. Таким чином, обласні, республіканські і кремлівські очільники мали повну інформацію не лише про реальний розмір виконання хлібозаготівлі, а й про відсутність хліба в українському селі та масові смерті від голоду. Це стає черговим аргументом в умисності дій московського керівництва щодо вбивства українських селян через масовий голод.

Отже, упродовж 1930–1931 рр. секторами ГПУ УСРР була реорганізована і створена агентурна мережа, що була спрямована на жорсткий контроль за політичною, соціально-економічною ситуацією, настроями населення в адміністративно-територіальних одиницях. Керували агентурними мережами районні уповноважені ГПУ УСРР.

Система підбору агентів спрямувалася на отримання інформації безпосередньо із соціальних груп, що були об'єктами пильної уваги співробітників державної безпеки: робітники, соціалістичний сектор (радгоспи, МТС, колгоспи) із поділом на соціальні прошарки, індивідуальний сектор, куркулі і куркульські виселки, національні меншини, інтелігенція, службовці, безробітні, колгоспний, радянський, адміністративно-судово-слідчий апарати, земельні органи, кооперація, військові об'єкти.

При вербуванні співробітники держбезпеки враховували певні індивідуальні якості агента: він мав бути лояльним до радянської влади, але не проявляти активність у громадському житті, ініціативним, моторним, жвавим, із адекватним сприйняттям дійсності, вмінням завойовувати довіру людей.

Співробітники ГПУ УСРР зайняли чільне місце у збиранні й узагальненні статистичної інформації. На дані ГПУ УСРР посилалися партійні керівники всіх рівнів. Тому ці статистичні дані важливі як джерело для проведення статистичних досліджень щодо кількості загиблих від голоду у 1932–1933 рр.

¹⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. С. 18.

¹⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матер. / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 756–759.

УДК:94(477.63)''1932/1933''

Наталя Романець,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ У МІСТАХ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

У статті висвітлюється криміногенна ситуація у містах Дніпропетровської області під час Голодомору та заходи обласної влади у сфері боротьби із злочинністю. Показано, що головними причинами зростання рівня злочинності були голод та масштабні репресії, які призвели до появи так званого «декласованого елементу» – селян, позбавлених засобів існування. Доведено, що незважаючи на вжиті партійно-радянським керівництвом заходи криміногенна ситуація в області залишалася складною упродовж всього 1933 року.

Ключові слова: Голодомор, безпритульні, злочинність, криміногенна ситуація, Дніпропетровська область.

The article studies the criminogenic situation in the cities of Dnipropetrovsk region during the Holodomor and the measures of the regional authorities to combat crime. It is shown that the main reasons for the increase in crime were famine and large-scale repression, which led to the emergence of the so-called "declassed element" - the peasants, deprived of livelihood. It is proved that despite the measures taken by the party-Soviet leadership, the criminogenic situation in the region remained difficult in 1933.

Key words: Holodomor, homeless, criminality, criminogenic situation, Dnipropetrovsk region.

Упродовж останніх десятиліть спостерігається зростання інтересу вітчизняного наукового загалу до соціальних та морально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. Соціальні аномалії доби голодного лихоліття: дитяча безпритульність, жебракування, трупоїдство, канібалізм, самосуди досліджуються у працях В. Марочка¹, С. Дровозюка², Н. Лапчинської³. Водночас не всі аспекти цієї багатогранної проблеми знайшли належне висвітлення у наукових розвідках, серед них – тема впливу голоду на рівень злочинності в українському суспільстві. Історики переважно досліджують збільшення кількості крадіжок колгоспного збіжжя під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р., що стало реакцією селянства на грабіжницький характер заготівель, формою самовільного отоварювання

¹ Марочко В. *Голодомор 1932–1933 рр.* Київ, Б. в., 2007. С. 45–49.

² Дровозюк С. І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* 2007. Вип. 34. С. 75–77.

³ Лапчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 роки: втрати української нації», Київ, 4 жовтня 2016 року.* Київ, 2017. С. 101–108.

трудоднів, а відтак способом виживання під час Голодомору. Проте науковці лише побіжно характеризують криміногенну ситуацію після закінчення заготівель, в умовах масового голоду 1933 р. Тому дана стаття є спробою заповнити цю лакуну, її метою є висвітлення криміногенної ситуації у містах Дніпропетровської області під час Голодомору та заходів обласної влади у сфері боротьби із злочинністю.

Одним із наслідків Голодомору стало погіршення криміногенної ситуації в Дніпропетровській області в першій половині 1933 р. З посиленням голоду зростав рівень злочинності серед населення: убивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато квартир як у селі, так і в містечках зачиняються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і бояться»⁴. А секретар Покровського парткому Трунов 13 червня 1933 р. повідомляв про збільшення кількості крадіжок у квартирах колгоспників і в колгоспних коморах. Крали «2–3 центнери продовольства, корів, телят, курей...»⁵. Іноді об'єктами злочину ставали навіть «зернята квасолі, посаджені в землю на грядках, або борщ з печі»⁶.

Зростанню рівня злочинності в містах сприяло скупчення там великої кількості селян, що шукали порятунку від голодної смерті. Це фактично визнавав Дніпропетровський обком КП(б)У в листі до ЦК КП(б)У від 18 лютого 1933 р. Збільшення бандитизму, грабунків, крадіжок у промислових центрах: Кривому Розі, Запоріжжі, Кам'янському, Дніпропетровську партійне керівництво області пояснювало напливом до міст «злочинного, антисуспільного, паразитуючого елементу» (так в офіційних документах нерідко називали голодуючих) після запровадження паспортної системи⁷.

21 лютого 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У ухвалив рішення, в якому визначив основні заходи по боротьбі з бандитизмом і злочинністю в області. Передусім передбачалося здійснити чистку секретного апарату міліції від непрацездатних, ненадійних інформаторів та завербувати нових. В усіх уражених злочинністю селах мали створити групи сприяння боротьбі з бандитизмом із перевірених колгоспників, сільського партійного та радянського активу, а в промислових і міських центрах сформувати спеціальні оперативні групи із працівників обласної міліції. З території області планувалося вислати в адміністративному порядку 600 осіб так званого «бандитського та кримінального елементу». Органи ДПУ та міліцію зобов'язали протягом найближчих 10–15 днів вилучити бандитський та хуліганський елемент в одному–двох селах району, а також упродовж п'яти днів всіх безпритульних, жебраків та злочинців на базарах, вокзалах та в інших містах

⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської області). Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 31.

⁵ Там само. Ф. Р-1520. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 658.

⁶ Люতারевич П. Цифри і факти про голод в Україні (роки 1932–1933). *Український збірник*. Мюнхен, 1955. Кн. 2. С. 83.

⁷ Держархів Дніпропетровської області. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 33.

скупчення. До 15 березня 1933 р. на території області мали ліквідувати всі активно діючі кримінально-бандитські угруповання⁸.

Проте в умовах голоду, який посилювався, вирішити проблему очищення міст від безпритульних протягом 10–15 днів було неможливо. Це засвідчує і директива Дніпропетровського обласного управління міліції від 29 березня 1933 р., що знову наказувала негайно розпочати «вилучення всього кримінального і паразитуючого елемента, жебраків в містах, селах, робітничих поселеннях, на новобудовах, територіях вокзалів, залізничних станцій», в усіх сільських районах. Важливо, що у цій директиві конкретизувалися категорії осіб, які підлягали вилученню:

- а) безпритульні діти та підлітки;
- б) інваліди та особи похилого віку «без визначених занять, які не мають постійного місця проживання»;
- в) паразитуючий елемент – «жебраки-професіонали»;
- г) кримінально-злочинний елемент: грабіжники, крадії, утримувачі притонів, перекупники краденого, проститутки.

Затриманих дітей та підлітків повинні були передавати органам Наркомату освіти для влаштування в дитячі будинки. Інвалідами та людьми похилого віку мали опікуватися органи соціального захисту. Безпритульних віком від 16 років передбачалося через органи Наркомату праці примусово направляти на сільськогосподарські роботи, а на «паразитуючий та кримінальний елемент» готувати справи для вислання в адміністративному порядку. Звітувати про виконану роботу місцеві відділи міліції повинні були кожні п'ять днів спецдонесеннями з конкретними цифровими даними⁹. Зазначимо, що формування трудових команд із «паразитуючого елемента» виявилось неефективним методом вирішення проблеми дефіциту робочої сили в колгоспах та радгоспах, оскільки, як визнавав Дніпропетровський облвідділ ДПУ, 75% таких працівників через 1–2 дні тікали з роботи¹⁰.

Після затримання безпритульних доправляли до спеціальних бараків, де проводилася їхня фільтрація, тобто поділ за вказаними категоріями. У м. Дніпропетровську такі бараки розташовувалися на околицях міста в районі Казанської церкви. Дослідники В. Лойк та М. Кавун дійшли висновку, що вони знаходилися нагорі Казанської вулиці (нині кільце трамваю 4-го маршруту – вулиця М. Грушевського)¹¹. Побутові умови в бараках були справді жахливими, нелюдськими: дах протікав, відсутність скла у більшості вікон, а відтак сильні протяги. До того ж бараки фактично не опалювалися і не прибиралися. В них не було нар, а тому затримані лежали прямо на підлозі. Санітарна обробка безпритульних не проводилася, а в бараках взагалі не було баків з водою. Тому, як зазначав помічник Дніпропетровського міського прокурора Медніков, більшість затриманих були жахливо брудні – обличчя, руки, тіло, а на їхньому одязі та тілі були «цілі плати вошей». До того ж багато безпритульних хворіли на коросту, сифіліс, трипер¹².

⁸ Там само. Ф. Р-1520. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 225–226.

⁹ Там само. Спр. 27. Арк. 96–97.

¹⁰ Там само. Ф. П-18. Оп. 1. Спр. 1696. Арк. 45.

¹¹ Лойк В. І., Кавун М. Е. Севастопольський парк міста Дніпропетровська – місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*: Зб. наук. пр. Вип. 5. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. С. 125.

¹² Держархів Дніпропетровської області. Ф. Р-1520. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 148.

Затримані у бараках перебували 10–30 днів, хоча їхню фільтрацію належало проводити протягом 2–3 днів. Ситуацію ускладнювало й те, що жінки, чоловіки та діти знаходилися в загальному приміщенні. Гарячої їжі вони не отримували¹³.

Показово, що перша доповідна записка про антисанітарні умови утримання безпритульних в бараках була підготовлена Дніпропетровською міською прокуратурою 29 березня 1933 р. Але протягом місяця міською владою не було вжито жодних заходів для покращення їхнього становища. Тому в наступній доповідній записці від 5 травня 1933 р. міська прокуратура знову порушувала питання про усунення цих недоліків.

З 15 лютого до 1 травня 1933 р. через ці бараки – «фільтри» у м. Дніпропетровську пройшли 4646 осіб, із яких майже третина (1364) затримані міліцією під час облав помилково й пізніше звільнені. Цих звільнених осіб доправляли до залізничного вокзалу і вимагали виїхати за місцем проживання.

Щодо інших вилучених з вулиць, то 147 дорослих померли; 342 осіб (ймовірно, найбільш виснажених від голоду) доправили до міської лікарні; 160 передали до органів соцзабезу; 902 відрядили на примусові роботи до «Укрводбуду» та інших організацій; до 295 осіб застосували адмінвиселення. Дітей повертали батькам (265 осіб) або відсилали до дитячих будинків (450 осіб)¹⁴.

Померлих від голоду у фільтраційних бараках, Центральній промколонії та БПУ, а також на вулицях міста ховали на Севастопольському цвинтарі. Дослідники В. Лойк та М. Кавун дійшли висновку, що масові братські поховання розташовані «на південно-східній околиці сучасного Севастопольського парку біля вул. Сімферопольської, можливо, включаючи сучасну ділянку приватної забудови між парком та Лоцманським узвозом»¹⁵.

Міська прокуратура визнавала, що траплялися випадки перевезення до моргу живих разом з мертвими, за що винні були засуджені від 3-х місяців примусової праці до 1,5 роки позбавлення волі. Всього протягом січня–квітня 1933 р. через морг було поховано 1200 трупів¹⁶.

Зростання кількості померлих від голоду безпритульних та в'язнів призвело до того, що їхні поховання у братських могилах на Севастопольському цвинтарі не завжди проводилися належним чином. Так, 3 квітня 1933 р. відвідувач цвинтаря І. В. Хоменко побачив в одній братській могилі не засипані землею «голову, ноги трупу, а в другій лише пальці ніг трупів». Біля цієї могили зібрався натовп людей, які через цвинтар проходили з міста на Лоцманську залізничну станцію¹⁷.

Але до початку травня процедура поховання померлих від голоду безпритульних та в'язнів була впорядкована. Трупів із моргу вивозили кожного дня, для чого було виділено окрему підводу з ящиком. А сам цвинтар огородили дротом¹⁸, щоб у подальшому не допустити нових ексцесів.

¹³ Там само. Спр. 37. Арк. 702.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Лойк В. І., Кавун М. Е. Севастопольський парк міста Дніпропетровська – місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. С. 130.

¹⁶ Держархів Дніпропетровської області. Ф. Р-1520. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 703.

¹⁷ Там само. Спр. 1. Арк. 525–525 зв.

¹⁸ Там само. Спр. 37. Арк. 703.

Ситуацію із злочинністю ускладнювало й те, що до Дніпропетровської області висилали «бродячий, паразитуючий та злочинний елемент» з інших регіонів СРСР. Наприклад, із Північно-Кавказького краю відправили 125 осіб. Тому Дніпропетровський обком КП(б)У у своєму рішенні від 24 квітня 1933 р. вимагав від ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) категорично заборонити висилку «злочинного і паразитуючого елемента» до Дніпропетровської області¹⁹.

Одним із методів боротьби із зростанням рівня злочинності мала стати депортація за межі області 17000 родин і 5000 одинаків «класово-ворожого елемента». Відповідне рішення Дніпропетровський обком КП(б)У ухвалив 9 квітня 1933 р. Найбільші контингенти на депортацію були визначені для промислових районів: Криворізького, Нікопольського, Запорізького, Дніпропетровського, бо саме до них на новобудови та підприємства тікали із сіл голодні селяни. Виселення планували провести упродовж травня–червня 1933 р. – до початку збиральної кампанії²⁰. Однак масштабна депортація не відбулася, оскільки 8 травня 1933 р. була ухвалена таємна інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яка проголосила згортання масових репресій.

Очищення міст Дніпропетровської області від безпаспортних селян тривало і влітку 1933 р. Станом на 10 червня 1933 р. обласним управлінням міліції у м. Дніпропетровськ було вилучено 841 безпритульних та жебраків, із яких сформували трудові загони і спрямували на роботу до радгоспів²¹.

Органи міліції під час проведення паспортизації у містах області збирали інформацію про розкуркулених, позбавлених виборчих прав, засуджених, яким вдалося влаштуватися на промислові підприємства чи до державних установ. Лише у м. Дніпропетровськ на 10 червня 1933 р. до міліції надійшли «компрометуючі матеріали» на 4101 таких осіб, які змогли отримати роботу у місті, приховавши своє соціальне походження. На основі цих доносів обласне управління міліції відмовило у видачі паспортів 1297 особам. Крім того, за цей період із заводів та фабрик звільнилося 1045 осіб без розрахунку, оскільки вони дізналися, що не отримають паспортів²².

Перманентні операції з вилучення безпритульних, реалізовані владою протягом року, не змінили ситуацію на краще. У грудні 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У знову визнав значну засміченість промислових центрів області, в першу чергу м. Дніпропетровськ «кримінально-злочинним та паразитуючим елементом» та зростання кількості злочинів. Тому було ухвалено рішення здійснити чистку підприємств міста від «ворожих елементів», організувавши перевірку документів робітників, прийнятих на роботу протягом останніх 3–4 місяців. Зрозуміло, що серед таких працівників було багато безпаспортних селян-втікачів. Для боротьби із злочинністю міліцію промислових центрів (Дніпропетровська, Кривого Рогу, Бердянська, Запоріжжя, Кам'янського, Нікополя), а також Бердянська та Мелітополя перевели на казармене становище²³.

Серед ліквідованих міліцією у грудні 1933 р. банд була група, до якої входили мешканці с. Обухівка 19-річний Федір Готвянський і 28-річний Андрій Ткаченко, які здійснили п'ять збройних пограбувань. Лише у жовтні

¹⁹ Там само. Спр. 9. Арк. 483.

²⁰ Там само. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 1865. Арк. 27.

²¹ Там само. Ф. П-18. Оп. 1. Спр. 1693. Арк. 3.

²² Там само. Арк. 2–3.

²³ Там само. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 1865. Арк. 55, 57.

1933 р. вони пограбували колгоспників с. Петриківки, у яких викрали 30 пар взуття, уповноваженого обкому, в якого забрали гроші та речі, а також під час пограбування обстріляли мешканця с. Петриківки Дея.

І якщо цих грабіжників можна назвати професійними злочинцями, оскільки вони вже мали судимості за грабунки, то інші крадії скоріше були «злочинцями з безвиході». Наприклад, В. Мороза та В. Малихіна затримали за підозрою у збройному пограбуванні хлібного лотка на 2-й Фабричній вулиці, ще двоє озброєних грабіжників викрали корову²⁴.

Підсумовуючи, зазначимо, що головними причинами зростання рівня злочинності у містах Дніпропетровщини у 1933 р. були голод та масштабні репресії, які призвели до появи так званого «декласованого елементу» – селян, позбавлених засобів існування. Незважаючи на вжиті партійно-радянським керівництвом заходи криміногенна ситуація в області залишалася складною упродовж всього року, а органи юстиції та ДПУ, заточені на боротьбу з «контрреволюцією», виявилися неспроможними захистити майно і життя мешканців міст. Неефективність боротьби із злочинністю визначалася намаганням влади ліквідувати явище без усунення його причин – без стабілізації продовольчої ситуації не можна було припинити крадіжки, грабунки, вбивства міського населення, оскільки більшість крадіїв були «злочинцями з безвиході».

²⁴ Там само. Ф. П-18. Оп. 1. Спр. 1692. Арк. 98.

УДК:(477.53)“1921/1923”

Володимир Сергійчук,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

**УКРАЇНСЬКИЙ ХЛІБ ЯК ФУНДАМЕНТ
РОСІЙСЬКОЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НАПЕРЕДОДНІ
МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ В УСРР В 1921–1923 рр.**

Стаття присвячена примусовому експорту хліба із України до Росії, який проводили більшовики. Ця політика призвела до масштабного голоду 1921–1923 рр. в Україні, який забрав мільйони життів. Особливу увагу приділено зумисним діям ленінського уряду Росії, який залучив до пограбування українських селян не лише російські збройні сили, але й представників інших народів, зокрема, у 1918 р. революційно налаштованих німецьких солдатів.

Ключові слова: Україна, Росія, хлібний експорт, голод 1921–1923 рр.

The article describes the forcible export of Ukrainian bread to Russia by the Bolsheviks, which led to a large-scale famine in the Ukrainian SSR in 1921–1923, which took millions of lives. Emphasis is placed on the conscious actions of the Leninist government of Soviet Russia, which involved in the robbery of Ukrainian peasants not only its own armed forces, but also representatives of other nations, in particular, in 1918, revolutionary-minded German soldiers.

Key words: Ukraine, Russia, export of bread, famine of 1921–1923.

Захопивши владу в Росії, Ленін і його соратники розраховували на те, що зможуть безплатно одержувати український хліб. Однак Уряд УНР відмовився відпускати продовольство без передоплати, що викликало гнів у Петрограді, а відтак і організацію агресії проти молодшої Української держави, яка ще не відділялася від омріяної Центральною Радою Російської Демократичної Республіки.

Проголосивши на російських багнетах так звану радянську УНР у Харкові, Ленін від посланих туди перших класичних «ихтамнетов» Антонова-Овсієнка й Орджонікідзе щодня вимагав насамперед відправлення продовольства на північ, як це повідомлялося в телеграмі від 13 січня 1918 р.: «Ради бога, вживайте найбільш енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може сконати. Спеціальні поїзди і загопи. Збирання і зсипання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!»¹.

Тож для виконання цього завдання обом посланцям Смольного наказується «усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград, інакше загрожує голод. Садіть на паровози по кілька матросів або червоногвардійців. Пам'ятайте, що від вас залежить врятувати Пітер від голоду»².

¹ В. І. Ленін про Україну. Частина друга, 1917–1922. Київ: Видавництво політичної літератури, 1977. С. 65.

² Там само.

Через два дні, 15 січня, Ленін знову телеграфує до Харкова: «Ради бога, вживайте *найбільш* енергійних і *революційних* заходів для відправлення *хліба, хліба і хліба!!!* Інакше Пітер може сконати. Спеціальні поїзди і вагони. Збирання і зсипання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!»³.

І такі телеграми надсилаються до Харкова день у день. Скажімо, 22 січня більшовицький вождь наголошує: «Продовжуйте, ради бога, з усієї сили добувати продовольство, організовувати спішно збір і зсипання хліба, щоб встигнути налагодити постачання до бездоріжжя... Вжуйте заходів для потрійної охорони колії Пітер – Харків...»⁴.

Прихід союзних німецьких і австро-угорських військ в Україну зупинили до осені 1918 р. її пограбування російськими більшовиками. Але як тільки Німеччина вийшла з війни, а її солдати підпали під комуністичну агітацію останніх, то 9 листопада 1918 р. Ленін телеграфує Орловському й Тульському губвиконкомам і губкомам партії з вимогою «напружити всі зусилля для того, щоб якнайшвидше сповістити це німецьким солдатам на Україні і порадити їм ударити на красновські війська, бо тоді ми разом завоюємо десятки мільйонів пудів хліба для німецьких робітників і відіб'ємо навалу англійців, які тепер підходять до Новоросійська»⁵.

Ради своїх примарних цілей російські більшовики готові були йти на все. Один з їхніх діячів – Бородулін на III з'їзді КП(б)У в березні 1919 р., зокрема, зазначав: «Ми завжди будемо голодними, якщо не зуміємо викачати цих продуктів. Необхідно негайно накласти свою лапу і здійснити облік і дати повне довір'я всім комітетам бідноти, які б, користуючись навіть збройною силою, відшукали б у всіх куркулів усі запаси, а на Україні їх дуже багато»⁶.

Тож остаточно усвідомивши в 1919 р., що долю Російської радянської республіки вирішує насамперед український хліб, її керманич Ленін уже ніколи не відступався від цього переконання, розв'язуючи проблеми більшовицької влади як всередині своєї країни, так і на зовнішньому відтинку саме через привласнення праці нашого селянина.

Але вождь російського пролетаріату не тільки посилав тисячі робітників з півночі в складі спеціальних продзагонів реквізувати вирощене українськими трудівниками золоте збіжжя: він вміло підбирав серед збільшовиченого українства своїх прихильників, котрі були готові витонченими цинічними методами вирвати цей хліб, сіючи водночас міжусобицю в середовищі тих, хто його вирощував. Адже це ж уродженець благословенної Полтавщини Олександр Шліхтер, нарком продовольства нібито тоді ще самостійної УСРР, підказував своїм «братом по класу» з півночі, як через штучно створені комітети бідноти можна вивозити «лишки хліба».

Він бачить не менше ста мільйонів пудів – і аж захлинається від радості, що спроможний грубою силою відірвати їх від справжнього власника: «Ми ставимо собі завдання виділити сто мільйонів пудів хліба, щоб розподілити його примусовою розверсткою по губерніях і повітах. 100 мільйонів для зголоднілої Росії, для Росії, котрій знову доводиться переживати загрозу нового ворожого вторгнення з боку сходу. Ці 100 мільйонів – цифра колосальна...

³ Там само.

⁴ Там само. С. 69.

⁵ Там само. С. 157.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 141.

Багата Україна, хлібна Україна – наша: не буде голодувати московський пролетаріат»⁷.

Тому й не дивно, що на засіданнях політбюро ЦК РКП (б) постійно розглядаються питання про реквізицію українського хліба. Наприклад, 23 січня 1920 р. слухається заява очільника Української трудової армії Сталіна про необхідність прискорити направлення в Україну обіцяних наркомом продовольства УСРР Владимирову продовольчих працівників і «понад те направити Кальмановича як досвідченого заготівельника»⁸.

Крім того, тоді ж Сталін просить «дати для продовольчої роботи на Україні 400–500 більш-менш свідомих, не обов'язково партійних, працівників з Петрограда, Іваново-Вознесенська, Москви і взагалі промислової губернії»⁹.

І московські більшовики одразу формували реквізиційні загони «для постачання армії і бідного населення продуктами», які ще називалися загороджувальними. У Чубинецькій волості Сквирського повіту Київської губернії, наприклад, продовольчий загін Башкирської дивізії з 20 серпня по 15 вересня 1920 р. зібрав: 20.000 пудів жита, 15.000 – вівса і ячменю. Крім того, в селян забрали 11.000 пудів сіна, 360 свиней, 500–600 корів, 800 пудів сала і м'яса, 900 курей і гусей тощо¹⁰.

Оскільки не скрізь хотіли віддавати свою продукцію, то Москва перейшла до погроз. Так, у серпні 1920 р. по телеграфу було передано таке попередження: «...если крестьяне Украины широко поймут свои собственные интересы и интересы рабоче-крестьянской республики в целом, если они путем выполнения установленной разверстки сдадут государственным продовольственным органам все имеющиеся в них излишки согласно ниже приводимой разверстки. Всякое нежелание или противодействие в выполнении разверстки будет равносильно открытой борьбе с Совесткой властью, явной изменой делу Рабоче-крестьянской республики.

Исходя из этого Совет Народных Комиссаров постановляет:

1/ Сельское население Украины, производящее зерновые продукты, обязуется под страхом строжайшей ответственности сдать государственным продовольственным органам по установленным твердым ценам 160.000.000 пудов»¹¹.

Грабуючи українське селянство, ті, хто приносив на багнетах новий режим, не гребували ніякими методами. «Наплювать, що голодують, хай вимре 75% людності, а не вимре — розстріляємо, — виказував свою провідну думку голова ком'ячейки «Рабоче-крестьянской инспекции I Конной армии» комуніст Латипов, — тоді 25% стане покірними. Нам потрібна сама Україна, людність непотрібна». Про це саме говорив і керівник УСРР Християн Раковський у вересні 1920 року в Житомирі на таємному зібранні комуністів¹².

Відтак за два роки до утворення СРСР питання українського хліба вирішували винятково в Москві. Скажімо, постановою політбюро ЦК

⁷ Шлихтер А. *Продовольствие с Украины*. Москва, 1919. С. 13.

⁸ Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня засідань 1919–1952. Каталог. Москва, 2000. Т. I. 1919–1929. С. 52.

⁹ Там само. С. 53

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 4.

¹¹ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 31 зв.

¹² Там само. Арк. 47.

російської компартії від 19 вересня 1920 року передбачалося вивезти з України до Росії 57 мільйонів пудів зерна нового врожаю. І ця кількість постійно фігурувала в грізних директивах, які надходили до Харкова, тодішньої столиці УСРР, за підписом найвищого керівництва більшовицької партії: «...настаиваем, чтобы единственная минимальная цифра для хлеба, подлежащего вывозу в РСФСР, считалась пятьдесят семь миллионов пудов, два раза в месяц сообщали о том, как идет работа, в особенности обратить внимание на немедленное увеличение числа вагонов, ежедневно посылаемых Украиной для России»¹³.

Цей хліб був необхідний і для відправки за кордон. Наприклад, торговельний договір між Центросоюзом та італійськими кооперативними організаціями, який був підписаний 28 червня 1920 року, передбачав відправлення хліба з Одеси до Генуї. Очевидно, саме для його виконання пленум ЦК РКП (б) 20 вересня 1920 ухвалив: «2. Предложение Наркоминдела послать Италии вторую партию хлеба. Признать политически необходимым дать Италии еще некоторое количество хлеба и условий его отправки поручить установить Компроду и Наркомвнешторгу»¹⁴.

Для підтримки свого іміджу на міжнародній арені російські більшовики здійснюють подібні акції і в майбутньому. Так, напередодні III Конгресу Комінтерну Москва вимагає в травні 1921 р. «в ударному темпі дати десять мільйонів пудів хліба». У червні додається завдання ще на чотири мільйони пудів, а в липні ставиться вимога про щоденне вивезення з УСРР щонайменше 74 вагонів хліба, згодом до ста¹⁵.

Ленін тоді давав чіткі вказівки, яким чином забирати український хліб: «Треба докорінно змінити (систему забезпечення армії. – В. С.): перестати давати будь-що. Ні хліба, ні одягу, ні взуття. Сказати червоноармійцю: або забирайся зараз пішком «без нічого», або чекай 1 рік на 1/8 фунта без одягу, без взуття. Тоді він піде сам і пішком»¹⁶.

Зрозуміло, що викачування хліба з УСРР у таких обсягах призвело до спустошення всіх запасів продовольства, що й стало головною причиною голоду 1921–1923 рр. Але й за таких обставин керівники радянської України слухняно виконують розпорядження члена Наркомпроду РСФРР Мойсея Фрумкіна, коли той вимагав вивозити мільйонами пудів хліб з України, яка сама голодує, для одержання валюти, бо більшовики організовують для себе санаторії в Німеччині. А до РСФРР за період з серпня 1921 р. по 1 січня 1923 р. було вивезено 31 мільйон 209 тисяч пудів хліба¹⁷.

Український хліб у цей час стає в руках Москви також інструментом у її політичних комбінаціях, зокрема, в міжнародних стосунках. Так, на переговорах з Латвією в листопаді 1920 р. від останньої в обмін на поставки збіжжя з України вимагалось визнати УСРР. А в першу чергу перед нею висувалася ось така умова: «прежде всего необходимо было бы, чтобы Латвия отказалась от своей политики признания и поддержки Петлюры».¹⁸

¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 20.

¹⁴ Известия ЦК КПСС. (Москва). 1991. № 3. С. 164.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 13, 3, 1, 2, 8.

¹⁶ Волкогонов Д. *Семь вождей*. Т. 1. Москва: Новости, 1995. С. 140.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 981. Арк. 26.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2.

Таким чином, хліб в Україні, незважаючи на посуху, був. Його відірвали від голодного рота селянина, робітника, їхніх дітей, відправляючи за межі нашої землі.

УДК:94(477.63)''1932/2020''

Ірина Сидун,
кандидат історичних наук, завідувачка кафедри
періодичної преси та медіаредагування
факультету журналістики, реклами та видавничої справи
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Дар'я Зозулінська,
здобувачка 4 курсу факультету
журналістики, реклами та видавничої справи
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР У РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ

У статті досліджено питання пам'яті про Голодомор у рецепції українських ЗМІ. Головним методом є моніторинг. Полем для дослідження стали матеріали як всеукраїнських, так і регіональних одеських ЗМІ. З'ясовано регулярність виходу матеріалів, головні аспекти, які привертають увагу журналістів та чим різняться матеріали регіональних та всеукраїнських медіа.

Ключові слова: Голодомор, Україна, журналісти, медіа, пам'ять.

The article examines the memory of the Holodomor in the reception of the Ukrainian media. The main method is monitoring. Materials of both national and regional Odesa mass media became a field for research. The regularity of the materials, the main aspects that attract the attention of journalists, have been clarified.

Key words: Holodomor, Ukraine, journalists, media, memory.

Питання Голодомору-геноциду в Україні турбує не лише українських та зарубіжних науковців, дослідників, а й українців у цілому. Тому ця тема останнім часом привертає увагу ЗМІ та займає чільне місце на шпальтах видань та серед телевізійного контенту. Питання Голодомору 1932–1933 рр. стало однією із досить популярних тем в українських національних та регіональних новинах. Здебільшого у газетах та в онлайн-ЗМІ переважає контент, що містить інформацію про вшанування пам'яті жертв, про визнання Голодомору геноцидом українського народу, про тих, хто виступає проти цього визнання, про заходи, присвячені цій проблемі тощо.

Для здійснення моніторингу регіональних одеських ЗМІ були обрані найбільш популярні серед читачів одеські газети, онлайн-видання, TV, такі як: «Одесская жизнь», «7 канал», «Вечерняя Одесса», «Маяк», «Чорноморські новини» та «Думская» за період останніх п'яти років.

Всі із вищеперерахованих ЗМІ зверталися до теми у дні пам'яті про жертв Голодомору з 2016 по 2021 роки та висвітлювали новини про вшанування пам'яті біля пам'ятного знаку жертвам Голодомору¹. Як бачимо, тема

¹ Помста за свободу. *Чорноморські новини*. 25 листопада 2017. URL: <https://chornomorka.com/archive/21897-21898/a-10258.html> (дата звернення 25.06.2022); Владимирський О. С. Зажги свечу. *Вечерняя Одесса*. 26 листопада 2018. URL: <http://vo.od.ua/news/8843.php> (дата звернення 25.06.2022); Трагические страницы истории: в Одессе почтили память жертв голодомора. *Одесская жизнь*. 23 листопада 2019. URL:

Голодомору досить активно висвітлюється у ЗМІ Одеси, і це стосується не лише такої теми як покладання квітів чи композицій із житніх та пшеничних колосків, «хвилини мовчання». Наприклад, видання про культуру та суспільство «Маяк» 25.11.2020 року пише про онлайн-ресторан «Непораховані з 1932» – це унікальний проєкт Української академії лідерства, який відтворив ту їжу, якою харчувалися українці у голодні роки: «затеруху» і коржики із перетертої кори дерев'яних, випечку із картофельної шелухи, хлебцы із соломки, суп «Бур'ян» із кукурузи і трави, трав'яної хліб, галушки із мелкої риби і другу піщу. Частина рецептів студенти відновили за розповідями бабусь і дідусь, які пережили Голодомор»². До речі, окрім «Маяка», про цей проєкт не згадував жоден із регіональних одеських медіа, котрі були взяті для даного моніторингу, проте розглядався у національних масмедіа.

За проаналізований проміжок часу, а саме ближче до днів, коли відзначають день пам'яті жертв голодоморів (25.11.2017, 24.11.2018, 23.11.2019, 28.11.2020), активно публікували новини про відкриття пересувних виставок, презентації книг про Голодомор 1932–1933 рр., про перегляд фільмів. У трьох із 6 одеських ЗМІ, що стали об'єктом моніторингу, повідомляли про презентацію історичного трилеру Агнешки Голланд «Ціна правди» та фільму «Живі»³.

Серед матеріалів, що були взяті для дослідження, переважають інформаційні жанри, а саме – замітки. Вони складають 33% від усіх переглянутих матеріалів стосовно теми Голодомору в Україні, 21% – фоторепортажі з виставок, місць вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні, інша частка представлена інтерв'ю, репортажами, кореспонденціями тощо. Джерелами інформації переважно є Одеська міська рада чи її пресслужба, інші видання. Наприклад, джерелом інформації у замітці на «Думской» від 15 березня 2021 р. «В центрі Кривого Рога пошкодили меморіал жертвам Голодомора»⁴ є «Радіо Свобода», а «Європейська правда» є джерелом для статті «Прем'єр-міністр Канади про Голодомор: «Українці вижили, тому що твердо держалися за свій мовний і свій мовний»»⁵.

Аналіз регіональних одеських медіа свідчить про те, що журналістські матеріали за досліджуваний період стосуються переважно подій, які відбуваються в області та місті Одеса.

<https://bit.ly/3mXoOu5> (дата звернення 25.06.2022); В Одесі пошанували пам'ять жертв Голодомора. *Маяк*. 26 листопада 2016. URL: <https://bit.ly/3wDgHGA> (дата звернення 26.06.2022); В Україні вшанували пам'ять жертв Голодоморів. 7 канал. 28 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/3D4cJss> (дата звернення 26.06.2022).

² «Непораховані з 1932». В Україні з'явився онлайн-ресторан пам'яті жертв Голодомора. *Маяк*. 25 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/3bVJxZi> (дата звернення 25.06.2022).

³ Британець, розповідаючи про Голодомор: в Одесі пройшов допрем'єрний показ фільма «Ціна правди». 7 канал. 27 листопада 2019. URL: <https://bit.ly/3H8cU92> (дата звернення 25.06.2022); Презентація фільма «Ціна правди». *Думська ТВ*. 27 листопада 2019. URL: <https://bit.ly/3bTMIaV> (дата звернення 25.06.2022); Сущенко Ю. Ю. В Одесі покажуть фільм про Голодомор. *Одеська життя*. 28 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/3qhlso2> (дата звернення 25.06.2022).

⁴ В центрі Кривого Рога пошкодили меморіал жертвам Голодомора. *Думська*. 15 березня 2021. URL: <https://bit.ly/305OwUz> (дата звернення 25.06.2022).

⁵ Прем'єр-міністр Канади про Голодомор: «Українці вижили, тому що твердо держалися за свій мовний і свій мовний». *Думська*. 28 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/300SUUF> (дата звернення 25.06.2022).

Досліджуючи національні ЗМІ, спостерігаємо більшу кількість матеріалів на тему Голодомору. На відміну від регіональних одеських медіа, загальнонаціональні висвітлюють події, які пов'язані з темою Голодомору не лише в Україні, а й поза її межами. Наприклад, «Obozrevatel» 01.12.2020 публікує матеріал «В Італії надрукували історичний роман про Голодомор в Україні»⁶, а «Українська правда» 22.11.2019 пише про вшанування пам'яті жертв Голодомору в Антарктиці⁷.

В рамках моніторингу загальнонаціональних ЗМІ обрані такі видання: «Дзеркало тижня», «Радіо Свобода», «Суспільне», «Українська правда», «Цензор.нет», «Obozrevatel».

Вищеперераховані масмедіа також активно висвітлюють заходи щодо Дня вшанування пам'яті жертв голодоморів в Україні. У цих ЗМІ наявні журналістські матеріали стосовно визнання Голодомору геноцидом українського народу. Наприклад: «Голодомор офіційно визнали геноцидом уже 15 держав, – заступник глави МЗС Боднар» 07.09.2021 публікує «Цензор.нет»⁸, «Дзеркало тижня» 30.05.2021 пише про визнання геноцидом Голодомору в Україні у Вірджинії⁹, «Українська правда» 08.11.2018 – у Техасі¹⁰, а 21.10.2019 це ж видання публікує матеріал «МЗС Німеччини проти визнання Голодомору геноцидом»¹¹. Чотири із шести проаналізованих ЗМІ публікували новини щодо визнання українського Голодомору геноцидом. Слід зазначити, що у новинах тема висвітлена всесторонньо, враховуючи різні думки. Таким чином, один із стандартів журналістики баланс думок було дотримано.

На «Суспільному» зустрічаємо здебільшого замітки, що переважно стосуються вшанування пам'яті Голодомору в Україні. Наприклад, про встановлення стели пам'яті жертв Голодомору у Полтаві¹² чи про проведення заходів пам'яті в с. Городське Житомирської області онлайн¹³.

«Радіо Свобода» у свою чергу у матеріалах стосовно Голодомору часто згадує причетність більшовиків та конкретно Росії, чого не можна помітити в інших загальнонаціональних ЗМІ. Три із проаналізованих матеріалів про показ у Москві фільму «Ціна правди» режисера Агнешки Голланд, а саме про зрив показу росіянами¹⁴.

⁶ Ухіна Ю. С. В Італії надрукували історичний роман про Голодомор в Україні. *Obozrevatel*. 1 грудня 2020. URL: <https://bit.ly/3ose0Ic> (дата звернення 25.06.2022).

⁷ В Антарктиці запалють свічки на вшанування жертв Голодомору. *Українська правда*. 22 листопада 2019. URL: <https://bit.ly/3klQDus> (дата звернення 25.06.2022).

⁸ Голодомор офіційно визнали геноцидом уже 15 держав, – заступник глави МЗС Боднар. *Цензор.нет*. 7 вересня 2021. URL: <https://bit.ly/3D0OAU5> (дата звернення 25.06.2022).

⁹ Американський штат Вірджинія визнав Голодомор геноцидом. *Українська правда*. 8 листопада 2018. URL: <https://bit.ly/3qkLpTw> (дата звернення 25.06.2022).

¹⁰ Лисенко А. С. Техас визнав Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом. *Дзеркало тижня*. 30 травня 2021. URL: <https://bit.ly/3BY5Lo0> (дата звернення 25.06.2022).

¹¹ МЗС Німеччини проти визнання Голодомору геноцидом. *Українська правда*. 21 жовтня 2019. URL: <https://bit.ly/3khuOfC> (дата звернення 25.06.2022).

¹² Сотник А. С. У Полтаві встановлять стелу пам'яті жертв Голодомору на початку липня. *Суспільне*. 24 червня 2020. URL: <https://bit.ly/3046V3V> (дата звернення 25.06.2022).

¹³ Слободенюк О. М. Цього року в с. Городське на Житомирщині захід пам'яті жертв Голодомору 30-х років пройде дистанційно. *Суспільне*. 22 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/3bVIVTj> (дата звернення 25.06.2022).

¹⁴ Люди в масках зірвали показ фільму про Голодомор в офісі «Меморіалу» в Москві. *Радіо Свобода*. 16 жовтня 2021. URL: <https://bit.ly/2YwfxzT> (дата звернення 25.06.2022); Росія: на офіс центру «Меморіал» напали під час показу фільму «Ціна правди». *Радіо Свобода*. 14 жовтня

Значна кількість матеріалів у загальнонаціональних ЗМІ присвячена виставкам, переважно у Національному музеї Голодомору-геноциду. Наприклад, «Цензор.нет» містить п'ять таких матеріалів, «Дзеркало тижня» – два¹⁵.

Окрім новин про заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, загальнонаціональні медіа інформують українців про висловлювання експертів, української чи іноземної влади з приводу української трагедії. «Цензор.нет» та «Українська правда» пишуть про заклик прем'єр міністра Канади Джастина Трюдо вшанувати жертв та його розповідь своїм співвітчизникам про історію цієї «чорної смуги» в житті українців¹⁶. Також «Українська правда» у своїх новинах згадує Дмитра Кулебу, міністра закордонних справ України, що «закликав продовжити боротьбу за донесення у світі правди про Голодомор 1932–1933 років та визнання його геноцидом українського народу»¹⁷. А «Obozrevatel» публікує висловлювання українських культурних діячів у день вшанування пам'яті жертв Голодомору: «Сталінський режим не зміг поставити українського селянина на коліна і тоді вирішив знищити його. А разом з ним – всю його сім'ю. Мільйони українців загинули за те, що хотіли бути господарями на своїй землі. Страшний геноцид залишив в нашій колективній пам'яті глибокий слід. І задача для кожного наступного покоління – не допустити трагедії. Ми ставимо сьогодні свічку не тільки в пам'ять про загиблих. Коли ми разом, коли ми пам'ятаємо історію, ніякий режим не страшний», – Святослав Вакарчук¹⁸.

Переважна більшість журналістських текстів, що стали об'єктом дослідження – замітки. До того ж значну кількість публікацій складають репортажі та фоторепортажі (22 із 74 матеріалів). Наприклад, «Цензор.нет» 27.11.2020 публікує фоторепортаж: «У Запоріжжі вандали облили фарбою меморіальну дошку загиблим під час Голодомору дітям»¹⁹, а 29.11.2020 «Дзеркало тижня» демонструє фото із заходу вшанування пам'яті жертв Голодомору²⁰.

Щодо джерел інформації, то загальнонаціональні ЗМІ не так часто посилаються на своїх колег, як це роблять регіональні одеські, тут зустрічаємо посилання на міські ради, їх пресслужби, сторінки у соціальних мережах,

2021. URL: <https://bit.ly/3wz3ApU> (дата звернення 25.06.2022); Показ фільму про Голодомор: голову «Меморіалу» в Росії викликали до поліції. *Радіо Свобода*. 15 жовтня 2021.

URL: <https://bit.ly/3wtJCwu> (дата звернення 25.06.2022).

¹⁵ Пароваткіна Г. М. Океан пам'яті, голоси любові. *Дзеркало тижня*. 6 вересня 2019.

URL: <https://bit.ly/30cWRGg> (дата звернення 25.06.2022); Артюшенко В. І. У Києві відкрили виставку «Голодомор-геноцид мовою чисел». *Дзеркало тижня*. 13 вересня 2018.

URL: <https://bit.ly/3D0igkh> (дата звернення 25.06.2022).

¹⁶ Трюдо про Голодомор: Сталін хотів стерти ідентичність українців, але вони вистояли. *Українська правда*. 28 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/3kmo9Rf> (дата звернення 25.06.2022).

¹⁷ Кулеба закликав далі боротись за визнання Голодомору геноцидом у світі. *Українська правда*. 28 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/3H8UMLY> (дата звернення 25.06.2022).

¹⁸ Українські зірки вшанували пам'ять жертв голодоморів: зворушливі звернення. *Obozrevatel*. 28 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/3qjdM4L> (дата звернення 25.06.2022)

¹⁹ У Запоріжжі вандали облили фарбою меморіальну дошку загиблим під час Голодомору дітям. *Цензор.нет*. 27 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/306glvW> (дата звернення 25.06.2022).

²⁰ Артюшенко В. І. У Києві вшанували жертв Голодомору 1932–1933 років. *Дзеркало тижня*. 29 листопада 2020. URL: <https://bit.ly/3wu7gJn> (дата звернення 25.06.2022).

іноземні видання, пресслужби музеїв, наукових співробітників Центру досліджень визвольного руху, пресслужби Президента, Міністерств України, посольств України у інших державах, документи, заяви, укази Президента тощо.

Слід зазначити, що на офіційних сайтах вищезазначених видань протягом досліджуваного періоду з 2017 р. по 2021 р. приблизно однаковою була кількість опублікованих матеріалів на тему Голодомору в Україні. Єдине, що загальнонаціональні ЗМІ висвітлювали цю тему більш регулярно, ніж регіональні одеські.

Таким чином, тема Голодомору 1932–1933 рр. є предметом значної уваги українських ЗМІ, що, з одного боку, свідчить про запит суспільства на цю інформацію, з іншого, про актуальність даної теми та наявність частих інформаційних приводів. Трагічні сторінки української історії знайшли своє місце на шпальтах як загальнонаціональних, так і регіональних одеських ЗМІ та зайняли чільне місце у житті українців. Голодомор більше не замовчують, але маємо бути пильними до появи фейків та дезінформації в інформаційному просторі.

УДК:(477.53)“1921/1933”

Олександра Смілянець,
студентка історичного факультету
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

**ЗБРОЙНІ ПРАКТИКИ СПРОТИВУ В КОНТЕКСТІ МАСОВОГО ШТУЧНОГО
ГОЛОДУ 1921-1923 рр. В УКРАЇНІ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.:
КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ**

У статті проаналізовано особливості висвітлення проблематики масового штучного голоду 1921–1923 рр. в Україні у радянській, українській та зарубіжній історіографії, формування наративів зображення подій 1920-х – 1930-х рр. та учасників опору. Розглянуто збройні форми опору українських селян політиці творення голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр. в сільській місцевості України. Актуальність та мета даного дослідження – висвітлити домінантні наративи громадянського спротиву в українському та зарубіжному науковому дискурсі, повніше розкрити тему опору українців в контексті масового штучного голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр. Такий підхід допомагає зрозуміти особливості протестних практик українців, які займали важливе місце у 1920-х – 1930-х рр.

Ключові слова: спротив, колективізація, куркуль, стратегії поведінки, репресії, селянство.

The article analyzes the peculiarities of the coverage of the artificial famine of 1921–1923 in Ukraine in Soviet, Ukrainian and foreign historiography, the formation of narratives depicting the events of the 1920s and 1930s and the participants in the resistance; armed forms of resistance of Ukrainian peasants to the policy of creating an artificial famine of 1921–1923 and the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine are considered. The relevance and purpose of this study is to shed light on the dominant narratives of civil resistance in Ukrainian and foreign scientific discourse, to fully reveal the resistance of Ukrainians in the context of the artificial famine of 1921–1923 and the Holodomor of 1932–1933, that took an important place in the 20–30s of the twentieth century.

Keywords: resistance, collectivization, kulaks, behavior strategies, repression, peasantry.

Тема зображення та осмислення стратегій поведінки українського селянства 1920–1930-х рр. в українській та зарубіжній історіографії, зокрема громадянського спротиву, досі залишається недостатньо висвітленою. У контексті своїх досліджень торкалися проблем опору українського селянства репресивним діям радянської влади у 1920-х – 1930-х рр. Г. Махорін, Н. Бем, Б. Патріляк, С. Кульчицький, В. Марочко, О. Штоквиш, Т. Орлова, Д. Білий, Н. Прокіп, О. Мовчан, В. Васильєв, Г. Білик, О. Вальчук, А. Зінченко, В. Даниленко, Н. Романець, А. Козицький, Г. Капустян та інші. Доречно також згадати праці В. Пристайка, Ю. Шаповала, О. Бута, П. Доброва, В. Шаповала, П. Доброва, В. Ченцова, М. Шитюка.

Більшість авторів лише побічно згадують про факти опору або звужують значення опору у контексті штучних голодів ХХ ст.: тлумачать спротив

українських селян лише як збройні явища або ставлять акцент у своїх наукових працях лише на насильницькій формі опору, а мирні протести подаються як додаток. Інші автори взагалі не диференціюють мирні та насильницькі практики або класифікують стратегії поведінки та форми опору інтуїтивно. Також є дослідники, які аналізують факти громадянської непокори лише одному або кільком складникам політики і репрезентують цим всю суть громадянського опору, що безперечно некоректно. Проблеми, пов'язані з подачею, висвітленням та осмисленням стратегій поведінки, диференціацією форм спротиву, зокрема вітчизняними науковцями призводять до неправильного розуміння спротиву українського селянства в контексті штучного голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр. широкою громадськістю та представниками міжнародної наукової спільноти, меншої зацікавленості молодих дослідників до цього аспекту проблематики історичних подій. Українські історики зазвичай поділяють опір на «активний» та «пасивний», рідше – на «відкрий» та «прихований», «мирний» та «збройний». Часто практики, які можна інтерпретувати як практики ненасильницького спротиву, включають до поняття «активний опір». При цьому «активний опір» помилково ототожнюють або споріднюють зі «збройним». Групування форм опору на кшталт «пасивні й ненасильницькі» на противагу «активним і збройним» теж є концептуально неправильним, оскільки «ненасильницькі дії – це не бездіяльність, не покірність, не пасивний опір. Насправді ненасильницькі дії – це явна відмова від бездіяльності, підкорення та пасивності»¹. Висвітлення цих проблем українського наукового історичного товариства стануть об'єктом наших наступних досліджень.

Варто окремо зазначити, що дослідження ненасильницьких та насильницьких форм спротиву є однаково важливим для розкриття теми штучних голодів ХХ ст. в Україні. У даній статті ми аналізуватимемо лише насильницькі (збройні) форми громадянської непокори в контексті масового штучного голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр., їх висвітлення українськими та зарубіжними дослідниками, і використовуватимемо наступне визначення громадянського збройного опору – це активна протидія будь-якої особи здійсненню державних та інших повноважень, поєднана із застосуванням вогнепальної, холодної зброї, а також інших речей та предметів, що можуть бути застосовані як зброя, а також такий опір, що здійснюється із застосуванням імітатора зброї. Тобто збройним опором є будь-які не інституційні дії, що передбачають активність у колективному прагненні до соціальних чи політичних цілей із застосуванням насильства. Найбільш поширеними формами насильницького опору у контексті протестних практик українців 1920–1930 рр. були: 1) збройні повстання, 2) терористичні акти, зокрема побиття та вбивства представників влади та місцевих активістів, 3) рейдерство із застосуванням зброї, 4) знищення худоби, 5) усні та письмові заклики до вчинення насильства. У даному дослідженні ми спробуємо порівняти обставини, особливості та мотиви застосування збройних практик опору українців репресивним діям радянської влади у 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. і висвітлення цих явищ в радянській, українській та зарубіжній історіографії. Для досягнення мети цієї роботи ми розглянемо дотичні наукові

¹ *Political Science & Politics*. Vol. 36. Iss. 4. 2003. October. P. 705

джерела, в яких ідеться про стратегії поведінки українського селянства наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Протестні практики початку 1920-х рр. мали переважно насильницький характер. Про це свідчить те, що «за 1920–1921 роки ліквідували понад 6000 повстанських організацій; за архівними даними в Україні налічувалось в цей час понад 40000 повстанців»². «Більшовицькі агітатори не применшували масштаби протистояння, називаючи селянський опір «куркульським бандитизмом», це була війна з наперед прорахованим і програшним для влади результатом»³. Радянські історики стверджували, що у другій половині 1921 р. цей «куркульський бандитизм» пішов на спад і, начебто, причиною цього було те, що селяни відчули переваги нової економічної політики. «Спад повстанського руху стався з іншої причини – голоду. Цей чинник діяв на повстанський рух паралізуюче. Саме тому Москва не допускала в Україні благодійників АРА і наполягала на тому, щоб продподаток стягувався у голодуючих губерніях. У 1921 р. центральний уряд вперше використав на Півдні України терор голодом для придушення селянського опору»⁴.

Зусиллями більшості радянських істориків були сформовані ярлики «неспроможних жертв» або несвідомих і відсталих повстанців, які однаково негативно впливають на сприйняття українського селянства – тогочасного і навіть сучасного, а також на світогляд та культуру жителів сільської місцевості, розвиток місцевої демократії на цих територіях. Найбільш значущими міфами, що походять ще з радянських часів є «про всенародну підтримку суцільної колективізації, інший – вже з доби незалежності – про безхребетність українського селянина, нездатність його до опору, що нібито й зумовило голодну катастрофу 1932–1933 рр. Між тим документи свідчать, що долю жорстокого двобою між більшовицькою державою і багатомільйонним селянством під час сталінської «революції згори» вирішили репресії – звична для Кремля зброя, вдало апробована в часи громадянської війни»⁵.

І радянські, і українські, і зарубіжні історики знаходили зв'язки між подіями 1920-х та 1930-х рр. Тлумачення, певна річ, суттєво відрізнялися. Деякі радянські дослідники наголошували на зв'язку між протестними явищами 1920-х і 1930-х рр. і писали, що збройні акції в багатьох випадках очолювали колишні «антоновські бандити» – вцілілі учасники великих селянських повстань в 1920-х рр. Дійсно, у 1930-х рр. «подекуди виступи очолили люди, котрі мали досвід в організації селянських повстань, участі в селянських повстаннях, участі в українському національному русі або в Громадянській війні»⁶, але зазвичай ініціаторами були звичайні селяни, які були не згодні з радянською репресивною політикою. Так, наприклад було з відомим Павлоградським повстанням, коли «бідняки під проводом людей з військовим досвідом підняли зброю проти держави»⁷. Цікаво, що Павлоград

² Улянич В. *Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках*. Київ: МАУП, 2004. С. 15

³ Литвин В. М. *Історія України: у трьох томах. Том 3. Новітній час (1914–2004)*. Київ, Видавничий дім «Альтернативи», 2005. С. 280

⁴ Там само. С. 285

⁵ Романець Н. Роль репресій у боротьбі з селянським опором в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2012. Вип. 20. С. 51

⁶ Епплбом Е. *Червоний голод. Війна Сталіна проти України*. Київ: HREC PRESS, 2018. С. 163.

⁷ Там само. С. 165.

був заснований на місці колишнього козацького зимівника, а у 1919 р. багато місцевих селян підтримали Махна.

У західній історіографії поширювались думки про те, що на початку 1930-х рр. спротив українських селян мав здебільшого насильницький характер: «збройні демонстрації, які можна було придушити тільки за допомогою військових частин, – це щось більше ніж стихійні «бунти» та виступи. Насправді відбулися величезні збройні повстання, що нагадували про події першої селянської війни 1918–1922 рр. Але цього разу збройні ресурси були досить обмеженими, і навпаки, контроль і влада партії над суспільством значно збільшилися»⁸. Сучасні дослідники спротиву Голодомору 1932–1933 рр. часто продовжують традицію таких радянських і західних дослідників, і порівнюють ці приклади протистояння, репрезентуючи опір українського селянства 1930-х рр. лише випадками великих збройних демонстрацій, які виникали і протікали зазвичай хаотично: «внаслідок такої політики виник потужний, дещо хаотичний, здебільшого збройний опір»⁹. При цьому домінуючий збройний характер опору 1920-х рр. часто помилково проектується на характер опору 1930-х рр., який містив у собі багато відносно ефективних ненасильницьких практик.

Енн Епплбом акцентує на тому, що «в одному надзвичайно важливому сенсі цей перший радянський голод відрізнявся від голоду через десять років: у 1921 році масове голодування не приховували»¹⁰. Були навіть спроби влади допомогти голодуючим. Однак є незрозумілі моменти. По-перше, «навіть коли голод все ще лютував, більшовики за кордоном таємно продавали золото, твори мистецтва та ювелірні вироби, а натомість купували гармати, боеприпаси й промислове устаткування. Восени 1922 року, коли голод все ще охоплював значну територію країни, яка отримувала допомогу з-за кордону, керівництво держави почало відкрито експортувати продовольство»¹¹. По-друге, як і через десятиліття по тому, реакція влади на голод в Росії і в Україні відрізнялася: «українській комісії (допомоги голодуючим) було доручено відправити усі надлишки зерна з північних губерній республіки, які не постраждали від голоду, не до південних губерній України, а до охоплених голодом регіонів Росії: в Царицин, Уральськ, Саратов і Сибірськ»¹².

Таких «незрозумілих моментів» можна назвати ще багато: те, що спочатку керівництво в Москві не повідомляло співробітникам АРА про голод в Україні, і відхилення перших запитів АРА на отримання дозволу в Україну на тій підставі, що північно-західна Україна все ще виробляла велику кількість зерна, й республіка не потребує додаткової допомоги. Більшість співробітників АРА була переконана в тому, що небажання влади дозволяти організаціям надати допомогу Україні мало політичне підґрунтя. Південна Україна, один з регіонів, які найбільше потерпали від голоду, до цього була фортецею Махна та козаків. І «навіть тоді багато хто відзначав, що найскладніша ситуація з голодом була в Гуляйполі – на батьківщині Махна. Найбільше постраждали південні райони, які були під його контролем»¹³. Це не здається випадковим, зважаючи, що

⁸ Конквест Р. *Жнива скорботи: колективізація і голодомор*. Київ: Либідь, 1993. С. 173.

⁹ Епплбом Е. *Червоний голод. Війна Сталіна проти України*. С. 151.

¹⁰ Там само. С. 83.

¹¹ Там само. С. 85.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 88.

більшовики були одержимі минулим Громадянської війни і «знову й знову керівники шукали пояснення динаміки повстань в тих чи інших регіонів, звертаючи особливу увагу на події 1918–1920 років, ... пояснювали збройний опір колективізації впливом козаків та українських націоналістів»¹⁴.

Більшість українських дослідників штучних голодів ХХ ст. зображують мирні прояви спротиву українського селянства як «вторинні», «неповноцінні», ослаблені форми збройного опору. Використання ненасильницьких практик вони пояснюють наслідками фізичного виснаження населення, голоду, репресій з боку влади, моральною втомою від «більш активних» дій, що, безперечно, мало місце. Це звужує змістове навантаження спротиву українського селянства і веде до неповного розуміння логіки тих подій. Назвемо ще кілька пояснень того, що вплинули на обрання селянами тих чи інших форм спротиву (насильницьких чи ненасильницьких) на початку 1920-х та 1930-х рр.

Передусім, це обмеженість збройних ресурсів у селян, що стало результатом радянської політики у 1920–1930 рр. Під час реалізації програми В. Леніна «По боротьбі з політичним бандитизмом» відбувалось вилучення зброї у населення: «у селян було вилучено 43 гармати, 1 812 кулеметів, 31 788 гвинтівок, 2 312 шабель, 3 902 револьвери та багато боєприпасів»¹⁵. Згідно з урядовими декретами 1926 р., 1928 р., 1929 р. вводилась обов'язкова реєстрація мисливської зброї. Органи ДПУ слідкували за тим, щоб зброя не продавалась «кримінальним і соціально небезпечним елементам». У серпні 1930 р. радянська влада видала розпорядження провести тотальне вилучення зброї. Масові селянські виступи та індивідуальні акти опору були причиною цих заходів. Втім ці заходи хоч і послаблювали та робили менш загрозливим для радянської влади, але не унеможливляло проведення збройних акцій селянства, адже «незважаючи на попередні спроби вилучення зброї в населення, селяни ще переховували значну кількість нарізної й холодної зброї часів Першої світової та Громадянської воєн»¹⁶.

Друге пояснення того, чому українські селяни на початку 1930-х рр. використовували мирні форми опору є успіх ненасильницьких практик, зокрема «бабських бунтів», які в основному стосувались опору колективізації. У монографії американських дослідників «Жінки та геноцид» презентована ідея про особливу роль жінок в умовах геноциду, зокрема вказується на «центральну роль жіноцтва в опорі колективізації»¹⁷, а «бабські бунти» розглядаються як феномен Голодомору та як насильницькі форми опору. Еліза Бемпорад актуалізує проблему дегуманізації та віктимізації жінок у контексті досліджень Голодомору, зазначає, що український голод та насильство з боку держави трансформувало свідомість багатьох жінок і зробило їх здатним убивати, щоб вижити.

Серед українських дослідників можна виділити праці Т. Орлової, яка аналізувала у своїх наукових публікаціях роль жінок у протестних діях проти

¹⁴ Там само. С. 167.

¹⁵ Улянич В. *Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках*. С. 15.

¹⁶ Епплбом Е. *Червоний голод. Війна Сталіна проти України*. С. 161.

¹⁷ *Women and Genocide: Survivors, Victims, Perpetrators* / Ed. by E. Bemporad, Warren J. Bloomington: Indiana University Press, 2018. P. 80.

радянської влади¹⁸. У багатьох випадках жінкам вдавалося повернути худобу, забрану до колгоспів. Подекуди вони відбирали й розподіляли зерно. Ненасильницька тактика опору часто викликала розгубленість представників місцевої влади: «учасниці «жіночих бунтів» дотримувались певної тактики. Спочатку жінки переходили в наступ на колгосп, якщо комуністи, комсомольці, члени сільради та комітету незаможників атакували їх, чоловіки збиралися на захист жінок. Подібна тактика була спрямована на те, щоб запобігти втручанням військових сил, і вона нерідко завершувалась успіхом»¹⁹.

Окремої згадки у цій публікації заслуговують «волинки». В українському суспільному та науковому дискурсі терміном «волинки» зазвичай позначають збройні повстання українського селянства в часи Голодомору 1932–1933 рр. Але термін «волинки» можна застосовувати і для позначення ненасильницьких форм спротиву, а саме – 1) рейдерство, 2) невиконання незаконних вимог, 3) встановлення нових законів, 4) масові виступи, які здійснювались без насильства учасниками акцій. Наприклад, Н. Бем в своїй науковій публікації²⁰ використовує термін «волинки» кілька разів для позначення різних протестних явищ: 1) голодні заворушення, групові та масові зібрання біля сільрад з наполегливими вимогами надати їм харчування; 2) самовільний розбір продовольчих та насінневих запасів у колгоспах та всіпищах; 3) волинки, які супроводжували виходи з колгоспів; 4) масові виступи селян, під час яких ті розбирали суспільне майно, худобу, захоплювали й ділили колгоспні посіви; 5) волинки, які завершувалися розгромом складів та розбирання зерна; 6) напади голодних селян на гуральні, волинки на ґрунті розтягання кукурудзи на винокурних заводах. Незважаючи, що більшість згаданих протестних явищ можна розглядати як форми ненасильницького опору, перелічені «форми» волинок у тексті автор розглядає як спротив, що мав здебільш насильницький характер.

Зв'язок між штучним голодом 1921–1923 рр. та Голодомором 1932–1933 рр. також проявляється в некоректній візуалізації цих історичних подій. У довіднику «Свідомі», який було видано у 2018 р. за кошти бюджету Київської області відповідно до Програми національно-патріотичного виховання у розділі «Історія України стисло», автором якого є Віталій Гедз, використано фото, яке відображає голод на Поволжі²¹. Під ним напис «Голодомор 1932–1933 рр.». Ця та інші схожі помилки у використанні візуальних матеріалів є надзвичайно шкідливими – замість того, щоб переконати і вплинути на читачів, вони дискредитують Голодомор-геноцид та ставлять під сумнів достовірність і фото, і самого факту історичної події.

Варто окремо зазначити, що деякі дослідники «зливають»/об'єднують штучний голод 1921–1923 рр. і Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. в один

¹⁸ Орлова Т. *Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.)*. Київ: Логос, 2009. 584 с.

¹⁹ Конквест Р. *Жнива скорботи: колективізація і голодомор*. С. 177.

²⁰ Бем Н. В. Наш нарід мав свідомість своєї корінності, й він змагався.... *Сторінки історії: зб. наук. пр.* 2015. Вип. 39. С. 113–126.

URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Sisi_2015_39_13.pdf (дата звернення 26.06.2022)/.

²¹ Юркова О. Ні, це не фотографії жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

URL: <http://likbez.org.ua/ua/net-eto-ne-fotografii-zhertv-golodomora-v-ukraine-1932-1933-gg.html> (дата звернення 26.06.2022).

період – «епоху Голодомору» або називають перше складовою другого. Історики по-різному розуміють це поняття, запропоноване окремими українськими науковцями. У будь-якому разі цей концепт і різні його тлумачення, хронологічні межі, його вплив на науковий дискурс та соціальну історію України заслуговують окремого дослідження.

Підсумовуючи, зазначимо, що тема протистояння влади і селянства у 1920–1930 рр. досі залишається актуальною в українській та зарубіжній історіографії і потребує подальшого дослідження. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. та Голодомор 1932–1933 рр. були реакціями радянської влади на спротив українського народу його політиці. «Саме зараз потрібно провчити цю публіку так, щоб протягом кількох десятиліть вони не сміли навіть подумати про опір», – писав Ленін у листі до В. Молотова. Через десятиліття історія повторилася. Це ключ до розуміння цих подій. Цілком вірогідно, що радянська влада спланувала і використала голод 1921–1923 рр., як це трапилося згодом у 1932–1933 рр., для придушення повстання українських селян. «Більшовики розуміли, що зупинити повстання зможе лише Голодомор на півдні України, тобто там, де були сконцентровані повстанські і партизанські об'єднання УНР... Вони підготували і провели Голодомор на півдні України, що позбавило повстанців продовольчої бази і привело до їх поразки пізньої осені 1921 року»²², «Голод послабив і деморалізував тих, хто вижив. І вони припинили збройний опір»²³. Терором голодом більшовикам також вдалось розкрутити антицерковний терор. «В опублікованому на Заході двотомнику «Папери Троцького» є його лист Леніну від 30 січня 1922 року з пропозицією використати голод для розгрому церкви. Патріарху Тихону запропонували віддати на потреби голодуючих церковне майно, але він відмовився давати на продаж освячені предмети культу із золота, срібла і коштовного каміння. Це був чудовий привід для розгортання війни проти церкви»²⁴.

Основною відмінністю між збройними практиками спротиву під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. в Україні та Голодомору 1932–1933 рр. полягала в тому, що у другому випадку насильницькі практики комбінувалися з великою різноманітністю форм ненасильницького опору. Цей факт можна пояснити по-різному. Беззаперечним залишається вплив обставин, в яких відбувалась громадянська непокоря радянській політиці на початку 1920-х та 1930-х рр. Культурні та економічні особливості регіонів, політичні умови, географічно-територіальне положення, попередній досвід збройної боротьби та інші чинники впливали на те, що селяни обирали ті чи інші методи спротиву. У контексті теми даної публікації найважливішим чинником є успішний досвід протесту. Перш за все, мається на увазі досвід, набутий українцями під час першої селянської війни 1918–1922 рр. та подальшої протидії українців радянської окупації. Головною ж причиною поразки опору українського селянства у 1920–1930 рр. – насильницького та ненасильницького була природа радянської системи. «Опір українців був

²² Улянич В. *Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках*. С. 10.

²³ Епшлом Е. *Червоний голод. Війна Сталіна проти України*. С. 88.

²⁴ Литвин В. М. *Історія України. у трьох томах. Том 3. Новітній час (1914–2004)*. С. 342.

спрямований на машину насильства – радянську владу»²⁵. Серед інших причин можна виділити штучну стратифікацію суспільства – розділення селянства на класи, пропаганду ворожнечі, слабку і малопродуктивну взаємодію селянства з міськими жителями, зокрема інтелігенцією, яка зосереджувалась переважно у містах, закритість країни, відсутність базових свобод та можливостей, декларативні політичні права та ін.

Важливо, щоб молоді українські науковці використовували інноваційні підходи у своїх наукових роботах. Це сприятиме створенню якісних наукових робіт, які відповідатимуть запитам представників громадянського суспільства, а коректне та різнобічне висвітлення теми спротиву українців репресивній радянській політиці сприятиме трансформації української соціальної та культурної історії, спонукатиме до урізноманітнення інтерпретацій та глибшого аналізу історичних подій 1920–1930-х рр., позитивно вплине на формування культури «розумного спротиву» і подолання психологічних наслідків Голодомору.

²⁵ Білий Д. Лекція-презентація «Українці не корилися: опір колективізації та Голодомору, збройні повстання в 1930–1933 роках в Україні та на Кубані».
URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=1071278987070160> (дата звернення 26.06.2022).

УДК:94(477.63)''1921/1923''

Ірина Солодковська,

аспірантка кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Анатолій Філінюк,

доктор історичних наук, професор,
академік Національної академії наук
вищої освіти України, завідувач кафедри
історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

ГОЛОД 1921–1923 рр. ТА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

У розвідці зроблено спробу обґрунтувати сучасну постановку проблеми про історичну реконструкцію розвитку українсько-польських відносин та їх взаємозв'язок із голодом 1921–1923 рр. Акцентується увага на тому, що формування та еволюція українсько-польських взаємин вирізнялися як напруженістю та непослідовністю, так і зростаючою залежністю від зовнішніх чинників.

Ключові слова: голод, політика «воєнного комунізму», радянська влада, українсько-польські взаємини.

An attempt was made to substantiate the current formulation of the problem of the historical reconstruction of the development of Ukrainian-Polish relations and their relationship with the famine of 1921–1923. Emphasis is placed on the fact that the formation and evolution of Ukrainian-Polish relations were characterized by tensions and inconsistencies, as well as growing dependence on external factors.

Key words: famine, policy of «military communism», Soviet power, Ukrainian-Polish relations.

Актуальність теми пояснюється тим, що вона представляє найменш вивчений аспект історії України в перші після революції роки і відносини держави з іншими країнами. Як і будь-який соціально-економічний феномен з великою географією поширення, продовольча криза даного періоду змінювалась залежно від регіональної специфіки. Ця обставина робить надзвичайно важливим дослідження динаміки розгортання і наслідків трагедії на території сучасної України, де специфічні кліматичні умови, розвинута зернова торгівля та система морських портів могли суттєво впливати як на зменшення голоду, так і на боротьбу з ним завдяки закордонній допомозі.

Голод 1921–1923 рр. офіційно визнавався радянською владою, тому має певний доробок праць в радянській історіографії. Однак бачення голоду, сформоване радянською історичною наукою не відображає реальні події того часу. Як наслідок, проблема гуманітарної катастрофи початку 1920-х рр. подавалась в працях у спрощеному вигляді, де причини трагедії практично повністю обмежувались несприятливими кліматичними умовами та наслідками воєнної розрухи. А об'єктивне висвітлення правдивих фактів та

подій цього часу стало можливим лише сьогодні. Тільки після здобуття незалежності України склалась сприятлива для неупереджених наукових досліджень ситуація, яка вперше дозволила досліджувати голод без концептуальних рамок радянської кон'юнктури.

На початку 1990-х рр. розпочався новий етап розвитку вітчизняної історіографії голоду 1921–1923 рр. Здобуття Україною незалежності, відновлення державного суверенітету сприяли створенню нових умов для розвитку історичної науки. В цей час розпочався процес переосмислення власного минулого, відхід від марксистсько-ленінських концептуальних догм і перехід на нові методологічні засади та принципи історичних досліджень, вироблення власної національної концепції історичного розвитку. В цей період з'являються перші публікації про голод 1921–1923 рр. дослідників як: Л. Зашкільняк¹, С. Кульчицький², О. Мовчан³, П. Панченко⁴, С. Стемпень⁵, Г. Сургай⁶, Б. Хорошун⁷, М. Швагуляк⁸. У 2000-х рр. окремі аспекти цієї теми знайшли відображення в працях О. Веселової і В. Марочка⁹, М. Гетьманчука¹⁰, О. Даниленка¹¹, О. Купчика¹², Г. Сироти¹³, О. Юрчук¹⁴ тощо. Але загалом у вітчизняній історіографії питання штучного голоду 1921–1923 рр. в Україні та його вплив на українсько-польські відносини комплексно не розкриті. Більше того, поки що відсутні безпосередні розвідки на цю тему.

Передусім, відзначимо, що налагодження, еволюція і пошук нових форм українсько-польських відносин у 1918–1923 рр. відбувалися в умовах нестабільності та хаосу, позначених національними й соціальними

¹ Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею і Росією: історіографія і суспільна свідомість. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 192–213.

² Кульчицький С. В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ : Наук. думка, 1996. 396 с.

³ Кульчицький С. В., Мовчан О. М. *Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні*. Київ: Ін-т історії України, 1993. 70 с.

⁴ Панченко П. П. Перший радянський голод. *Профспілкова газета*. 1991. № 27. С. 56–78.

⁵ Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С. 211–221.

⁶ Сургай Г. І. *Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс*. Київ: Либідь 1991. 184 с.

⁷ Хорошун Б. І. *Від голоду до голоду: Комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20–30-х рр.* Київ: Наукова думка, 1998. 175 с.

⁸ Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 р.: Місія Тита Войнаровського. *Записки НТШ. Т. 233. Історично-філологічна секція*. Львів, 1997. С. 126–147.

⁹ Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 265 с.

¹⁰ Гетьманчук М. П. *Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1938 рр.)*. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. 432 с.

¹¹ Даниленко О. В. «Українізація» 20-х рр. XX ст.: зміст та основні напрямки. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей*. Київ : Ін-т історії України, 2004. Вип. 7. С. 4–12.

¹² Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом: монографія. Київ: Тернограф, 2011. 264 с.

¹³ Сирота О. І. Голод 1921–1923 років в Україні та його руйнівні наслідки для українського народу. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 143–148.

¹⁴ Юрчук О. Українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду в оцінці Яна Станіслава Лося. *Український історичний збірник*. 2005. Вип. 8. С. 448–457.

конфліктами, революціями реформами, загостренням боротьби різних ідейно-політичних течій, переглядом кордонів і створенням нової системи міжнародних відносин, політичною та економічною кризами, що впливало на становлення й розвиток нових держав¹⁵. Українсько-польські відносини, які вилились у збройний конфлікт за Галичину в 1918–1919 рр. і невдачу українського національного руху в справі відновлення незалежної державності в 1917–1921 рр., ще більше загострила політична ситуація у Східній Європі перших десятиліть ХХ ст.¹⁶.

Польська історична думка, обтяжена прагненням відновити багатонаціональну Річ Посполиту, трактувала русинів-українців у категоріях «свійщини», визнаючи їх окремішність, але вважаючи складовою частиною «польської політичної нації»¹⁷. Здавалося, що Польща і Україна перебували в подібній ситуації, оскільки обидві країни не мали державної самостійності і обидві були під пануванням тих самих чужих держав – Росії та Австрії. Ці спільні обставини могли б сприяти українсько-польській співпраці. Насправді, однак, до польсько-українського порозуміння ніколи не дійшло. Причиною цього, на думку історика І. Лисяка-Рудницького, були глибока недовіра і невпинна боротьба¹⁸. До того ж, поляки, як і чехи, словаки та литовці, здобули незалежні держави. Натомість, українці, «не зважаючи на неодноразові зусилля зі здобуття незалежності», не зуміли «самоорганізуватись у власну державу, яка відповідала б інтересам широких народних мас»¹⁹. Відтак, отримали лише автономію в складі контрольованої росіянами радянської держави»²⁰.

Свій відбиток на перебіг українсько-польських відносин наклав перший масштабний штучний голод в Україні 1921–1923 рр., який був наслідком комплексу причин: політики «воєнного комунізму», продрозверстки, несприятливих кліматичних умов та уповільнених темпів відновлення народного господарства після Першої світової та численних воєнних подій на теренах українських земель. Особливістю у подоланні лиха початку 1920-х рр. стало офіційне визнання проблеми голоду радянською владою, що дало змогу розгорнути пошуки допомоги й за кордоном. Тому з'ясувати, як вибудовувалися українсько-польські відносини на початку 20-х рр. ХХ ст., можна лише у комплексі з вивченням зазначених умов, чинників, процесів і тенденцій, покладаючись виключно на достовірні історичні факти.

Звернемо увагу на те, що в системі міжнародних відносин зазначеного періоду Українська СРР і друга Річ Посполита перебували в неоднакових

¹⁵ Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія / За ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. С. 289.

¹⁶ Зашкільняк Л. Річ Посполита Обох Народів у ретроспективі української історіографії. *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці ХІХ і ХХ ст.: колективна монографія* / За ред. В. Тельвака, Л. Лазурко та П. Серженги. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 20.

¹⁷ Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею і Росією: історіографія і суспільна свідомість. С. 96.

¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. Київ, 1994. Т. 1. С. 92.

¹⁹ Ткаченко В., Ресент О. *Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С. 71.

²⁰ Плохій С. *Брама Європи* / Пер. з англ. Р. Клочка. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. С. 295.

статусах. Після краху Російської імперії Польща спромоглася відстояти свою незалежність і виступала на світовій арені як суверенна держава. Україна ж, зазнавши поразки у війні за власний суверенітет, була розділена між кількома сусідніми державами і не виступала в ролі суб'єкта міжнародних та міждержавних відносин. Попри зазначені обставини, в окреслений період зв'язки між українським і польським народами тривали, в тому числі на інституційному рівні: на території Української держави функціонували місії, дипломатичні представництва і консульські установи Другої Речі Посполитої, що й здобуло своє відображення у вигляді хоч і значної, проте доволі специфічної документальної бази.

Передусім, зазначимо, що хоча Українська СРР стала учасником дипломатичних, економічних, соціально-гуманітарних і науково-культурних зв'язків, реально правові засади під ці зв'язки було підведено лише з 1919 р. Починаючи з кінця грудня 1920 р., з укладенням союзного договору з Російською Федерацією, де визнавалася незалежність договірних сторін, постало питання перед урядом УСРР розбудувати державні органи зовнішніх зносин і реалізації зовнішньої політики та міжнародних відносин як союзної і водночас суверенної республіки. Більше того, доктринальні основи зовнішньої політики СРСР були сформульовані В. Леніним, Л. Троцьким, Й. Сталіним й іншими керівниками російських комуністів, яким вдалося прийти до влади. Що ж до налагодження дипломатичних відносин УСРР з європейськими країнами, в тому числі із відновленою Річчю Посполитою, то його можна віднести до 1920–1923 рр., яке майже співпадало в часі зі штучним голодом в Україні. Важливим є і те, що Українська СРР відгородила себе ідеологічно та функціонально від діяльності УНР та вела з нею військову і «дипломатичну» боротьбу²¹.

На переговорах із Польщею у 1921 р. радянські республіки визнавали державний суверенітет одна одної, не зважаючи на тиск РСФРР, однак дипломати знаходили спільну політичну лінію. Участь російської сторони на переговорах України з прибалтійськими та європейськими країнами мала ознаки нагляду, але текст угод і договорів, підписаних урядом УСРР, вказував на її міжнародно-правову суб'єктність, оскільки вона зобов'язалася виконувати відповідні рішення самостійно, а не за вказівкою РСФРР. З утворенням СРСР можливості самостійності Української СРР у сфері зовнішньополітичної діяльності, в тому числі й розбудові українсько-польських взаємин, стали звужуватися та обмежуватися. Щоправда, ці тенденції були помітними вже під час підписання 18 березня 1921 р. представниками Російської Федерації, Радянської України та Польщі мирного договору в Ризі²², за яким Польща погодилася визнати «незалежність» радянської України. Радянську сторону тоді представляла об'єднана делегація на чолі з А. Йоффе, в якій представники України – Е. Квірінг і О. Шумський були рядовими членами. Між тим, домінування російських радянських зовнішньополітичних відомств було особливо відчутним при укладенні торгово-економічних договорів. Деякі міжнародні угоди УСРР мали винятково двосторонній характер, що доводить її участь як суб'єкта міжнародної політики, а не сателіта Російської Федерації. Маючи власний Наркомат закордонних справ,

²¹ Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. С. 408.

²² Плохій С. Брама Європи. С. 295.

яким керував Х. Раковський із січня 1919 по кінець липня 1923 р., уряд УСРР здійснював зовнішню політику, що загалом відповідало його конституційним повноваженням до середини 1923 р. включно, призначаючи до європейських країн своїх повпредів, консулів, укладаючи міждержавні угоди. Дипломатичне представництво УСРР у Польщі було сформовано із затвердженням 3 квітня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У кандидатури О. Шумського представником УСРР у Польщі. Тоді ж дипломатичними представниками УСРР в Польщі стали секретар І. Сіяк і радник І. Хургін.

Влітку 1922 р. було створено реальну правову базу для роботи іноземних місій допомоги голодуючим селянам України. Разом з тим, було дозволено функціонування Центральної Комісії Допомоги Голодуючим (ЦК Допгопод при ВУЦВК) у співпраці з «чужоземними організаціями допомоги». Відзначимо, що вони стосувалися порядку допуску в Україну не лише іноземних громадян, а й міжнародних громадських організацій. Кожна республіка, яку спіткав голод, вирішувала складну соціально-демографічну й економічну проблему самотужки, навіть конкуруючи, використовуючи адміністративні та політичні важелі²³.

Що ж до голоду в Україні 1921–1923 рр. і його взаємозв'язку з перебігом українського-польських взаємин, то їх витoki слід шукати в самодержавній політиці другої половини ХІХ ст., коли утвердилася практика стягування з селян боргів, податків і недоїмок відразу ж після збору врожаю. В період Першої світової війни царський уряд, встановивши майже диктаторський контроль за продовольством, забирав майже у селян майже повністю все товарне зерно. Цим самим було знищено вільний ринок хліба. В березні 1917 р. набув чинності закон про хлібну торгівлю²⁴. На довершення, більшовики запровадили сумнозвісну політику воєнного комунізму, головною у якій була продрозверстка та відкрита громадянська війна з масою селянства²⁵, що істотно погіршило і до того складну ситуацію з продовольством. Із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони півдня України охопила засуха, наслідком якої став голод 1921–1923 рр., що забрав життя десятків тисяч українців. Як і під час війни, в Україні діяли військові заготівельні загони чисельністю 8 тисяч осіб. Вони беззастережно виконували ультимативну вимогу В. Леніна, яку він адресував командувачу збройними силами України і Криму М. Фрунзе, – зібрати в Україні за будь-яку ціну 200–300 млн пудів зерна. Тільки у другому півріччі 1921 р. військові загони вилучили у селян і вивезли у Росію понад 16,707 млн пудів хліба²⁶.

Загострення кризи сільського господарства позначалося на харчуванні населення. Карткова система розподілу товарів і продуктів, що існувала у містах з 1920 по жовтень 1921 рр., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники і службовці отримували за картками лише четверту частину продуктів, котрі споживали, а решту – купували на базарах. Однак товари за

²³ *Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія.* С. 408, 409, 410, 417, 423–424.

²⁴ Ткаченко В., Реєнт О. *Україна : на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки).* С. 35.

²⁵ *Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)* / НАН України, Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2021. С. 320.

²⁶ Гетьманчук М. П. *Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1938 рр.).* С. 137.

вільними цінами для них малодоступні. Міське населення недоїдало. Це спричиняло переїзд міських жителів до сіл, які й так бідували. Основним їхнім заняттям ставало кустарництво. Скоротилося споживання м'яса, молока, проте й хліба також не вистачало²⁷.

Про голод в Україні уряд УНР в екзилі почав інформувати світову громадськість. У вересні 1921 р. представник УНР О. Шульгин звернувся про допомогу українському населенню до Ф. Нансена, одного із організаторів допомоги голодуючим в Росії, а через місяць голова місії УНР в Парижі підняв це питання перед організаціями Червоного Хреста та державними діячами європейських країн. Голова Директорії УНР С. Петлюра в листі до прем'єр-міністра УНР від 26 травня 1922 р., зокрема, писав: «Для нас повинно бути зрозумілим, що страшне нещастя, яке випало на Україну, є результатом не недороду, не неврожаю, а злочинної діяльності окупаційного уряду...». За цих умов радянська сторона передусім хотіла обмінятися дипломатичними представниками. Однак спроби української сторони реалізувати своє право на відносини із закордоном напштовхувались на перешкоди московського центрального партійно-радянського апарату, хоча Україна була єдиною республікою, яка використовувала дозвіл проводити зовнішню політику з державами, що її визнавали. Так, УСРР мала дипломатичні представництва у Литві, Латвії, Естонії, Австрії, Німеччині та Чехословаччині. Український ЦВК розробив і затвердив «Положення про представників УСРР за кордоном». У штатах представництва передбачалися посади повноважного представника, радника, секретарів і технічний персонал. Представництва повинні були захищати інтереси держави, окремих громадян, виконувати доручення уряду, контролювати закордонні місії УСРР тощо²⁸.

Однією із вагомих особливостей і водночас чинником у подоланні польсько-української конфронтації в Польській державі було функціонування стереотипу про несаможиттєвість українського національного руху. Польський політикум, включно з консерваторами, долучився до формування негативного образу політично безграмотного, нездатного до самоорганізації українця та утверджував думку про маріонетковий характер українського національного руху, ніби то штучно активізованого сусідніми державами (Німеччиною, Австрією) з метою дестабілізації ситуації в Польщі. Особисте долучення Юзефа Пілсудського до підготовки перемовин 1921–1922 рр. між польською владою та керівником Західно-Української Народної Республіки Є. Петрушевичем з приводу польської присутності у Східній Галичині та формування законодавчої бази для її обґрунтування не дозволили Ю. Пілсудському адекватно оцінити політичну поведінку української сторони. Лейтмотивом обох публікацій було створення позитивного образу налаштованого на співпрацю з недавнім військовим противником польського уряду та підтвердження негативного стереотипу про маріонеткову роль політичного проводу ЗУНР у боротьбі Німеччини за впливи в Центрально-Східній Європі²⁹.

²⁷ Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине / А. Мануйленко, В. Исакович, М. Радков. Николаев: Б. в, 1927. С. 28.

²⁸ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1938 рр.). С. 138, 139.

²⁹ Лось С. Чи справа Східньої Галичини була у 1921 р. перерішена? З приводу пресової дискусії на тему польсько-українського порозуміння в 1921 р. Розмова з гр. Ст. Лосем. *Мета*. Львів, 1932. Ч. 439 (81). 9 жовтня. С. 1–2.

Українських політичних діячів періоду ЗУНР та особисто Є. Петрушевича він розглядав «поза межами реальної політики», розцінюючи їх діяльність на міжнародній арені у справі заперечення польських прав на західноукраїнські землі як прояв політичної короткозорості та власних політичних амбіцій. На його думку, польські пропозиції про поступки для українців у культурно-освітній сфері були оптимальним способом досягти компромісу³⁰. Тоді як на практиці їх прийняття означало б дискредитацію українського національного руху в очах українського суспільства.

Загалом, розвиток українсько-польських стосунків 1921–1923 рр. характеризувалися напруженістю та непослідовністю. Це зумовлювалося, по-перше, тим, що український народ не зміг самоорганізуватися в єдину власну державу; по-друге, наявністю протилежних за своїм змістом і спрямованістю державно-політичних інтересів й спрямувань українців і поляків; по-третє, залежністю від зовнішнього чинника. Бо ж доводилося робити вибір у зовнішній політиці під зростаючим впливом Москви та урядів провідних європейських держав. У взаєминах між УСРР та другою Річчю Посполитою запанували нездорова атмосфера, що проявлялася в слабкій взаємній солідарності, підозрілості, недовірі, пануванні духу помсти і страху. Трагізм ситуації полягав у закріпленні практики нехтування інтересами української держави та нездатність українського керівництва відстояти свої позиції як перед московським центром, так і перед офіційною Варшавою.

³⁰ Лось С. Міжнародне становище Польщі та галицькі українці. Львів, 1932. С. 6, 7.

УДК 314.156.5(477)

Роман Теслюк,
кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду
Наталія Андрусишин,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду
Марія Бачинська,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ
«ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ» ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 рр.
ТА ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ 2022 р.**

Проаналізовано головні теоретико-методичні відмінності розуміння змісту категорії «демографічні втрати» внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 років та їхній вплив на результати відповідних розрахунків. Обґрунтовано необхідність широкого трактування демографічних втрат та недоцільність використання поняття «надсмертність» для їхнього розрахунку за умов вчинення злочинів геноциду. Показано суть підходів до розуміння демографічних втрат внаслідок сучасного злочину геноциду (на прикладі Маріуполя).

Ключові слова: демографічні втрати, Голодомор, геноцид, роки, «надсмертність», Маріуполь, 2022 рік, міграція.

The paper aims to analyze the main theoretical and methodological differences to understanding the content of the category "demographic losses" due to the Holodomor genocide in 1932-1933 and their impact on the results of the relevant calculations. The necessity of a broad interpretation of demographic losses and the inexpediency of using the concept "excess deaths" for their calculation in the context of the commission of genocide crimes are substantiated. The essence of approaches to understanding demographic losses due to the modern genocide crime is shown (on the example of Mariupol).

Key words: demographic losses, Holodomor, genocide, "excess deaths", Mariupol, 2022, migration.

Детальний аналіз кількісних та якісних демографічних змін в конкретний історичний період на різних адміністративно-територіальних рівнях дає змогу оцінити та пояснити головні аспекти демографічного розвитку країни чи окремих її регіонів. Наукові дослідження наслідків соціально-демографічної катастрофи – Голодомору-геноциду українців у 1932–1933 рр. – покликані

сформувані розуміння глибини та головних векторів соціально-демографічних трансформацій, що на довгі роки детермінували усі аспекти суспільного життя радянської України.

Сьогоднішня війна між Росією та Україною, в результаті якої фактично відновлено геноцидну політику Москви стосовно української нації, актуалізує проблему теоретико-методичних підходів до оцінювання демографічних втрат внаслідок геноцидів. В цьому контексті головними науковими проблемами тут є: кого вважати демографічними втратами внаслідок геноциду та яким чином здійснювати їхній підрахунок. Усі, хто зараз живе в Україні, на жаль, є водночас і свідками російського злочину геноциду, і власне потенційними об'єктами цього злочину. Це формує надзвичайно гостре сприйняття сучасної ситуації та дає змогу по-новому переосмислити події 90-річної давності, зокрема в контексті структури демографічних втрат та труднощів їхнього підрахунку.

Згідно з Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»¹ «...Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР». Відповідно до цього, об'єктом злочину геноциду 1932–1933 рр. є українська нація, а Голодомор в Україні розуміється як організований злочин, спрямований на знищення базових підстав зародження та існування української політичної нації. Частка національних меншин була чисельно малою (у 1926 р. перепис засвідчив, що 80% населення УСРР – українці, серед сільського населення частка українців становила 87,5%)², однак українська політична нація формувалася на базі всього населення країни, а не лише у середовищі етнічних українців. Аналогічні процеси відбувалися в багатьох країнах.

Нація у найзагальнішому розумінні – це «етносоціальна спільнота, історично сформована на досить високому рівні розвитку певного суспільства на основі територіально-державної та психологічно-культурної єдності людей переважно зі спільністю походження, з єдиною мовою, усвідомленням своєї ідентичності (національною самосвідомістю) і спільністю самоназви, а також з певною спільністю характерних рис зовнішності»³. Відповідно до цього, у конкретний історичний період 1920-х – 1930-х рр., українською нацією можна вважати все населення УСРР. Крім цього, до української нації належали також українці за межами УСРР, що компактно проживали чисельною етнічною групою та зберігали свою українську ідентичність (мова, цінності, традиції тощо). Це потрібно враховувати, ведучи мову про геноцид української нації в СРСР, тобто розрахунки сукупного числа демографічних втрат мають містити втрати в УСРР як політичної (громадянської) спільноти та інших регіонах

¹ Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28.11.2006 р. № 376-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006 (№ 50). С. 504.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

² *Всесоюзний перепис людуности 1926 року*. Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Москва, 1929. 210 с.

³ *Словник української мови у 20 томах*. Том десятый: НАСТУП-ОБМІАЬ. Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2019. 992 с.

URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=57412&page=1830>

компактного проживання українців як етнічної спільноти в СРСР, зокрема в Північно-Кавказькому краю Росії.

Чисельні наукові дослідження Голодомору-геноциду вказують на те, що цей злочин було спрямовано на знищення української нації як такої. Наслідком впливу злочину геноциду на життя людей стало формування в них відповідних фізичних та психологічних особливостей, встановлення жорстких траєкторій (чи радше генеральних ліній) суспільно-культурного розвитку, усунення можливостей розвитку української нації як державотворчої. Тобто для українців було створено такі життєві умови, які розраховані на повне або часткове їхнє знищення. Оскільки злочинні дії були спрямовані на знищення українців, то втратами для української нації під час вчинення злочину геноциду у 1932–1933 рр. є ті потерпілі від злочину, життя яких було знищене. Тобто йдеться про жертви злочину геноциду, які втратили життя як таке, або їхнє життя зазнало невідновлюваних змін в контексті невід’ємних ознак нації – територіально-державної та психологічно-культурної єдності людей, єдності мови та національної самосвідомості.

У такому сенсі «демографічні втрати» розуміються як сукупне число жертв злочину геноциду, життя яких було знищене в сенсі знищення української нації. Тоді дослідження втрат населення внаслідок геноциду виходить за межі суто демографічного, а повинно бути міждисциплінарним, оскільки вимагає застосовування теоретико-методичних підходів різних наук (криміналістичне розуміння об’єкту, обставин та способу вчинення злочину геноциду; комплексний підхід до поняття та структури демографічних втрат; застосування низки математичних, статистичних, демографічних методів для роботи з неповними архівними даними тощо). Кожна наука оперує власною термінологією з відповідним змістовним тлумаченням понять, термінів та концептів, зокрема правовий зміст концепту Голодомору як геноциду українців передбачає геноцид не тільки в смертях від голоду та супутніх хвороб, а й від інших причин, у вимушеній міграції, в асиміляції, денаціоналізації (чи набуття нової національної ідентичності), що значно розширює компонентну структуру цієї категорії.

Таке комплексне міждисциплінарне дослідження спрямоване не на оцінку демографічних втрат внаслідок лише голоду, а на оцінку чисельності жертв, життя яких було знищено злочином Голодомору-геноциду. У такому значенні ця категорія використовується нами у ході досліджень розрахунку втрат української нації під час вчинення злочину геноциду у 1932–1933 рр.⁴ Для УСРР їхній розрахунок базується на знаходженні різниці між реальною чисельністю населення станом на 01.01.1932 р. та 01.01.1934 р. з урахуванням: народжуваності у 1932–1933 рр. й різних видів міграційних переміщень у 1932–1936 рр. (депортації, доприселення, оргнабір робочої сили тощо). Суть методичного підходу розрахунку втрат полягає у детальному оцінюванні втрат в окремих адміністративних районах і містах, та поширення (екстраполяція) отриманих результатів на населення усієї території УСРР. При

⁴ Теслюк Р.Т., Андрусишин Н.І., Бачинська М.В. II. Статистичні підрахунки та демографічні розрахунки втрат української нації під час вчинення злочину геноциду у 1932–1933 рр. в УСРР. Аналітична частина експертного висновку комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи від 03.12.2020 р. № 957. *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань* / Упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. С. 345–361.

цьому, враховується зовнішня міграція, а внутрішня відображається у зміні населення інших адміністративно-територіальних одиниць. Виходячи з такого розуміння демографічних втрат, до них зараховано не тільки усі померлих у 1932–1933 рр., а й міграційні втрати. Тобто, втратами населення УСРР в 1932–1933 рр. вважаються усі ті мешканці УСРР, які проживали на її території на початок 1932 р. та яких не зафіксував перепис 1937 р., і які впродовж 1934–1936 рр. не померли та не виїхали за межі УСРР. Загальне число втрат української нації внаслідок злочину Голодомору-геноциду, розраховане за таким підходом, в межах УСРР складає 9,1 млн осіб, а з урахуванням втрат етнічних українців у Північно-Кавказькому краї Росії – 10,5 млн⁵.

Деякі з існуючих оцінок демографічних втрат зроблено з використанням принципово іншого підходу до трактування цього поняття. Йдеться про дослідження числа демографічних втрат шляхом розрахунку т.зв. «надлишкової смертності» («надсмертності»). Такий підхід загалом використовується у демографії та медичній статистиці для розподілу смертності за причинами смерті та розрахунку втрат від різних катастроф, в тому числі голоду (не як злочину геноциду), пошестей, епідемій тощо.

У науково-демографічній експертизі, проведеній О. Рудницьким у 2009 р. зазначено, що «під демографічними втратами зазвичай розуміють викликане надзвичайними обставинами скорочення чисельності населення порівняно з тією його чисельністю, яка б мала місце за відсутності катаклізмів (війни, пандемії, голоду, масового терору)»⁶. У подальших працях вчені Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи демографічні втрати від Голодомору визначають саме цим поняттям «надсмертності», трактуючи його як різницю між розрахованим рівнем смертності та гіпотетичним рівнем природної смертності, який міг би бути за умови відсутності Голодомору. Логічно, що наявність гіпотетичної (умовної) складової робить результат цих розрахунків також гіпотетичним (умовним), тобто прийнятним лише за умови відсутності Голодомору. Однак отриманий результат позиціонується авторами як реальні демографічні втрати. «Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було»⁷. Цитоване визначення містить умовну (гіпотетичну) складову – розраховані гіпотетичні числа демографічних втрат стосуються не конкретної історичної реальності, а гіпотетичних умов демографічного розвитку УСРР, які б мали місце у 1932–1933 роках, якщо б не проводилася геноцидна політика Голодомору (фактично, авторами за основу розрахунку гіпотетичних чисел природної смертності в 1932–1933 роках взято рівні природної смертності в УСРР у 1930–1931 рр.). Однак розрахунки на основі таких умовних припущень було застосовано вченими для періоду, впродовж якого здійснювався геноцид.

⁵ *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань* / Упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. С. 371.

⁶ Експертний висновок Рудницького О.П. від 30.11.2009 за матеріалами кримінальної справи № 475, порушеної 22 травня 2009 року СБУ України за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України*: сайт. URL: <https://www.idss.org.ua/golodomor/pdf/expert.pdf>. С. 7.

⁷ Левчук Н. М., Боряк Т. Г., Воловина О., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 90.

Відповідно отриманий результат не може стосуватися усіх фактичних демографічних втрат в УСРР у 1932–1933 рр., оскільки цей результат побудований на ймовірному, а не фактичному перебігу демографічних процесів в таких умовах, яких насправді не було. У своїх подальших працях автори не доводять, що ті померлі у 1932–1933 роках, котрі віднесені ними до гіпотетичної природної смертності в ці роки, фактично не є жертвами геноциду.

Як зазначалося нами раніше⁸, практичну цінність такі розрахунки можуть мати лише для ретроспективних оцінок потенційної чисельності мешканців України за умови відсутності демографічних катастроф.

Однак така оцінка втрат була широко розповсюджена в науковому та суспільному дискурсах. Зрозуміло, що більшість із отримувачів цієї інформації можуть і не знати, що подане число втрат – це не тільки не всі загиблі внаслідок геноциду, а навіть не всі померлі від голоду чи супутніх хвороб. Ці 3,9 млн втрат⁹ – це лише різниця між розрахованою кількістю померлих в період Голодомору та гіпотетичною природною смертністю, яка б могла бути за умови відсутності Голодомору, тобто «надсмертність».

Розуміння самої суті злочинної діяльності, спрямованої на знищення підстав існування української нації, на нашу думку, не дає жодних підстав оцінювати втрат внаслідок цього злочину через концепт «надсмертності». Для встановлення числа тих, чиє життя було знищене внаслідок злочину геноциду, потрібно враховувати не тільки число смертей (доведення до смерті), а й інші наслідки злочинної діяльності – розкуркулення, депортації, ув'язнення тощо.

Питання щодо доцільності чи недоцільності використання терміну «надсмертність» в дослідженні наслідків соціально-демографічних катастроф фактично залежить від самих дослідників. Обидва підходи функціональні та використовуються у наукових дослідженнях з проблем оцінювання жертв демографічних катастроф, тобто «надсмертність» не може бути єдиним теоретико-методологічним способом оцінки демографічних втрат внаслідок злочину геноциду.

У дослідженні втрат внаслідок геноцидів беруться до уваги й інші характеристики та особливості конкретного геноциду (час, тривалість, способи здійснення, мета тощо). Відомими і визнаними дослідженнями є оцінки наслідків геноциду вірмен¹⁰, Голокосту^{11, 12}, геноциду ромів¹³, в яких не розраховували природний рівень смертності в період вчинення геноциду.

⁸ Теслюк Р. Т., Андрусишин Н. І., Бачинська М. В. Теоретико-методичні проблеми дослідження демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*. 2020. Випуск 59. С. 197–210. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/ves.2020.59.0.5919>

⁹ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. Vol. 42. No. 1–2 (2015). P. 53–80.

¹⁰ Kevorkian R. *The Armenian Genocide. A Complete History*. New York–London, 2011. 1008 p.; Bloxham D. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford, 2007. 352 p.; Rummel R.J. *Statistics Of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900*. Charlottesville, Virginia: Center for National Security Law, University of Virginia, 1997.

¹¹ Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*. [College student edition]. New Haven: Yale University Press, 2003. 1354 p.

¹² Benz W. *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. Munich: Oldenbourg, 1991.

Історії відомо лише два геноциди, оцінка жертв яких майже не змінювалося з початку появи перших підрахунків, зроблених невдовзі після самого злочину¹⁴. У випадку інших геноцидів різниця між найбільшим та найменшим числами підрахованих жертв була до 2–2,5 разів.

Повномасштабна війна Росії проти України вже спричинила десятки тисяч смертей українців та кілька мільйонів вимушених переселенців за кордон та в межах України. Це руйнує процеси природного відтворення населення та в найближчому майбутньому призведе до різкого спаду народжуваності. Фактично зараз над Україною нависла загроза демографічної катастрофи – чергової, зумовленої злочинною політикою Кремля. У ХХ столітті Україна пережила низку таких катастроф та порівняно менших за своїми наслідками демографічних криз, що безпосередньо пов'язані з агресією тоталітарних режимів. Усі вони призвели до мільйонів знищених людських життів в Україні: померлих, ув'язнених, зниклих безвісті, насильно переміщених за межі «республіки» тощо.

За межі України, за оцінками ООН, за 3 перші місяці повномасштабної війни Росії проти України виїхало 6,6 млн українських громадян¹⁵. До цього числа вчені ООН відносять, зокрема, й близько 970 тис. вимушених українських мігрантів в Росії¹⁶. Водночас Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Людмила Денісова 23 травня 2022 р. заявила про насильну депортацію в Росію майже 1,5 млн українських громадян, серед яких 240 тис. дітей¹⁷.

Сучасні злочини, що чинить Росія в Україні, вже визнано геноцидом українського народу Верховною Радою України та парламентами зарубіжних країн¹⁸. Незважаючи на розвиток сучасної економіки та суспільства у сфері комунікації та інформаційних технологій, глобалізацію та цифровізацію усіх процесів, навіть зараз важко підрахувати число жертв сучасного етапу геноциду українців. Очевидно, що при оцінюванні людських втрат під час ведення військових дій окремо розрізняють втрати військових та цивільних, тому зосередимось на останніх. На основі відкритих джерел інформації можна приблизно дізнатися демографічні втрати окремих сучасних міст та сіл внаслідок геноцидних дій Росії. Розглянемо конкретний приклад, на якому можна чіткіше зрозуміти сутність різних теоретико-методичних підходів до підрахунків втрат внаслідок геноциду.

¹³ Huttenbach H. The Romani Porajmos: The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe. *The Gypsies of Eastern Europe*. [Ed. by David Crowe, John Kolsti]. New York–London: Routledge, 1991. P. 31–49.

¹⁴ Геноцид євреїв – цифра 6 мільйонів з'явилася ще в роки Другої світової війни, і геноцид у Руанді, де одразу було заявлено, буквально через місяць після його завершення, що загинуло 1 мільйон осіб.

¹⁵ Кількість перетинів кордону з ЄС та Молдовою у зворотному напрямку з кінця лютого до 23 травня 2022 р. складає 2,1 млн, однак це число включає човникові переміщення та повернення тих громадян України, що перебували за кордоном до 24 лютого 2022 р.

¹⁶ Ukraine Refugee Situation. *Operational Data Portal. The UN Refugee Agency*: сайт. 2022. URL: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine/location?secret=unhcrrestricted>

¹⁷ Окупанти примусово вивезли до РФ майже півтора мільйони українців, планували понад 2 млн, – Денісова. *LB.ua*: сайт. 2022.

URL: https://lb.ua/society/2022/05/23/517729_okupanti_primusovo_vivezli_rf.html

¹⁸ Прокладаємо шлях до правди: шість країн визнали дії РФ геноцидом українського народу. 25 травня 2022. *Вікна*: сайт. URL: <https://vikna.tv/video/svit/prokladayemo-shlyah-do-pravdy-shist-krayin-vyznaly-diyi-rf-genocydom-ukrayinskogo-narodu/>

На початок 2022 р. в Маріуполі налічувалося 425 тис. мешканців¹⁹. Місто перебувало в облозі рашистських військ з перших днів повномасштабного вторгнення. Три місяці пекельних умов виживання спричинили величезну кількість смертей та катастрофічне падіння якості життя населення. За словами мера міста В. Бойченка, кількість загиблих серед цивільного населення ще на початку травня сягала 20 тис. осіб. Станом на цей само час близько 200 тис. маріупольців виїхало на підконтрольну Україні територію²⁰. Крім цього, за словами міського голови, станом на початок травня в Росію депортовано майже 40 тис. мешканців міста²¹. В середині травня радник мера Маріуполя П. Андрющенко повідомив вже про майже 96 тис. маріупольців, вивезених та утримуваних у таборах Росії²². Деяку частину населення міста, зокрема чоловіків, утримують у фільтраційних таборах²³. На середину травня за повідомленнями місцевої влади на кінець травня у місті залишилося близько 150-170 тис. маріупольців²⁴. П. Андрющенко констатував зростання рівня природної смертності у Маріуполі. За його словами, це пов'язують зокрема з жахливою епідеміологічною ситуацією в місті²⁵.

Більшість з наведених даних є оціночними, часто суб'єктивними та дуже приблизними, тому вони не можуть бути придатними для розрахунків демографічних втрат. Однак зазначені категорії населення дають змогу визначити компонентну структуру втрат. Найпростішою відповіддю про число демографічних втрат тут може бути інформація про кількість загиблих – 20-25 тис. людей. Однак, по-перше, наскільки ці дані можуть бути повними та відповідати реальним обсягам втрат, і, по-друге, ведучи мову про злочин геноциду, чи достатньо зараховувати до демографічних втрат лише померлих? Адже цей злочин зумовив величезний потік міграції, зокрема, насильницькі депортації населення міста до Росії.

Якщо говорити про втрати населення міста Маріуполя станом на кінець травня 2022 р., то з наведеної вище інформації отримаємо 255-275 тис. осіб²⁶,

¹⁹ Населення України. Державна служба статистики України: сайт. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp

²⁰ Вадим Бойченко: Що може бути гірше пекла? А воно є, і ця фортеця називається «Азовсталь». 2 травня 2022. *Українська правда*: сайт URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/05/2/7343500/>

²¹ З Маріуполя загарбники депортували в рф або «днр» майже 40 тисяч людей. *Укрінформ*: сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3474066-z-mariupola-zagarbniki-deportuvali-v-rf-abo-dnr-majze-40-tisac-ludej.html>

²² Росія утримує в таборах майже 96 тисяч мешканців Маріуполя. 16 травня 2022. *LB.ua*: сайт. URL: https://lb.ua/society/2022/05/16/517037_rosiya_utrimuie_taborah_mayzhe_96_tisyach.html

²³ Росіяни прискорюють вивезення чоловіків з Маріуполя до фільтраційних таборів. 21 травня 2022. *LB.ua*: сайт. URL: https://lb.ua/society/2022/05/21/517563_rosiyani_priskoryuyut_vivezennya.html

²⁴ До 170 000 маріупольців лишаються в заручниках окупантів, Азовсталь обстрілюють з неба і землі, – Андрющенко. 14 травня 2022. *LB.ua*: сайт. URL: https://lb.ua/society/2022/05/14/516769_170_000_mariupoltsiv_lishayutsya.html

²⁵ Окупанти шантажують маріупольців: якщо містяни не розбиратимуть завали, то загарбники припинять постачання питної води у місто, — радник мера. 27 травня, 2022. *Еспресо*: сайт. URL: <https://espresso.tv/okupanti-shantazhuyut-mariupoltsiv-yakshcho-mistyani-ne-rozbitratimut-zavali-to-zagarbniki-pripinyat-postachannya-pitnoi-vodi-u-misto-radnik-mera>

²⁶ Якщо була б змога отримання достовірної інформації, то до чисельності населення на початок геноцидного періоду (24.02.2022) потрібно було б також додати і кількість народжених за цей період дітей в Маріуполі, однак такої інформації немає, крім цього дані

з яких частина – загиблі, інша частина – вимушена міграція, в т.ч. депортація. Так, ті, хто покинули місто, на щастя, зберегли власне життя, але конкретно для міста – це втрати. Майбутні розрахунки демографічних втрат внаслідок сучасного злочину геноциду для всієї країни, очевидно, буде проведено з урахуванням внутрішньої міграції, однак ті зовнішні мігранти, які не повернуться в Україну, для країни також можна вважати втратами. Тому ми вважаємо, що концепт демографічних втрат стосовно конкретних державних чи адміністративно-територіальних утворень (як і стосовно громадян конкретних держав чи представників конкретної нації в межах цих держав) має містити природну та міграційну складові цих втрат.

Як було вказано вище при оцінюванні змісту категорії «демографічні втрати», одним із підходів є змістовне ототожнення цієї категорії з поняттям «надсмертність». Яким чином це може виглядати для розрахунків втрат внаслідок сучасного геноциду? Цей підхід передбачає розрахунок гіпотетичного рівня природної смертності за весь період геноциду (за умов його відсутності) на підставі даних про природну смертність у попередні роки. Проведені на підставі офіційних статистичних даних²⁷ розрахунки показали, що у 2021 р. в Маріуполі в середньому за місяць помирало близько 677 осіб, а в аналогічний період з 24 лютого до кінця травня – близько 2280 осіб. Згідно з таким підходом, для розрахунку демографічних втрат внаслідок злочину геноциду в Маріуполі від загального числа померлих (20-25 тис.) слід відняти гіпотетичну кількість померлих (2,28 тис.), яка могла би бути в місті за умови відсутності геноциду. Зрозуміло, що ніхто не заперечуватиме, що приблизно така кількість людей (2,28 тис.) в місті померла б у період з 24 лютого до кінця травня 2022 р., якщо би не було війни та злочину геноциду. Однак чи матиме результат таких підрахунків відношення до реальної кількості загиблих в цей період внаслідок злочину? Вважаємо, що розрахунок демографічних втрат повинен базуватися на реальних подіях та даних демографічної статистики, а не гіпотетичних. Кожен померлий в цей період мешканець Маріуполя більшою чи меншою мірою зазнав впливу злочинної політики Росії та повинен бути врахований при обчисленні демографічних втрат.

Міська влада Маріуполя в середині травня повідомила, що від хвороб, нестачі їжі та ліків у місті може померти до 10 тис. мешканців²⁸. Чи потрібно буде тут для розрахунку втрат також враховувати гіпотетичний рівень природної смертності, який був би за умови відсутності геноциду?..

Можна наводити аналогічні приклади стосовно інших міст чи населених пунктів на звільнених чи тимчасово окупованих територіях. Аналіз перебігу цього злочину та злочину Голодомору-геноциду переконливо свідчить про необхідність охоплення категорією «демографічні втрати» передусім усіх тих, хто загинув, та тих, хто вимушено покинув місце проживання («міграційні втрати» стосовно конкретної адміністративно-територіальної одиниці). Однак

міської влади стосовно чисельності мешканців Маріуполя станом на середину травня 2022 р. дуже оціночні.

²⁷ Демографічна та соціальна статистика. Населення та міграція. Головне управління статистики у Донецькій області: сайт.

URL: http://donetskstat.gov.ua/statinform1/dem_migrac_obl.php

²⁸ У Маріуполі понад 10 000 людей можуть загинути від хвороб та нестачі ліків і їжі, – мерія. 16 травня 2022. LB: сайт.

URL: https://lb.ua/society/2022/05/16/516990_mariupoli_ponad_10_000_lyudey_mozhut.html

передусім слід пам'ятати, що ключовим аспектом змісту категорії «демографічні втрати» є розуміння їх як наслідку злочинної політики, що має усі ознаки геноциду, визнані у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього²⁹, а саме злочину, спрямованому на знищення нації як такої шляхом вбивств, заподіяння тілесних ушкоджень чи розумового розладу, створення життєвих умов для винищення нації, запобігання дітонародженню та насильницького переміщення дітей.

²⁹ Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Законодавство України. Верховна Рада України: сайт.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

УДК:94(477)''1933/2019''

Анатолій Філінюк,
доктор історичних наук, професор, академік
Національної академії наук вищої освіти України,
завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

**ТЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ
ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США**

У статті охарактеризовано відображення теми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у дослідженнях представників української діаспори США упродовж 1933–2000-х рр. Відзначено, що цією проблемою українські дослідники займалися весь зазначений період, проте системного характеру ця робота набула з початку 50-х рр. ХХ ст., коли з переїздом значної частини наукових і політичних осередків української еміграції з Європи в США, туди перемістилися наукові студії проблем Голодомору 1932–1933 рр. Підкреслено, що ці наукові студії, з одного боку, значною мірою компенсували вакуум, створений партійно-радянським режимом в УРСР, з іншого – доносили історичну правду до світової громадськості.

Ключові слова: Україна, Голодомор 1932–1933 рр., українська діаспора, США, наукові студії, тематична спрямованість.

The article describes the reflection of the Holodomor in Ukraine in 1932–1933 in the research of the Ukrainian diaspora in the United States during the 1933–2000s. The study of the famine of 1932–1933 moved there with the relocation of a large part of the scientific and political centers of Ukrainian emigration from Europe to the United States. It was emphasized that these scientific studies largely compensated for the vacuum created party-Soviet regime in the USSR; on the other hand, they conveyed the historical truth about the world community.

Key words: Ukraine, Holodomor 1932–1933, Ukrainian diaspora, USA, scientific studies, thematic orientation.

Проблемі Голодомору в останні десятиріччя, зокрема в період державної незалежності України, вітчизняні історики і краєзнавці приділяють значну увагу. Свідченням цього є численні фундаментальні монографічні й документальні видання, брошури, статті, десятки авторитетних міжнародних, всеукраїнських наукових форумів, за підсумками яких побачили світ збірники наукових праць. Між тим, у радянські часи, коли тема голодів в Україні була заборонена для вивчення, до неї була прикута увага багатьох дослідників західної української діаспори, передусім у Сполучених Штатах Америки.

Спочатку наша ідея полягала в тому, щоб проаналізувати публікації у популярному серед професійних істориків української діаспори США та Канади журналі «Український історик» і показати, як на його шпальтах відображалася тема Голодомору в Українській РСР в 1932–1933 рр. Проте аналіз усіх номерів цього часопису в Сполучених Штатах Америки, який виходить під егідою Українського історичного товариства з 1963 р. не дав позитивних результатів, оскільки таких публікацій на його шпальтах практично не виявилось. Відомий сучасний український історик В. Марочко

стосовно представників української політичної еміграції в європейських країнах, котрі не відгукнулися аналітичними статтями про народовбивство в Україні пояснив зайнятістю аж до середини 50-х рр. проблемами революції та визвольних змагань¹. За оцінкою Б. Крупницького, в таких «обставинах історичний дослід був засуджений на бездіяльність і мовчанку. Більшість до цього часу діяльних істориків – несподівано зникла: чимало було заарештовано, заслано, розстріляно, чимало тікало поза кордон советської України чи куди-будь, боючися репресій. Наступали часи, коли працівники Академії примушені були складати сповіді, каятися, доводити свою вірність марксистській ідеології і своє вміння користатися марксистською методою. Вичищено було Академію так ґрунтовно, що не було кому продовжувати академічну працю»². Тим часом В. Маркус в одній зі своїх статей в «Українському історичному» зазначив, що історичні праці, які з'явилися в УРСР про міжвоєнні роки були радше галузевими оглядами «будування соціалізму в сільському господарстві, промисловості тощо». Вони були «далекі від об'єктивних досліджень» і нагадували «скоріше «творчі звіти», огляди «досягнень», «перемог». До того багато авторів просто оминали період 1932–1933 рр., «зважаючи на ряд контроверсійних питань у зв'язку з ролю Сталіна і його «культу особи»³.

Втім, це аж ніяк не означає, що ніхто з українських істориків США цією темою не займався. Наші пошуки засвідчили, що проблема Голодомору в Україні у 1932–1933 рр. була предметом широкого наукового зацікавлення багатьох українських дослідників США і знайшла своє відображення в працях М. Галія, В. Гришка, Н. Каратницької, К. Кононенка, І. Кошелівця, В. Кравченка, І. Майстренка, Р. Млиновецького, В. Мороза, В. Плюща, П. Половецького, Р. Руденко, М. Сагайдака, Ю. Семенка, Р. Сербина, В. Соловія, С. Старіва, М. Царинника. Чільне місце в науковій реконструкції Голодомору 1932–1933 рр. посіли праці американців та англійців, передусім Р. Девіса, Р. Конквеста, Дж. Мейса і М. Меггеріджа, в працях яких «сформувалось бачення голоду як штучно створеної сталінським режимом акції», спрямованої проти українського народу⁴. Більше того, тема Голодомору в Україні 1932–1933 рр. в україномовній періодиці діаспори США посідала роль своєрідного чинника збереження національної ідентичності, розлогу статтю опублікувала Л. Біловус⁵.

Українська діаспора США відреагувала на штучний голод в Україні низкою газетних і журнальних статей, а також окремих видань. У цьому їм допомагали американські журналісти, котрі в ті роки працювали кореспондентами авторитетних американських видань. Наприклад, дуже

¹ Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голоду 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 126.

² Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920–1950 роки) / Вст. слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен : Інститут для вивчення СССР, 1957. XLVI. С. 32.

³ Маркус В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР в 1954–1964 рр. *Український історик*. 1975. № 1–2 (45–46). С. 87, 88.

⁴ Шитюк М. М., Назарова К. В. *Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки)*. Миколаїв, 2012. С. 93.

⁵ Біловус Т. Тематика Голодомору в україномовній періодиці діаспори США як чинник збереження національної ідентичності.

URL : <http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/32425/1/3.PDF> (дата звернення 26.06.2022).

компетентний кореспондент В. Г. Чемберлен велику українську драму розкрив у двох книгах, що вийшли в світ у 1934 та 1944 рр.⁶.

Українці та їхні нащадки на Північноамериканському континенті все робили для того, щоб світ дізнався про цю страшну трагедію. Тим більше, що в СРСР продовжували стверджувати, що ніякого голоду не було, що це все вигадки, брудні наклепи українських буржуазних націоналістів – злісних ворогів українського народу». Серед найвідоміших видань, присвячених тематиці Голодомору опублікованих у США в 1950–1960-ті рр.: «Чорні справи Кремля: Біла книга» (англомовний довідник у 2-х томах; Детройт-Торонто, 1953, 1955)⁷; Р. Млиновецького «Голод на Україні в світлі урядових даних» (Детройт, 1958)⁸; «Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства. Збірник статей за редакцією Семенка Ю.» (Нью-Йорк, 1963)⁹; В. Гришка «Москва сльозам не вірить: трагедія 1933 р. з перспективи 30-річчя» (Нью-Йорк, 1963)¹⁰ та М. Галія «Organized Famine in Ukraine 1932–33» (Чикаго, 1963)¹¹.

У зв'язку з тим, що на початку 1950-х рр. значна частина наукових і політичних осередків української еміграції з Європи перебралась до США, туди перемістилися наукові студії проблем голоду 1932–1933 рр. Спочатку це були головним чином меморіальні публікації до ювілейних річниць, а згодом з'явилися аналітичні розвідки в газетах і журналах¹². У часі збіглася і поява перших книг про трагічні події в Україні. Одна з них – надзвичайно потужна книга першого дослідника мільйонного народовбивства Д. Соловія «Стежка на Голгофу: знищення в Україні мільйонів людей терором і штучним голодом в 1929–1933 роках» із передмовою М. Стахова, видана у Нью-Йорку, Детройті і Скрантоні в 1952 р.¹³ Характерно, що її автор науково передав не лише точний образ голоду в одній сільській раді на Полтавщині з найдрібнішими подробицями, але й зафіксував у письмовій формі душевні переживання багатьох осіб цієї історичної драми. Заслуга вченого полягає як у тому, що він зберіг для історії єдиний такого роду історичний документ, а й тим, що подав приклад, як необхідно збирати та зберігати історичні матеріали, які пропадають разом із ослабленням людської пам'яті і зникають зовсім із закінченням життя колишніх живих свідків цієї драми.

⁶ Галій М. *Організований голод в Україні 1932–1933* / Український публіцистично-науковий інститут. Чикаго–Нью-Йорк: Український публіцистично-науковий інститут, 1968. С. 20, 38.

⁷ *Чорні справи Кремля: Біла книга (англомовний довідник): У 2-х томах.* Детройт–Торонто: СУЖЕРО. Т. 1. 1953. Т. 2. 1955.

⁸ Млиновецький Р. *Голод на Україні в світлі урядових даних.* Детройт, 1958. 60 с.

⁹ *Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства: зб. ст.* / За ред. Семенка Ю. Нью-Йорк, 1963.

¹⁰ Гришко В. І. *Москва сльозам не вірить: трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933–1963).* Нью-Йорк: Добрус, 1963. 67 с.

¹¹ Ковальчук О. О. Голодомор 1932–1933 рр. в УРСР і українська діаспора Північної Америки : інформативні аспекти. С. 394, 395, 397.

URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85563/24-Kovalchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення 26.06.2022).

¹² Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голоду 1932–1933 рр. в Україні. С. 128.

¹³ Соловій Д. *Стежка на Голгофу: знищення в Україні мільйонів людей терором і штучним голодом в 1929–1933 роках* / 3 пер. сл. М. Стахова. Нью-Йорк–Детройт–Скрантон: Тип. «Народна Воля», 1952. 920 с.

У 1953 р., з нагоди 20-ої річниці Голодомору в Україні, Р. Лемкін, який вважається «батьком» Конвенції ООН про запобігання та покарання злочину геноциду¹⁴, виступив у Нью-Йорку перед новими емігрантами з України та американцями українського походження, в якій представив свою концепцію радянського геноциду в Україні та обґрунтував, що він став наслідком чотирьох напрямків політики комуністичної партії і радянського уряду. Зокрема, це знищення українських селян під час Голодомору 1932–1933 рр.; ліквідація українських церков; репресії та винищення української інтелігенції, політичних провідників, духовенства; «розчленування українського народу» шляхом прямого заселення іноземців в Україну й «розпорошення українців по всій території Східної Європи». Саме ці, за формулюванням Р. Лемкіна, були чотири головні кроки в системному знищенні української нації та її поглинанні новою радянською нацією¹⁵. Фактично з цими обґрунтуваннями перегукувалися положення двотомного англomовного довідника «Чорні справи Кремля: Біла книга», що був опублікований у 1953 і 1955 рр.¹⁶

В числі перших до розкриття причин голоду 1921–1922 рр. звернувся Р. Млиновецький. У порівняно невеликій за обсягом праці «Голод на Україні в світлі урядових даних» автор, спираючись на офіційні урядові документи і періодичні видання, зумів не лише навести численні факти голоду з величезними людськими втратами, а й обґрунтувати його як наслідок «плямової московської політики, яка ніколи не знала жодних меж етичного характеру і не цуралася найбільш звірячих, жахливих засобів»¹⁷.

У 1968 р. з'явилася брошура М. Галія українською мовою «Організований голод в Україні 1932–1933» в осередку Українського публічно-наукового інституту у Чикаго. Гаслом праці стали слова «Не можна нічого будувати на брехні. Ми мусимо бачити речі такими, якими вони є». Публікуючи її, автор поставив за мету допомогти зрозуміти суть тієї трагедії мовою документів – статтями світової преси, голосами самих українців й американських і європейських очевидців. Винятково важливим аспектом збірки є акцентування того, що голод був штучним, і що «стратегічною ціллю Москви» було «знищити окремішність української нації, її духовну культуру й її змагання до державної незалежності». Спрямованість курсу більшовиків проти української інтелігенції та селян дослідник пояснив тим, що це були дві сили боротьби за державність України, тому «знищити Україну – це значило знищити ці дві сили». В розумінні автора, «голод був одним етапом у боротьбі Москви проти України задля знищення її духової й політичної державності»¹⁸. Подальші публікації з проблеми, у тому числі збірника статей за редакцією Ю. Семенка «Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою

¹⁴ Сербин Р. Антигеноцидна конвенція ООН і голодомор. *Сучасність*. 2008. № 1–2. С. 33–48; Сербин Р. Антигеноцидна конвенція ООН і український голодомор. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* / Редкол.: Ф. Г. Турченко, П. С. Сохань, С. М. Тимченко та ін. Запоріжжя, 2006. Вип. 20. С. 231–243.

¹⁵ Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / Ed. by L. Y. Luciuk, L. Grekul. Kingston, Ontario: The Kashtan Press, 2008. P. 235–242.

¹⁶ *Чорні справи Кремля: Біла книга (англomовний довідник): У 2-х томах*. Детройт–Торонто: СУЖЕРО. Т. 1. 1953. Т. 2. 1955.

¹⁷ Млиновецький Р. *Голод на Україні в світлі урядових даних*. С. 8.

¹⁸ Галій М. *Організований голод в Україні 1932–1933*. С. 6, 7.

українського селянства»¹⁹ і книга П. Половецького²⁰ цю тезу лише фактографічно посилювали.

З-поміж дослідників Голодомору в США на особливу увагу заслуговує спадщина відомого політичного діяча і талановитого публіциста, літературного критика та есеїста, доктора філософії В. Гришка. У США він був одним з перших творців ДОБРУСу, головним редактором газети «Український Прометей», Головою УРДП. Працюючи політичним коментатором на Радіо «Свобода», написав і передав в ефір більше тисячі коментарів на національно-політичні теми, чільне місце серед яких посідали Голодомори в Україні, організовані ленінсько-сталінським режимом. Вміщені в другому томі видання «Карби часу: публіцистика» публіцистичні статті представляють собою відбитки поточної історії часів, коли автор жив і брав активну участь в ідейному житті на Батьківщині і в українській західній діаспорі²¹. В його працях висловлені думки про події, що стосувалися українського загальнонаціонального життя. В числі перших його публікацій про голод в Україні 1932–1933 рр. стала брошура «Москва сльозам не вірить: трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933–1963)»²². Особливе місце в науковому доробку В. Гришка стала книга з промовистою назвою «Український «Холокост», 1933», що побачила світ у Нью-Йорк–Торонто в 1972 та 1978 рр.²³ Праця цінна і тим, що, крім аналітичного та фактографічного матеріалу, вона містить комплекс бібліографічних відомостей про українську трагедію 1932–1933 рр., які були відображені в книжкових і періодичних публікаціях. Через десять років В. Гришко публікує в Детройті брошуру «Замах на життя нації: зведений текст доповідей, проголошених на честь 50-річчя трагедії України 1933 р. в Рочестері, Нью-Йорк, і в домі «Київ» (Торонто, Канада) 12 червня і 3 липня 1983»²⁴.

В. Плющ у праці «Геноцид українського народу: штучний голод 1932–1933 років», що побачила світ у 1973 р., на конкретних джерелах і фактах обґрунтував, що він був спричинений політикою сталінського режиму. М. Сагайдак у статті «Етноцид українців в СРСР» підкреслив, що голод був засобом винищення українського народу. В. Мороз пояснив причини голоду 1932–1933 рр. політикою українізації, що дозволила знищити базу українського націоналізму. В. Кравченко, крім розкриття чинників Голодомору, чітко вказав причину його штучності, що полягала у його невизнанні Радянським Союзом. Р. Руденко в своїх розвідках зробила акцент на взаємозв'язку Голодомору і свідомого винищення активних українських селян та свідомої інтелігенції на початку 30-х рр. минулого століття. Важливим у її публікаціях було порушення теми про ігнорування західними країнами

¹⁹ Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства / Збірник статей за ред. Семенка Ю. Нью-Йорк, 1963.

²⁰ Половецький П. Геєнна Огненна та інші документальні праці до «Книги буття» українського народу. Нью Йорк : Наша батьківщина, 1976. 251 с.

²¹ Гришко В. *Карби часу: публіцистика. у 2-х т.* Т. 2. Київ : Смолоскип, 2009. 526 с.

²² Гришко В. І. *Москва сльозам не вірить: трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933–1963).* Нью-Йорк: Добрус, 1963. 67 с.

²³ Гришко В. *Український «Холокост», 1933.* Нью-Йорк–Торонто: Вид. Добрус-СУЖЕРО, 1978. 128 с.; Hryshko V. «Ukrains'kyi 'Holokast', 1933». New York: DOBRUS; Toronto: SUZHERO, 1978.

²⁴ Гришко В. І. *Замах на життя нації: зведений текст доповідей, проголошених на честь 50-річчя трагедії України 1933 р. в Рочестері, Нью-Йорк, і в домі «Київ» (Торонто, Канада) 12 червня і 3 липня 1983.* Детройт: Вид. Фонду ім. І. П. Багряного, 1983. 28 с.

правди про трагедію Голодомору в Україні через боязнь зруйнувати їх політичні та економічні відносини з Радянським Союзом.

На початку 1980-х рр. до цієї теми звернувся американо-канадський дослідник Голодомору й Голокосту М. Царинник²⁵, статті якого позначилися еволюцією поглядів від скептичної оцінки теорії голоду-геноциду до визнання політичної спрямованості голодового удару з Москви по Україні та Північному Кавказі, а також засудження «замовчування масштабів трагедії деякими журналістами (В. Дюранті) та урядовими колами західної демократії»²⁶.

Про страту голодом у формі спогадів про драматичні події 1930–1933 рр. у рідному с. Вергуни на Черкащині англійською мовою під псевдонімом М. Долот, щоб не наражати на небезпеку своїх рідних в Україні, видав книгу С. Старів. Над нею він працював майже все своє еміграційне життя і дуже хотів, щоб світ довідався про нечуваний злочин проти українського народу, який замовчувався тодішнім режимом. У ній докладно описано період примусової колективізації, боротьбу неозброєних селян за свої ділянки землі, яку було нещадно придушено, а самі села спустошені. В передмові С. Старів зазначив, що «у світовій історії траплялося багато голодоморів, але голод в Україні 1932–1933 років був політичним голодом... Це був голод народобивчий, що його Сталін зі своїми однодумцями використовував як спосіб підкорити собі українське селянство»²⁷.

Говорячи про канадського історика і політолога українського походження Р. Сербина, зазначимо, що опублікована в «Українському історичному» стаття присвячена висвітленню протесту робітників проти вивозу збіжжя за кордон під час першого голоду 1921–1923 рр.²⁸ Полемізуючи з професором В. Маркусом, який схилився до думки, що цей голод «був спричинений неврожаєм і соціально-політичними обставинами в УРСР», а також із О. Субтельним, котрий визнав посуху головним чинником голоду і більше того, наголосив, що «радянський уряд визнав голод 1921–1922 рр. і zorganizував масивну внутрішню і міжнародну допомогу голодуючим», дослідник зупиняється на тому, що головна причина голоду початку 1920-х рр. «була не посуха і неврожай, а конфіскація збіжжя і вивіз його закордон». На підтвердження своєї думки він навів дані про те, що протягом осені 1921 – весни 1923 р. в Україні померло від голоду, епідемій, холоду і спеки від 1,5 до 2 мільйонів людей. Тут же автор зазначив, що першого року голоду для потреб російських міст, війська і голодуючого Поволжя з України було вивезено 60 млн пудів збіжжя, якого б вистачило для 5-мільйонного місцевого населення на цілий рік. На другий рік голоду вивіз збільшився, бо, крім постачання Росії, з України стали експортувати збіжжя на Захід. Далі Р. Сербин зауважує, що ранньої весни 1921 р. голод охопив східну та південну частини України, оскільки попередні «продрозверстки» в селян забрали все. На його думку, «ситуація ставала критичною на Півдні через те, що селяни навіть не зібрали

²⁵ Carynnyk M. Sullivan on politics of collectivization and famine. *The Ukrainian Weekly*. Oct. 30, 1983. Vol. LI. № 44; November 6. 1983; Vol. LI. № 45.

²⁶ Гудзь В. *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. С. 17.

²⁷ *Страта голодом* / Пер. з англ. С. Старів; за ред. Р. Доценка. Київ: Українознавство, 1997. 250 с.; Dolot M. *Execution by Hunger: The Hidden Holocaust*. New York: W. W. Norton & Company, 1985. 231 p.

²⁸ Сербин Р. Протест робітників проти вивозу збіжжя за кордон під час першого голоду в Україні, 1921–1923. *Український історик*. 1989. № 4 (104). С. 69–74.

посіяного зерна. В кореспонденції наведено факт про неймовірний шантаж життям мільйонів радянських громадян, коли Захід надавав безплатну допомогу радянським голодуючим, а більшовики йому продавали українське збіжжя. В грудні 1922 р. через Одесу і Новоросійськ експортували 3 млн пудів хліба тоді, коли в Україні продовжувався масовий голод²⁹.

Варто наголосити і на тому, що, розвиваючи розроблену наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. концепцію Р. Лемкіна, ключовим в якій було застосування терміну «геноцид» до масового знищення українців у 1932–1933 рр., та спираючись на положення звіту директора Комісії по голоду в Україні Дж. Мейса перед Конгресом США в 1988 р., Р. Сербин взяв активну участь у дискусії щодо назви голоду й доклав значних зусиль для обґрунтування та утвердження в науковому обігу стосовно подій 1932–1933 рр. в Україні поняття Голодомор³⁰. На наукових конференціях в нинішньому році ми переконалися в тому, що професор підняв питання про масштаби голоду в Україні у 1921–1922 рр. і на конкретних фактах ствердив тезу, що за кількістю жертв він переважав втрати 1932–1933 рр. В інших статтях як в опублікованих у інтернеті, так і в часописах України «Архіви України», «Сучасність», «Критика»³¹ Р. Сербин виступив послідовним критиком фальсифікаторів історії Голодомору 1932–1933 рр. Вчений «не лише спростував аргументи і фальсифікаторів історії голоду в Україні, а й виявив їх некомпетентність, сумнівну джерельну базу та ідейно-політичну заангажованість, дав наукову і ціннісну оцінку цинічним заперечувачам Голодомору»³². На підтвердження своїх аргументів дослідник видав багате на фактичний матеріал науково-документальне видання «Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді»³³.

Нарешті, зупинимося на постаті Джеймса Ернеста Мейса. Будучи корінним американцем, він став невтомним дослідником Голодомору 1932–1933 рр., із 1981 р. поєднав себе з українським народом і його найдраматичнішим періодом історії. В Інституті україністики при Гарвардському університеті (Кембридж, Массачусетс) як докторант (1981–1984) працював разом із Р. Конквестом над проєктом із вивчення українського Голодомору. Упродовж 1984–1986 рр. поєднував посади професора Гарвардської літньої школи, директора пілотного проєкту «Усна історія українського Голодомору» і наукового співробітника Інституту україністики при Гарвардському університеті. Проводив незалежні дослідження та керував щотижневим семінаром Інституту. В 1986–1990 рр. Дж. Мейс працював виконавчим директором Комісії США з питань Голодомору в Україні в складі конгресменів, сенаторів, призначених Президентом чиновників і представників громадськості³⁴. Протягом 15 років з

²⁹ Там само. С. 69, 71.

³⁰ Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України*. 2008. № 3–4. С. 53–62.

³¹ Сербин Р. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи. *Критика: часопис*. 2012. Черв. Рік XVI. Ч. 6 (176). С. 176; Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Сучасність*. 2006. № 11–12. С. 61–66.

³² Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 19, 22.

³³ *Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді* / Матеріали упоряд. і зред. Р. Сербин. Торонто–Київ, 1992. 704 с.

³⁴ *Меморіальна бібліотека Джеймса Мейса в НаУКМА: путівник* / Уклад.: О. Л. Жолудь, О. В. Олофінська, Т. М. Сидорчук, Г. В. Хроболова, Н. Г. Павлів; відп. за випуск Т. В. Чорна;

невеликими перервами (1990–2004) займався дослідженнями та підготовкою доповідей зведеної Комісії уряду США, розробляв програми з вивчення україністики. Переїхавши у 1993 р. в Україну, певний час працював в Інституті етнополітики НАН України та професором політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», поєднуючи викладання етнополітики, політики США та Канади й політики Центральної та Східної Європи з роботою консультанта і колумніста газети «День» (вів одноосібно рубрику про Голодомор) та професора Міжнародного християнського університету в Києві. На громадських засадах працював секретарем-скарбником в Американській асоціації україністики (1991–1993), членом Розширеної ради (1993–1995); у Міжнародному інституті Голокосту та Геноциду в Єрусалимі, членом ради; заступником редактора часопису «Політична думка»; членом редакційних рад «Журналу україністики»; журналу «Сучасність» тощо.

За оцінкою С. Кульчицького, Дж. Мейс першим з науковців заявив, що сталінський терор в Україні спрямовувався не проти людей певної національності або певного роду занять, а проти громадян Української держави, яка виникла під час розпаду Російської імперії і пережила свою загибель, відродившись у вигляді радянської держави. Зауважимо, що цю тезу вчений сформулював задовго до того, як став виконавчим директором комісії Конгресу США з українського голоду. На міжнародній конференції з Голокосту в Тель-Авіві у 1982 р. тодішній 30-річний учений визначив мету цього різновиду сталінського терору короткою формулою: знищити український народ як політичний чинник і як соціальний організм. Ця сама формула про нищення голодом української спільноти як національної, а не етнічної міститься і в доповіді Дж. Мейса на першій науковій конференції з голоду 1932–1933 рр. в Україні, що відбулася в Монреалі 1983 р.³⁵ Зібрані ним впродовж 1983–1984 рр. за спеціальною методикою *oral history* джерела опубліковані в 4-томному виданні матеріалів Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932–1933 рр. були і є доказом геноциду українського народу.

Джеймс Мейс був не лише плідним дослідником Голодомору в Україні, а й невтомним борцем і амбасадором України в Сполучених Штатах Америки і в усьому світі. Завдяки його дослідженням світ дізнався про Голодомор в Україні. Зокрема, в 1982 р. на міжнародній конференції про Голокост і Геноцид він заявив: «Щоб централізувати повну владу в руках Сталіна, потрібно було вигубити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, українську історію у розумінні народу, знищити Україну як таку. Калькуляція дуже проста і вкрай примітивна: нема народу, отже нема окремої країни, а в результаті — нема проблем». Упродовж п'яти років (1986–1990) будучи виконавчим директором комісії дослідників (юристів та істориків) при Конгресі Сполучених Штатів і Комісії США з питань Українського Голодомору, Дж. Мейс зумів об'єднати навколо себе цілу армію «українських американців, які робили розшифровки понад 200 свідчень

НаУКМА, Наукова бібліотека. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2019. С. 19.

³⁵ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Другий випуск* / Упор. Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; відп. ред. С. В. Кульчицький. Одеса, 2007. С. 22–23.

мовою оригіналу». Ці матеріали склали тритомний звіт. Оригінальні касети були здані на зберігання до Національного архіву США та Бібліотеки українського парламенту»³⁶. Підкреслимо, що його зусиллями у США вийшло 4 томи документів комісії Дж. Мейса, які також перевидані в Україні під назвою «Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV-х томах» в 2008 р.³⁷.

Працюючи в Україні, центр своєї уваги Дж. Мейс перемістив з минулого в теперішнє, від дослідження геноциду до подолання його наслідків у суспільстві, яке виявилось глибоко деформованим і обезкриленим його власним минулим³⁸. Відтак з'явилася серія ґрунтовних праць вченого, в їх числі: «Ваші мертві вибрали мене»³⁹, «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні 1918–1933 рр.»⁴⁰, «Підризна література. Свічка у вікні»⁴¹, «Україна: матеріалізація привидів»⁴².

Тому вважаю за необхідне звернутися до органів державної влади з пропозицією здійснити заходи в рамках підготовки до відзначення 90-х роковин Голодомору-геноциду щодо спорудження пам'ятників «Людя правди»: у м. Харкові – журналісту Гарету Джонсу та інженеру Александру Вінербергеру, Малькольму Маггериджу; в Києві – кардиналу Ініцеру, визначному досліднику Голодомору 1932–1933 рр. в Україні Джеймсу Ернесту Мейсу, жертвам Голодомору-геноциду на Кубані.

Отож, тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні знайшла відображення у працях представників української діаспори в США. Рефлексія ними великого голоду головним чином знайшла свою реалізацію в двох основних проблемних напрямках: по-перше, у розкритті мотивів, причин, демографічних наслідків Голодомору та виявленні його антиукраїнської спрямованості; по-друге, в акцентуванні уваги на аргументації й обґрунтуванні концепції Голодомору як акту геноциду українського народу.

³⁶ Пам'яті Джеймса Мейса організовано виставку документів з його колекції в НаУКМА. URL : <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/630-pamyati-dzhemsa-mesa-organizovano-vistavku-dokumentiv-z-ogo-kolektsiji-v-naukma> (дата звернення 25.06.2022).

³⁷ *Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV-х т. Т. 1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* / Викон. дир. Комісії Дж. Мейс; наук. ред. Кульчицький С. В.; Інститут історії України НАН України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с.

³⁸ *Меморіальна бібліотека Джеймса Мейса в НаУКМА: путівник*. С. 23

³⁹ Мейс Дж. «Ваші мертві вибрали мене» / За заг. ред. А. Івшиної. Київ: ЗАТ «Українська прес-група», 2008. 672 с.

⁴⁰ Мейс Дж. *Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні 1918–1933 рр.* Київ: Вид-во «Комора», 2018. 496 с.

⁴¹ Мейс Дж. *Підризна література. Свічка у вікні*. Київ: Українська прес-група, 2013. 112 с.

⁴² Мейс Дж. *Україна: матеріалізація привидів*. Київ: Кліо, 2016. 688 с.

УДК: 94:37.018.32-053.2"1932/1933"

Інна Шугальова,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

«ДИТЯЧИЙ КОНЦТАБІР»: МИРГОРОДСЬКИЙ СИРОТИНЕЦЬ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ

У статті висвітлено історію створення та функціонування в роки Голодомору-геноциду сиротинця у м. Миргороді. Його створили у хаті колишнього священика. В роки Голодомору до притулку примусово звозили дітей селян, яких розкуркулили. Подвір'я було оточено колючим дротом, а діти виявилися ізольованими від зовнішнього світу. За 1932–1933 рр. у цьому «дитячому концтаборі» загинуло понад 400 дітей.

Ключові слова: Голодомор, діти, селяни, смертність, Миргород.

The article covers the history of creation and functioning during the Holodomor-genocide of the orphanage in Myrhorod. It was created in the house of a former priest. During the Holodomor, children of peasants who were dekulakized were forcibly taken to the shelter. The yard was surrounded by barbed wire, and the children were isolated from the outside world. Between 1932 and 1933, more than 400 children died in this "children's concentration camp."

Key words: Holodomor, children, peasants, mortality, Myrhorod.

Діти стали найчисленнішими жертвами Голодомору. Вони ставали свідками розкуркулення, репресій та депортацій батьків і близьких, на їх очах помирали найрідніші люди, вони відчували нестерпні муки голоду. Комуністичний тоталітарний режим, знаючи про страждання та поневірення українських дітей, організовував для них нові випробування, створюючи сиротинці, які у народі називали «катівнями» або «дитячими концтаборами». Історію одного з таких закладів ми висвітлимо у нашій статті.

Діяльність сиротинців у роки Голодомору аналізують науковці І. Діптан¹, Н. Гогохія², А. Зінченко³, С. Маркова та І. Шугальова⁴, Р. Молдавський⁵. Світло на історію діяльності Миргородського сиротинця пролив місцевий мешканець

¹ Діптан І. Проблеми дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). *Проблеми історії України*. 1992. Вип. 2. С. 52–60.

² Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» радянської України у 1930-х роках. *Україна модерна*. URL: // <http://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s> (дата звернення 23.12.2017).

³ Маркова С., Шугальова І. Коли той світанок настане? *Проекти «світлого майбутнього» і «цясливого дитинства» від комуністичних творців Голодомору : монографія*. Хмельницький : ФОП Цюрюпа, 2021. 156 с.

⁴ Зінченко А. *Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття* : автореф. дис... канд. іст. наук; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2002. 17 с.

⁵ Шугальова І., Молдавський Р. *Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932–1933*. Запоріжжя 2019. 254 с.

Олександр Джунь, який згодом організував на місці загибелі безневинних дітей музей-меморіал⁶.

У Миргороді на Полтавщині на місці старої козацької фортеці (нині – територія міського Музею-пам'яті Голодомору) у роки Голодомору діяв концтабір дитячої смерті. Приміщення, де було влаштовано концтабір, розташовувалося по вул. Єрківській, 31. Будинок спорудив у 1917 р. місцевий священик Павло Григорович Дасусдородський. Йому допомагали парафіяни. За невідомих нам обставин Павло Григорович наклав на себе руки. Будинком став опікуватися його наступник Леонтій Миронович Кузьменко. В 1928 р. священик виступив проти зняття дзвонів з храму. Його разом з родиною влада виштовхала на вулицю, а будинок – реквізували.

В 1930 р. у цьому приміщенні священники хотіли відкрити хату-читальню, але влада вигнала їх звідти. Тоді ж в будинку заснували дитячий притулок. Директором став Йосип Никифорович Степанько. Притулок забезпечили ліжками та білизною, частково медикаментами, працювала фітотерапевт. В 1932 р. сюди почали звозити дітей розстріляних куркулів. Ставилися до них як до злочинців, бо їхні батьки – «вороги народу». Миргородська рада своєю постановою вирішила узаконити притулок для голодуючих дітей району. У 1932 р. територію обнесли колючим дротом і організували «притулок», де в роки Голодомору загине понад 400 дітей. Мешканці міста називали це подвір'я «концтабором для дітей».

За споминами очевидців та даними краєзнавців, сиріт ловили радянські активісти або дітей приводили батьки – сподівалися там врятувати від смерті, бо в притулку давали хоч щось із їжі. Від голоду всі були кволі. Малих складали на вози і вранці доставляли в табір (10 – 15 осіб щодня). На цих же возах вивозили трупи померлих протягом доби. Одночасно в притулку було близько 100 дітей – віком від 2 до 17 років⁷.

Голод та хвороби шансів на життя не давали. Ольга Василівна Бачинська, вихователька Миргородського дитячого будинку, згадувала: «Щоранку, прокидаючись, я бачила поруч мертвих дітей. З деякими з них ще вчора грались. На наших очах їх загортали в простирадла і відносили в погріб. Що з ними робили далі, ми в той час не задумувалися. Вмираюче село малюкам допомогти не могло»⁸. Аналогічні свідчення дала мешканка Миргороду Надія Лебідь, яка потрапила до інтернату по вул. Єрківській 31, 10-річною дівчиною. Жінка розповідала, що підкинуті немовлята часто не

⁶ Музей трагедії Голодомору 1932–1933 років на Миргородщині. URL: <http://golodomor.pl.ua/> (дата звернення 22.12.2017)

⁷ Бабенко І., Скриль Д. «Від голоду кишечки у дитвори були тонкі, як плівочка. Від кропиви, калачиків і трави розривало нутроші». *Країна*. 2017, 21 листопада. URL: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_vid-golodu-kishechki-u-ditvori-buli-tonki-yak-plivochka-vid-kropivi-kalachikiv-i-travi-rozrivalo-nutroschi/805024 (дата звернення 22.12.2017).

⁸ Петренко С. Голод 1932–1933 рр. на Полтавщині очима сучасників. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 493 : Держава та армія. С. 301–306. Електронний науковий архів науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка». URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/9404> (дата звернення 25.01.2018).

доживали до ранку: «...А тоді отих діток кидали на купи, а потім – на машину, як дрова, поскидають і вивезуть десь у яму»⁹.

Миргородчанка Н. Лебідь згадувала, що дитячі тіла щоранку кидали у вигрібну яму та козацькі порохові погребі (біля яких розташовувався інтернат). Коли старий колодязь заповнився трупами вщерть, їх почали штабелювати на березі річки¹⁰. Її слова фактично підтвердила Тетяна Кийко. Після того, як померла від дизентерії молодша сестричка, Тетяна Кийко звернула увагу, що усіх померлих дітей ховали у братських могилах, які викопували там же у дворі. Клали їх штабелями і, прикривши соломною, засипали землею. Могили зрівнювали так, що ніякого сліду не залишалося. Про тих дітей взагалі ніхто нічого не розповідав¹¹.

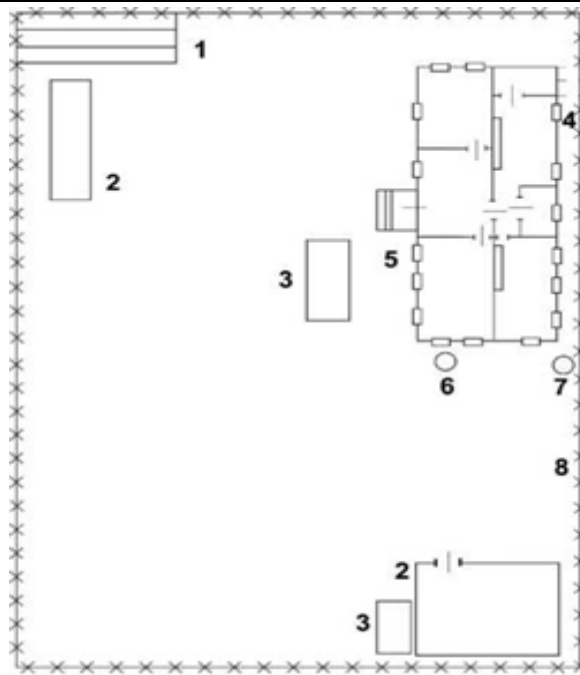
У Миргороді місцеві мешканці підтримували дитячий притулок. У жовтні 1932 р. комірник Василь Адамович приховав половину відходів після здачі зернових та передав їх до притулку. Населення навколишніх сіл Личанки, Приліпки, Стадні та найближчих хуторів, члени колгоспів «Країна Рад» та «ім. Будьонного» сховали зернові відходи, що залишилися після хлібоздачі, до притулку. Всі відходи перемололи вночі на жорнах, які залишилися після колективізації. Так було в сім'ях Ксьонзів, Омельченків, Щербанів, Сидоренків та інших. З настанням холодів населення допомогло сиротам теплим одягом і харчами незважаючи на те, що самі вже голодували. Посильну допомогу в утриманні притулку внесла сім'я козака Петра Івановича Джуни і його дружини Пріськи Савівни з синами Олексієм і Прокопом. Вони завозили з лісу дрова, а ввечері готували запарку для випікання хліба. Їм допомагали службовець фінансової канцелярії Миргорода Василь Митрофанович Рибалко із сином Яковом: перевозили дрова своїми кінями й саньми (це був єдиний на кутку господар, у якого ще не відібрали коней). Згодом приєдналися й інші сусіди, які ще були спроможні тримати сокири. Головний бухгалтер курорту «Миргород» Павло Захарович Шинкаренко і його дружина Марія Сергіївна у своїй печі щовечора випікали хліб для притулку. Знесилених дітей вони постійно брали додому для лікування (власних у них не було). І це незважаючи на те, що брата Марії Сергіївни Петра Сергійовича Доценка з 5 малими дітьми 1930 р. вислали з рідної хати на Донбас. В його хату поселили сім'ю активіста Івана Малярєнка. Знесилених дітей брали під свою опіку родини Коваленків, Батієнків, Омельченків. Також активно допомагали дітям учительські родини: Перебийноси, Базилевські та багато інших. Василь Адамович Рентель (1925 р.н.) розповів, що з дитинства працював у колгоспі «Країна Рад», першим головою правління якого був «двадцятип'ятитисячник» А. Милович. Комірником був Володимир Петрович Бовкун¹². Майже всі учасники, які рятували голодуючих дітей, в 1937–1939 рр. були репресовані. А місце поховання протягом тридцяти років перетворювалося на звалище сміття.

⁹ У часи Голодомору 1932–1933 років на Полтавщині діяв «концтабір для дітей». 05366 Сайт города Кременчуга. URL: <https://www.05366.com.ua/news/1454574> (дата звернення 22.12.2017).

¹⁰ Там само.

¹¹ Джуно О. Чорні роки Миргородщини. Миргород : «Миргород», 2014. С. 22.

¹² Джуно О. Чорні роки Миргородщини. С. 27–28.

План поховань загинувших в роки Голодомору дітей
в дитячому притулку м. Миргород, вул. Єрківській, 31

1. Масові поховання (осінь 1932 р. – рання весна 1933 р.).
2. Штабелювання мертвих дітей (крутий схил до ріки Хорол, сарай – зима 1933 р.).
3. Масові поховання в козацьких порохових погребках (літо 1933 р.).
- 4–5. Вхід в приміщення притулку і вихід в двір.
- 6–7. Вигрібна яма, колодязь (можливі поховання).
8. Ворота (виготовлені разом з огорожею з колючого дроту). Одинокі поховання на території всього подвір'я табору.

Джерело: Джунь О. Чорні роки Миргородщини. Миргород : «Миргород», 2014. С. 26.

Нині на місці колишнього Личанського «дитячого концтабору» створено Миргородський музей-пам'яті Голодомору, який організував та очолив Олександр Джунь. Він згадує, що дізнатися про притулок, який тут працював в роки Голодомору допоміг випадок: «Уперше я довідався про голодний мор 1932–1933 років від свого батька. Сталось так, що дирекція 4-ї школи, 3-й клас якої я відвідував 1956 року (чотири перші класи я закінчив у будинку на вулиці Єрківській, 31), вирішила зробити з нас «ворошилівських стрільців», а для цього силами старшокласників викопали тир для стрільби з малокаліберної гвинтівки. Ще під час копання на крутому схилі ріки Хорол знаходили поодинокі маленькі кістки і черепи, які на місці і закопували. 1956 року, граючи у поширену для післявоєнної дитвори – «війну» на території, як виявилось пізніше, «табору для дітей куркулів», на вулиці Єрківській 31, від нашої біготні обвалилась частина стіни тиру. Те, що ми побачили, приголомшило: на глибині до 60 см лежали численні маленькі кісточки і черепи. Ми злякались і порозбігались по домівках. Батько, прийшовши з роботи, поцікавився, чому не вчу уроки? Тут вже я дав волю сльозам і розповів, що бачив. Пізнього вечора ми з батьком взяли лопати і пішли на місце поховання. Хоча ніч видалась темною, але те, що побачив батько

приголомшило і його, того, який пережив 4 війни і 3 голодомори, бачив тисячі смертей і каліцтв. Плачучи від страху, я копав прямок, а батько вибирав на ряднину рештки дітей. Перепоховали ми рештки дітей на пагорбі, поруч із гранітним знаком, який встановили 1993 р. за ініціативи колишніх в'язнів-дітей «куркулів»: Кійко Тетяни Іванівни, 1925 р.н., Батієнко Віри Володимирівни, 1926 р.н. та вчительки Марченко Ольги Василівни, 1942 р.н. Повертаючись до домівки після перезахоронення, тато розповідав про притулок, але в моїй пам'яті залишилась фраза: «Можливо, я їх бачив живими», він мав на увазі дітей табору-смерті. Прийшовши вдосвіта до школи, я не знайшов жодної кісточки на поверхні. Це вже 1969 року батько розповів, як вони з братом Олексієм і побратимами Рибалкою Яковом Васильовичем і Ксьонзом Дмитром Антоновичем возили дрова восени 1932 та взимку 1933 років до притулку. Хлопці цікавились, куди поділись кісточки, але я промовчав, тому що пообіцяв батькові не розголошувати нашу таємницю ні рідним, ні чужим. Але пройшло багато років, і я зрозумів, що правду, яку я знав, потрібно донести до людей. І на місці колишнього притулку був створений музей¹³.

Олександр Джунь уточнював: «Мертвих дітей спочатку ховали у велетенські козацькі порохові погребі (притулок стояв на місці козацької залози). Потім штабелями складали на березі Хоролу. За зиму трупи перетворювалися на мумії. Весною з'явилися мухи і запах. Тому однієї ночі енкаведисти ці тіла перевезли до ями на церковному кладовищі. Пізніше почали скидати трупи до піщаного кар'єру біля єврейського кладовища – там яма була набагато глибшою. Засипали вапном, щоб не було епідемій. Мій батько возив до притулку дрова. Перед смертю заповів мені зберегти пам'ять про жертв цього концтабору»¹⁴.

Фото 1. Дитячий будинок м. Миргород на вул. Єрківській, 31 (колишній «табір – притулок»).

Джерело: Джунь О. Чорні роки Миргородщини. Миргород : «Миргород», 2014. С. 82.

¹³ Музей трагедії Голодомору 1932–1933 років на Миргородщині. URL: <http://golodomor.pl.ua/> (дата звернення 22.12.2017).

¹⁴ Бабенко І., Скриль Д. «Від голоду кишечки у дівчата були тонкі, як півочка. Від кропивки, калачиків і трави розривало нутроші». *Країна*. 2017, 21 листопада. URL: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_vid-golodu-kishechki-u-ditvori-buli-tonki-yak-plivochka-vid-kropivi-kalachikov-i-travi-rozrivalo-nutroschi/805024 (дата звернення 22.12.2017).

Трагічна доля дітей Миргородського притулку вшанована шляхом влаштування небайдужими громадянами цвинтаря та організації музею пам'яті Голодомору, ініціатором та керівником якого є О. Джунь. Тут не обійшлося без негараздів. Тодішня влада намагалася назавжди викреслити пам'ять про дитбудинок: в 1934 р. – спалили архіви, розрівняли територію і створили інтернат для глухонімих. Тих, хто вижив під час Голодомору, розвезли по дитбудинках. Потім тут були чотирикласна школа і бібліотека. У шістдесяті роки на подвір'ї середньої школи №4 копали тир для стрільби й натрапили на одне з поховань. За ініціативи заступника директора школи №4 Валентини Олександрівни Сердової, школярі прибрали смітник, розчистили місце поховання жертв Голодомору. Оля і Сергій Горюнови впорядкували прилеглу до поховання частину кладовища. Небайдужі люди: Лідія Семенівна (Сидоренко) Хоролець, Анатолій Федорович Колодний, Марія Марківна Демченко облаштували місце меморіалу. Вони посадили дерева та кущі, зробили огорожу, встановили надмогильну металеву піраміду і зробили біля неї імпровізований насип. З 1992 р. здійснюють меморіальні панахиди. У 2009 р. у будинку, де знаходився Личанський притулок (будинок 31 по вулиці Єрківській), було відкрито Музей пам'яті жертв Голодомору. Сучасні чиновники гальмують видачу дозволу на перепоховання частини дітей, яких ховали на березі р. Хорол, де нині – два порослі травою і кущами колишні порохові погребі. У 1932–1933 рр. туди складали трупи дітей. Влада пояснює заборону ексгумації небезпекою поширення епідемій та хвороб, на які страждали загиблі.

Фото 2. Пам'ятний знак у «Сквері Скорботи» в м. Миргороді на вул. Єрківській, 31.

Джерело: Джунь О. Чорні роки Миргородщини. Миргород : «Миргород», 2014.С. 82.

Мешканці Миргорода немов віддзеркалюють на мікрорівні складнощі комеморіальної політики. Не всі підтримали ідею створення музею та організацію цвинтаря. 37-річна мешканка міста Інна Посева в інтерв'ю розповіла щодо планів частини представників громади: «На цьому місці хочемо зробити дитячий майданчик, – показує на територію колишнього сиротинця. – Не дають. Кажуть, ніби десь тут, у землі, – людські кістки. Хоча я чула, що малих ховали тільки під ялинкою – де каменяка. Нам пропонували

площадку за кладовищем, але хочемо саме тут. Для нас це не сильно пам'ятник Голодомору, бо дітьми тут весь час гуляли. Страшно одне: кажуть, священник, який доглядав цих діток, не видержав і повісився»¹⁵. На сьогоднішній день, територія поруч із музеєм перетворена у «Сквер скорботи», де і розташовуються всі меморіальні пам'ятки.

¹⁵ Бабенко І., Скриль Д. «Від голоду кишечки у дітвори були тонкі, як плівочка. Від кропиви, калачиків і трави розривало нутроші». *Країна*. 2017, 21 листопада.
URL: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_vid-golodu-kishechki-u-ditvori-buli-tonki-yak-plivochka-vid-kropivi-kalachikiv-i-travi-rozrivalo-nutroschi/805024 (дата звернення 22.12.2017).

УДК:(477.53)“1921/1923”

Barbara Januszkiewicz,
doktor nauk humanistycznych,
Narodowy Uniwersytet imienia Iwana Ogijenki
w Kamieńcu Podolskim, Uniwersytet Rzeszowski

GLÓD W LATACH 1921–1923 I ETNODEMOGRAFICZNE ZMIANY W MIEŚCIE I REJONIE KAMIENIEC PODOLSKI.

У статті розглядаються причини голоду в 1921–1923 рр. серед яких варто зазначити: наслідки Першої світової війни та громадянської війни, політику більшовицького уряду з соціалістичною системою управління земельними ресурсами, нав'язану колективізацію у сфері сільського господарства, обов'язкове забезпечення харчуванням, продуктами РСФСР. В таких же важких життєвих обставинах опинились поляки Кам'янецьчини, які тут проживали від поколінь. Партійний уряд оголосив їм окрему, індивідуальну війну результатом якої визнання приналежності до польського походження несло хитке, непевне майбутнє. У статті вміщені факти, як радянська влада маніпулювала статистичними даними з метою отримання бажаної демографічної ситуації.

Ключові слова: голод, колективізація, демографічні зміни, поляки, політика сільського господарства та земельних ресурсів

The article describes the causes of the famine in 1921–1923, which include: the effects of World War I and the civil war; the policy of the Bolshevik authorities of socialist land management imposing collectivization of agriculture; and the compulsory food deliveries to the RSFSR. In this difficult existential situation in the Kamenets district there were also Poles who had lived there for generations. It was to them that the new party apparatus declared individual war, as a result of which a declaration of Polishness was associated with an uncertain future. The article shows how the Soviet authorities manipulated statistical data in order to achieve the desired demographic information.

Key words: famine, collectivization, demographic change, Poles, agricultural and food policy

W przeciągu 26 lat XX wieku narody zamieszkujące terytorium radzieckiej Ukrainy przeżyły trzy klęski głodu w latach: 1921–1923, 1932–1933 i 1946–1947. Wszystkie z wymienionych głodów były efektem bezwzględnej polityki bolszewików, dotyczącej centralnego gospodarowania produkcją rolną i kolektywizacji rolnictwa.

Do głównych przyczyn głodu w latach 1921–23 należy zaliczyć skutki I światowej wojny i trzyletniej wojny domowej (lata 1917–1921). Działania wojenne spowodowały wielkie straty nie tylko wśród ludności cywilnej, ale też wśród zasobów materialnych, w tym produkcji rolno-spożywczej. W okresie wojny domowej sytuacja w miastach ulegała stałemu pogorszeniu. Spowodowało to masowy exodus ludności miejskiej na tereny wiejskie, które dysponowały jeszcze żywnością. Według wielu źródeł ludzie zaczęli w 1918 r. umierać z wycieńczenia i niedożywienia. Dotyczyło to ludzi starszych oraz mieszkańców większych miast. Wprowadzony komunizm wojenny, który zlikwidował wolny rynek, doprowadził do totalnej katastrofy. W końcowej fazie tego okresu (koniec 1920 r.) nastąpił powrót

do naturalnej gospodarki wymiennej. Spadek produkcji rolnej wpłynął na poziom życia na wsi. Najgorzej jednak było w miastach, gdzie zlikwidowano normalne mechanizmy rynkowe. Władza bolszewicka, prowadząca politykę interwencjonizmu i kontrybucji, doprowadziła do nieuniknionego krachu gospodarczego. W wielu regionach sytuacja stawała się coraz bardziej krytyczna¹. Na skutek bolszewickiej polityki gospodarczej, czyli tzw. komunizmu wojennego, nastąpiła całkowita dezorganizacja gospodarki, która doprowadziła do tego, że produkcja przemysłu ciężkiego w 1921 roku wynosiła 12% stanu przedwojennego, zaś wydobywanie węgla spadło z 28,7 mln ton w 1916 roku do 4,1 mln ton w 1920 roku². Kraj znajdował się w gospodarczym upadku.

Do kolejnych powodów wystąpienia klęski głodu w latach 20. XX w. należy zaliczyć bardzo dotkliwą suszę, jaka w 1921 r. wystąpiła na południu i wschodzie Ukrainy, w regionach Wołgi i północnego Kaukazu, obszary te dotknęły nieurodzaje. Ukraińska wieś została zmuszona do dostarczania kontyngentów żywności głodującym guberniom RSFSR (Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka), gdy sama przeżywała głód. W obawie przed niewykonaniem ustalonego przez centrum moskiewskie planu skupu zboża, plenum KC KP(b)U (Komitet Centralny Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy) postanowiło (27 lutego 1921 r.) ogłosić projekt odnośnie Ukrainy. 22 marca 1921 r. Biuro Polityczne KC KP(b)U przyjęło rezolucję w sprawie podatku od żywności, aby pozostał taki jaki był. W związku z tym niezmienione podatki w Ukrainie obowiązywały w trakcie kolejnych żniw, co znacznie skomplikowało sytuację ukraińskich chłopów, zwłaszcza głodującej prowincji. Należy zaznaczyć, że jesienią 1921 r., ofiary suszy w rosyjskich guberniach zostały zwolnione z podatku żywnościowego i otrzymywały pomoc ziarnową, żywnościową i paszową. O tym, że w Ukrainie głoduje ludność pięciu guberni, milczano. Im nie tylko nie udzielono pomocy, ale i zmuszono do wykonywania planu dostarczania żywności. W Biurze Politycznym KC PZPR (b) 4 sierpnia 1921 r. postanowiono, że komitety w guberniach rozgraniczają wezwanie do walki z głodem w Rosji od walki z nieurodzajem na Ukrainie, gdzie pomoc może być udzielona przez ich powiat lub fundusze z guberni. Ta decyzja partii bolszewickiej, podyktowana wyłącznie aspektami politycznymi, była najbardziej szkodliwa dla głodujących ukraińskich chłopów.

Na początku maja 1921 r. sekretarz KC RKP (b) Wiaczesław Mołotowa w telegramie zobowiązywał Ukraiński Komitet Centralny i Narodowy Komisariat ds. Wyżywienia do wysłania do Ludowego Komisariatu Produkcji RSFSR w maju co najmniej 40 transportów wojskowych, głównie z chlebem. Zgodnie z tym nakazem, 10 maja Biuro Polityczne KC KP(b)U podjęło uchwałę o zobowiązaniu Odessy do wysyłania żywności w liczbie 30 wagonów dziennie. Latem 1921 roku odbyła się dyskusja o spodziewanych przyszłych żniwach w Ukrainie. Centralne Biuro Statystyczne RSFSR według swoich metod obliczeniowych ustaliło, że Ukraina będzie miała zbiory na poziomie 633 mln pudów³. Dane Głównego Biura Statystycznego ZSRR wskazały zbiory na 276,6 mln pudów, a więc 356,4 pudów mniej niż zakładano. 3 września 1921 roku na zebraniu Komisariat Ludowy ds.

¹ Eberhardt P. Klęski głodu na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku na podstawie literatury ukraińskiej. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. T. 40. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper, 2005. S. 270.

² Serczyk W. *Historia Ukrainy*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2001. S. 289.

³ Pud – dawna rosyjska jednostka wagowa, 1 pud = 16,38 kg = 40 funtów.

RSFSR przyjął kolejną rezolucję skazującą na śmierć głodową ukraińskich chłopów. W tej uchwale stwierdzono, że „Ukraina jest zobowiązana dać Rosji co najmniej 30 milionów pudów (zbiorów), nawet ze szkodą dla siebie”⁴.

Kłeskę głodu potęgowała również wprowadzana w życie kolektywizacja rolnictwa. Głównym aktem prawnym, wymuszającym przejście z rolnictwa indywidualnego w spółdzielnie rolnicze, był dekret Ogólnoukraińskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego „O socjalistycznym gospodarowaniu ziemią i środkach przejścia na rolnictwo socjalistyczne” z 26 maja 1919 r. oraz późniejsze uchwały Wszechzwiązkowej Partii Komunistycznej (bolszewików)⁵. Na początku lat 20. XX w. odbył się nowy socjalistyczny podział na warstwy społeczne wsi. W przededniu rewolucji wieś dzieliła się na biedaków i gospodarzy. Nowy system wprowadzał podział mieszkańców wsi na kulaków i biedaków, których nazywano bezkonnymi lub wieśniakami bez inwentarza. Podział ten nie wynikał ze względów ekonomicznych, ale politycznych. Kulacy byli osobami zamożnymi, posiadali własne pola, inwentarz i sprzęt potrzebny do obrabiania ziemi. Cieszyli się autorytetem wśród mieszkańców wsi. Bolszewicy zdawali sobie dobrze sprawę, że bez poparcia ludności wiejskiej nie będą mogli budować socjalizmu. Nowy system miał być budowany w oparciu o klasę średnią i biedną, kulacy jako klasa mieli być zlikwidowani. Już na początku lat 20. XX w. zaczęto wprowadzać wspólne formy gospodarowania ziemią. I jak w samym okręgu kamienieckim w 1921 r. istniała tylko jedna spółdzielnia rolnicza (artel), tak już w 1923 r. było ich 43 i 4 gminy (komuny) rolne⁶.

„Likwidacja kulactwa jako klasy”, oznaczała biologiczną zagładę najważniejszej dla państwa, z punktu widzenia ekonomii, produkcyjnej grupy społecznej. Bezpośrednim celem kolektywizacji było złamanie oporu ludności wiejskiej przeciwko kołchozom, a w dalszej perspektywie zniszczenie dążeń narodowych i niepodległościowych Ukrainy⁷.

W czasie pierwszej fali kłeski głodu XX w., w Ukrainie żywność chłopom odbierano przemocą, stosowano masowe represje, dokonywano rabunków artykułów gospodarstwa domowego. Okrutne działania władz powodowały niezadowolenie, a nawet uzbrojony opór chłopów. Planowana, masowa grabież żywności i represje trwały do 1924 roku⁸.

⁴ Брицький П. П. Голодомор в Україні у XX столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область*. Хмельницький: Український інститут національної пам'яті, Хмельницька обласна державна адміністрація, 2008, С. 22–24. W internecie: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1090/42.pdf>

⁵ Zob. Слободянюк П. Я. Голодомори в Україні як засіб винищення Українства. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область*. Хмельницький: Український інститут національної пам'яті, Хмельницька обласна державна адміністрація, 2008. S. 9.

⁶ Zob.: Вавринчук М., Маркова С. Голодомор на Хмельниччині як результат класової боротьби та соціального експериментаторства більшовиків в 20–30-х роках XX століття. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область*. Хмельницький: Український інститут національної пам'яті, Хмельницька обласна державна адміністрація, 2008. С. 58–62.

⁷ Dzwonkowski R. Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947). *Teka Komisji Historycznej – Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie*. 2012. T. IX. S. 206.

⁸ Брицький П. П. Голодомор в Україні у XX столітті... С. 25.

Według danych Instytutu Demografii i Badań Społecznych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w latach 1921–1923 z głodu zmarło ponad milion osób⁹.

W latach 1921–1923 okręg kamieniecki zajmował powierzchnię 5559,6 km² i liczył 724 wioski. Według spisu powszechnego z lat 1925–1926 na jego obszarze mieszkało 25560 osób polskiego pochodzenia. Dane rejestru ludności nie są jednak do końca rzetelne, władzy bolszewickiej zależało na asymilacji mniejszości narodowych. W 1926 r. podczas spisu powszechnego wielokrotnie ludność polska zamieszkująca Podole, słyszała frazę: „Polacy są w Polsce, a tu Ukraińcy-katolicy”¹⁰. W tym świetle niezwykle interesujące jest *Sprawozdanie z pracy komisji NKWD w sprawie tak zwanych Ukraińców-katolików w okręgach byłej guberni podolskiej* z 1925 roku. W dokumencie czytamy: „Liczebność ludności polskiej w okręgu kamienieckim, według różnych danych jest jeszcze bardziej zróżnicowana niż w okręgu proskurowskim:

- według danych CSU (Centralne Biuro Statystyczne), USRR i NKWD – 6020,
- według danych Okrstatbiuro (Rejonowe Biuro Statystyczne) – 25.560,
- według danych Okrbiuro nac/mensz (Okręgowe Biuro Mniejszości Narodowych) – 61,110.

W przeważnej części rejonów szczególnie wyraźnie widoczne jest zacieranie się liczby Polaków wśród katolików; przy czym ta tendencja rozwija się w kierunku zmniejszenia liczby Polaków. Jeżeli w części rejonów okręgu proskurowskiego było widoczne jedynie zmniejszenie liczby Polaków wśród katolików, to liczne rejony okręgu kamienieckiego uważają, że tutaj Polaków nie ma – stąd też bierze się ignorowanie znanych przedsięwzięć w odniesieniu do polskiej ludności, albo niechęć do wprowadzania ich w życie (rejony dołżewski, smotrycki”).

Następnie w sprawozdaniu podane są przykłady walki RIK (Rejonowy Komitet Wyborczy) z polskością.

1. Dołżecki RIK odmówił wyznaczenia Pełnomocnika do Spraw polskich na tej podstawie, że w rejonie nie ma Polaków.

2. Wcześniej dołżecka Rajkomjaczajka (Rejonowa komórka partyjna) wprowadziła jako 72 punkt swojej działalności „przeciwdziałanie polonizacji ludności katolickiej”.

3. Dołżecki RIK sprzeciwiał się organizacji polskiej rady we wsi Jancyńce nie tylko ze względów formalnych, ale i rzeczowych. Po przeprowadzeniu pisemnego referendum za Polaków uznał jedynie tych, którzy w domu rozmawiają po polsku, ukrył zaś fakt, że także pozostali mieszkańcy uważają siebie za Polaków¹¹.

Wszystko to, co przeżywali Polacy na Ukrainie w latach dwudziestych i późniejszych, dotyczy także innych jej mieszkańców. Jednak na „polskim odcinku”, jak mówili komuniści, występowały pewne osobliwości oraz specyficzna

⁹ Сирота О. Голод 1921–1923 років в Україні та його руйнівні наслідки для українського народу. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 146.

¹⁰ Вавринчук М., Маркова С. Голодомор на Хмельниччині... С. 61.

¹¹ 1925, Charków – *Sprawozdanie z pracy komisji NKWD w sprawie tak zwanych Ukraińców-katolików w okręgach byłej guberni podolskiej w. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz. 1: lata 1917–1939 / Pod. Red. S. Stępnia. T. II. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. S. 53–54.*

sowietyzacja¹². W sprawozdaniu w sposób niezwykle wymowny opisane są przykłady strachu przed ujawnianiem swojego polskiego pochodzenia. Polski nauczyciel, członek RIK przy rejestracji delegatów rejonowego zjazdu rad, w oryńskim RIK, uparcie zapewniał, że nie jest on Polakiem, a katolikiem. Kolejny przykład to przypadek chłopca-Polaka, członka WUCIK (Wszechukraiński Centralny Komitet Wyborczy) towarzysza Horodyskiego, którego kupiński RIK tak oto scharakteryzował: „członek RWK (Rejonowy Komitet Wyborczy), tow. Horodyski jest narodowości ukraińskiej, wyznania katolickiego i bardzo dobrze włada językiem katolickim (polskim)”¹³.

Podsumowując, wszystkie głody, jakich doświadczyła ludność Ukrainy, spowodowały niepowetowane straty wśród ludności, w tym inteligencji. W wyniku polityki WZP(b) zostały zlikwidowane dobrze sytuowane gospodarstwa. Chłopi znowu stali się niewolnikami, ale tym razem kolektywnego gospodarowania. Ponadto w wyniku procesu indoktrynacji większość chłopów uległa społecznej, narodowej i politycznej apatii.

Wyznaczenie rzeczywistej liczby Polaków, zamieszkujących okręg kamieniecki po pierwszej fali głodu w latach 1921–1923 oraz bezwzględnej walki z polskością, jest zadaniem niezwykle trudnym. Wszelkie spisy ludności przeprowadzone w latach 20. XX w. były manipulowane. Najwidoczniej oddają ten fakt dane różnych biur i tak według CSU, USRR i NKWD rejon kamieniecki zamieszkiwało 6020 Polaków, zgodnie z Okrstatbiuro – 25.560, a według Okrbiuro nac/mensz – 61.110 osób narodowości polskiej. Różnica w liczbie Polaków pomiędzy informacjami podanymi przez CUS i Okrbiuro nac/mensz, to aż 55.090, a pomiędzy Okrstatbiuro i to Okrbiuro nac/mensz 35.550. Fakt manipulacji danymi statystycznymi najlepiej ilustruje opis: „Wólkawiecki RIK (Rejonowy Komitet Wyborczy) w 1924 r. uważał, że w rejonie zamieszkuje 3716 Polaków, znających swój ojczysty język, a w 1925 r. wykazał, że w rejonie nie ma żadnego Polaka”¹⁴. Z tego wynika, że jeżeli istnieją potrzeby polityczne, to można wykazać liczby, jakie są pożądane przez prowadzących spis.

Ponadto, jak słusznie zauważył Hieronim Kubiak, uczestnicy spisu powinni mieć rozbudowaną świadomość własnej tożsamości (w tym narodowej) oraz nie lękać się politycznych skutków deklaracji składanej komisarzowi spisowemu. O tym, że taki lęk występował wśród Polaków w carskiej Rosji i później w ZSRR, nie trzeba nikogo przekonywać¹⁵.

¹² Stroński H. Nieudany eksperyment. Treść, formy i skutki sowietyzacji ludności polskiej na Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku. *Polska droga do Kazachstanu* / Red. T. Kiesielewski. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1998. S. 24.

¹³ 1925, Charków – Sprawozdanie z pracy komisji NKWD... S. 54.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Kubiak H. Polacy i Polonia w ZSRR: kwestie terminologiczne, periodyzacja, rozmieszczenie przestrzenne, szacunki ilościowe. *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR* / Red. Kubiak H., Paleczny T., Rokicki J., Wawryniewicz M. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992. S. 27.

Науково-методичне видання

Матеріали
V Міжнародної науково-практичної конференції
«Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду»
25 листопада 2021 р.

Упорядник *Андрій Козицький*
Відповідальний редактор *Світлана Маркова*
Заступник відповідального редактора *Наталія Романець*
Літературна редакторка *Ліна Тесленко*

Електронне видання
Шрифт Bookman Old Style.

Комп'ютерна верстка: *Михайло Костів*
При оформленні обкладинки використано малюнок *Світлани Маркової*

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.
Тексти подаються в авторській редакції.